

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloos osakond
Arheoloogia õppetool

Mauri Kiudsoo

Eesti kesk- ja vara-uusaegsed aardeleidud

Vermingud ja nende ajaline ringlus

Magistritöö

Juhendajad: MA Ain Mäesalu

PhD Ivar Leimus

Tartu 2007

SISUKORD

EESSÕNA	3
1. SISSEJUHATUS	5
1.1. TEEMA VALIK JA KÜSIMUSEASETUS	5
1.2. ALLIKMATERJAL JA VARASEM UURIMISTÖÖ.....	6
1.3. UURIMUSE ÜLESEHITUS	8
2. EESTI AJALOOLISE AJA AARDELEIU OLEMUS	9
2.1. MÜNDILEIDUDE KLASSIFITSEERIMISEST.....	9
2.2. KAS MUINASAJA LÖPP VÕI KESKAJA ALGUS?.....	11
2.3. KESKAEGSETE AARETE AJALINE JAOTUS	13
2.3.1. 13. sajandi lõpp–14. sajandi algus.....	13
2.3.2. Kalasõda (1367–1371).....	14
2.3.3. Depressiooniperiood (u. 1390–1420).....	15
2.3.4. 15. sajandi lõpp–16. sajandi algus.....	16
2.3.5. 1530.–1540. aastad.....	17
2.4. VARA-UUSAEGSETE AARETE AJALINE JAOTUS.....	18
2.4.1. Liivi (1558–1583) ja Poola-Rootsi (1600–1629) sõda.....	18
2.4.2. Vene-Rootsi (1656–1661) ja Poola-Rootsi (1657–1660) sõda.....	19
2.4.3. Põhjasõda (1700–1721).....	19
2.5. KESKAEGSED <i>VERSUS</i> VARA-UUSAEGSED AARDED.....	20
KOKKUVÕTE	23
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	30
LÜHENDID	36
SUMMARY	37
ARTIKLID	44

I	Utike aardeleid (Koos Ü. Tamlaga) (2006)
II	The coin hoard from Puriki, Setumaa (1999)
III	Parivere teine aardeleid (2001)
IV	Coins of the Grand Duchy of Lithuania in Estonian monetary circulation (Ilmumisel)
V	Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret? (2001)
VI	Kihnu mündiaarde dateeringust (2002)
VII	Täiendusi Varbola Jaanilinna müntide osas (2004)
VIII	Coins from Siksälä and the hoards of the neighbourhood (Ilmumisel)

EESSÕNA

Komme peita varandus maapõue on tõenäoliselt sama vana kui inimühiskond. Kuigi Eesti vanim peitleid¹ on pärit juba nooremast kiviajast, võime me just alates meie ajaarvamise esimestest sajanditest rääkida mitmetest eriliigilistest peidetud leiukogumitest (Tamla & Kiudsoo 2005, 3). See oli aeg kui Eestisse jõudsid ka esimesed üksikud mündid. Arvatavasti seisnes tollaste müntide väärtus siiski ümbersulatamiseks mõeldud metallis või oli tegemist luksuskaubaga (*op. cit.*, 14). Hõberahad muutusid meie aaretel selgelt domineerivaks alates 9. sajandist², mil seoses viikingiaegse kaubanduse intensiivistumisega algas Araabia kalifaadis vermitud dirhemite massiline vool Läänemeremaadesse. Münt ise on arheoloogiallikana ainulaadne: olles kõige massilisemalt valmistatud (ja ka säilinud) minevikutoode, kannab ta ühtlasi märkimisväärsel hulgal informatsiooni vermitud kirjade ja sümbolite näol (Leimus 1996, 9).

Eestist on leitud ühtekokku sadu rahapadasid kümnete tuhandete müntidega. Paljudest küladest on tulnud päevavalgele aardeleid, mõnest isegi mitu. Tavaliselt peetakse üheks maailma suurimaks mündiaardeks Brüsseli leidu, mis sisaldas 140 000 Inglise ja Madalmaade 13. sajandi münti (Grierson 1975, 130). Kuid 19. sajandi lõpul avastati näiteks Kagu-Eestist Räpina veskitammi ehitusel 40 kg kaalunud põhjasõja-aegne traatkopikate aare (Harmann 1871, B X: 69; Sb. GEG 1870, 36, 40). Arvestades Vene müntide tollast keskmist kaalu, pidi see leid koosnema kogunisti 150–200 000 eksemplarist!

Minu sügavam huvi müntide kui ühe arheoloogilise esemeliigi vastu sai alguse kümnekond aastat tagasi, mil ma veel Tartu Ülikooli tudengina asusin tööle Eesti suurima mündikogu hoidjana. Selle, Ajaloo Instituudis (edaspidi AI) säilitatava kollektsiooni potentsiaal on varasemates arheoloogilistes uurimustes jäänud suuresti realiseerimata. Konkreetse mündikogu kujunemislugu on olnud seotud väga mitmete erinevate institutsioonidega. Tingituna osaliselt sellest ja ka sõjaajal toimunud

¹ Eestis, nii nagu mujalgi maailmas on arheoloogiamälestiste e. muististe üheks eriliigiks peitleid. Tavapärast mõistetakse peitleidudena esemekogumeid, mis on iidsetel aegadel peidetud, vette heidetud või mingil muul põhjusel maapõue jäänud. Juhul, kui peitvara koosneb väärismetallist esemetest, näiteks müntidest ja/või ehetest, nimetatakse seda aardeks e. aardeleiuks (Tamla & Kiudsoo 2005, 1).

² Eestist leitud varasemas viikingiaegses Rõuge aardes on kõige noorem münt vermitud kaliif Harun ar-Rašidi ajal aastatel 808–809 (Leimus & Kiudsoo 2004, 32).

kaotustest, kuid eelkõige mündikollektsioonide omaaegsetest liitmis- või lahutamisprotseduuridest, on AI mündikogu kasutamine ülimalt komplitseeritud. Vähemasti kesk- ning uusaegsete vermingute osas on meil tegemist masstoodanguga, mis ilma leiukontekstita ei oma kultuuriloolisest vaatevinklist erilist tähtsust. Suur hulk AI kogus asuvatest üksikmüntidest ja ka aaretest on aga “kaotanud” andmed oma päritolu ja leiutingimuste kohta (vt. lähemalt Kiudsoo 2006a, 245). Nende väljaselgitamiseks olen kulutanud rohkesti aega tuhnides väga erinevate seltside, ühingute või muuseumite arhiivimaterjalides.

Lisaks käesolevas magistritöös põhjalikumalt käsitlemist leidva vermingute ajalise ringluse temaatikale, olen põgusamalt tegelenud ka Kagu-Eesti mündileidude ajaloolis-topograafilise analüüsi, sealsete aarete ning liiklussoonte omavaheliste seoste, erinevate riikide majanduse mõjusfääri piirkondade jt. küsimuste uurimisega (Kiudsoo 2003; 2005a; Кйудсоо 2007). Samuti olen käsitlenud ja analüüsinud Eestist leitud ehteid, võttes lähema vaatluse alla ripatsrahad ning müntidest koosnevate ehte tüübid (Kiudsoo 2002; Ilmumisel; Kiudsoo & Ratas 2005).

Minu uurimistööd on esmajoones soodustanud Eesti suurima mündikoguga seotud ametikoht. Lisaks on selle juures olnud suureks abiks aastate jooksul kujunenud kontaktid naabermaade, eelkõige Läti, Leedu, Venemaa ja Soome teadlastega. Esmajoones peab mainima Ülevenemaalisi numismaatika konverentse St. Peterburis (2003; 2007) ning Moskvast (2005). Silmaringi on oluliselt avardanud ning täiendavaid teadmisi andnud ka kuulumine Baltimaade numismaatikuid ühendavasse organisatsiooni (Baltic Numismatic Organisation) ja osalemine selle ühingu poolt korraldatud konverentsil Leedus Vilniuses (2006). Tänapäev tahaksin eelkõige Ivar Leimust, kes on olnud suureks abiks kõikide minu numismaatikaalaste tööde ja tegemiste juures. Suureks toeks on mulle olnud ka kogu AI Arheoloogiakogude töökollektiiv.

1. SISSEJUHATUS

1.1. Teema valik ja küsimuseasetus

Minu magistritöö jätkab bakalaureuseõppes alustatud Tartu Ülikoolis 2000. aastal kaitstud peaseminaritöös (Kiudsoo 2000) vaatlesin Eesti mündiaardeid 17. sajandil, täpsemalt selleaegsetes leidudes sisalduvaid vääringuid³ ning nende käibeareaale. Käesolevas uurimuses olen oluliselt laiendanud töö ajalisi raame, kattes kogu võimaliku perioodi, alates keskaja algusest 13. sajandil ja lõpetades Põhjasõjaga 18. sajandi alguses. Muinasaeg on välja jäetud, kuna see nõuaks juba täiesti erinevaid lähenemismurki ja küsimuseasetusi. Nimelt oli Eestis viikingiajal sarnaselt teistele Läänemeremaadele levinud kaalurahandus (sk. *Gewichtsgeldwirtschaft*) (Leimus 2004, 1095–1096). Erinevalt vallutusjärgsest perioodist ei eksisteerinud meil ka muinasaja lõpusajanditel veel raharinglust hilisemas mõistes. Toona maksis hõbe, mida kaaluti, aga ei loetud. Arheoloogilises materjalis esineb küllaldaselt tõendeid viikingiaegsete müntide kasutamisest ehetena, eelkõige ripatsitena, veel mitu sajandit pärast rahade vermimisaega (Kiudsoo 2005a, 145). Muinasaegse mündi valmistamisaasta järgi on võimalik määrata üksnes konkreetse leiukompleksi ajalist alampiiri ja ei midagi enam. Uurimuse ülempiiriks võetud Põhjasõda on aga aeg, millest alates me Eesti aardeleide massiliselt enam ei tunne.

Magistritöös muutsin mõnevõrra uurimise küsimuseasetust: kuigi põhirõhk on endiselt erinevate mündisortide ringluses püsimise aja väljaselgitamisel, ei pööra ma vähemasti keskaja kontekstis erilist tähelepanu konkreetsete mündisortide käibeareaalide problemaatikale. Erinevalt vara-uusajast ei ole see teema veel ka sedavõrd obligatoorne, kuna Vana-Liivimaa (edaspidi Liivimaa) oli kogu keskaja vältel võrdlemisi ühtne tervik, kus käibisid võrdselt nii Tallinna, Tartu, Riia jm. rahad. Mis puutub aga üldse käibeareaalide tulemuslikku väljaselgitamise võimalusse kui sellisesse, siis on vahepealsete aastate uurimistöö (nt. VII⁴, 84–89; Kiudsoo 2003, 167; 2006b, 250) ilmekalt näidanud, et ilma väljastpoolt aardeleide pärineva mündimaterjali kaasamiseta pole alati võimalik “lõplikku tõde” välja selgitada. Nii või teisiti võiks käesoleva magistritöö näol olla tegemist omalaadse käsiraamatuga,

³ Vääringuna käsitletakse numismaatika-alases teaduslikus kirjanduses mingi maa peamist rahaühikut ja mündialust. Mündialuseks on väärismetalli (enamasti hõbeda) sisaldus rahaühikus.

⁴ Magistritöö osaks olevatele artiklitele on viidatud rooma numbritega vastavalt nende järjekorrale käesolevas töös.

mille abil saaks arheoloog määrata müntidega samasse suletud leiukompleksidesse kuuluvate esemete täpsemat vanust.

1.2. Allikmaterjal ja varasem uurimistöö

Magistritöö allikmaterjaliks on Eestist leitud ajaloolise aja aardeleidud ja neis sisalduvad mündid. Keskaegsete vermingute ajalise ringluse väljaselgitamisel olen tuginenud nii minu enda poolt teaduslikku käibesse toodud uutele/vähetuntud aardeleidude publitseeringutele (I, II, III) kui ka I. Leimuse kahele artiklile (1990; 2005b). Samuti olen tõhusalt kasutanud Arkadi Molvõgini 1967. aastal Leningradis kaitstud kandidaadiväitekirjas sisalduvat aarete kataloogi (Молвыгин 1967). Viimati mainitud dissertatsioon vaatleb 13.–16. sajandil Liivimaa territooriumil toimunud raharinglust ja müntimist.

Mis puudutab aga Eesti vara-uusaega, siis pole meil siiani Liivi sõja (1558–1583) aegsete aardeleidude koondkataloogi. Ilmunud on vaid Mihhail Nemirovitš-Dantšenko ja Franziskus Pärna poolt koostatud hertsog Magnuse müntimistegevust käsitlev artikkel (Nemirowitsch-Dantschenko & Pärn 2001), milles olev aardeleidude nimistu hõlmab üksnes Magnuse münte sisaldavaid rahapadasid ning neidki vaid osaliselt. Käsikirjalisel kujul on veel olemas I. Leimuse Tartu Ülikoolis kaitstud diplomitöö koos Saare- ja Läänemaa 9.–17. sajandi mündiaarete koondnimistuga (Leimus 1976). Johtuvalt teemast, hõlmas viimane uurimus vaid ühe piirkonna Eestimaast. Kuna Eesti liivisõja-aegseid arvukaid mündiaardeid on tänini ka ülimalt minimaalselt publitseeritud⁵, tuli mul 16. sajandi teise poole leiukompleksides sisalduvate vermingute ajalise ringluse faktori määramiseks läbi töötada sadu tollaseid leide, võttes vaatluse alla ka kirjanduses ning erinevates arhiivides sisalduvad leiuteated. Kirjaliku materjali kui uurimisallika kaasamine oli vajalik seetõttu, et paljud mündileiud polegi muuseumikogudesse jõudnud või on kadunud sealt viimase sõja ajal (Kiudsoo 2006a, 243). Lisaks, nagu näitas ka peaseminaritöö koostamisel saadud kogemus, on mitmed aarded algselt eri kogude vahel osadeks jaotatud. Kogu selle töö tulemusena on käsikirjalisel kujul olemas 16. sajandi teise poole aardeleidude kataloog, mis pole kaugeltki aga veel täielik. Sellel, mitmesajast

⁵ Trükkis on ilmunud vaid kolm tollast aaret analüüsivat artiklit (Stackelberg 1926, Kieler 1927, Leimus 1992).

mündiaardest koosneval nimistul põhinevad ka käesolevas magistritöös tehtud 16. sajandi teist poolt puudutavad järeldused.

Kuna meie lõunanaabritel lätlastel puuduvad praeguse seisuga Liivi sõja ajal ja 17. sajandi esimesel veerandil maetud mündiaardeid analüüsivad tööd, siis oleksid Lõuna-Eestit, st. Põhja-Liivimaad puudutavad järeldused huvipakkuvad ka sealsetele uurijatele. Seevastu 17. sajandi ja ka 18. sajandi alguse vermingute ajalise ringluse väljaselgitamisel oli mul lisaks enda peaseminaritöö kataloogile (Kiudsoo 2000, Lisa I) võimalik kasutada ka Läti numismaatiku Renate Ceplīte (1968) mündiaarete nimistut (*tpq*⁶ 1624–1734), kus on vaatluse alla võetud Liivimaa lõuna osa, mis oli vähemasti 17. sajandil seotud tihedalt Lõuna-Eestiga.

Kui heita pilk Liivimaa mündinduse ja selle arenguga seotud küsimuste lahkamisele, siis selles osas on arhiivides sisalduv Eestit puudutav allikmaterjal põhjalikult läbi uuritud (vt. Leimus 2007, 77–86). I. Leimuse sulest on ilmunud ridamisi sisult kaalukaid, nii ajaloolaste kui ka numismaatikute ringkondades kõrgelt hinnatud publikatsioone⁷. A. Molvõgini juba eelpool mainitud Liivimaa XIII–XVI sajandi mündindust käsitleva väitekirja (Молвыгин 1967) peamised seisukohad on esitatud ühtlasi mitmes teadusartiklis (nt. Молвыгин 1960, 1963). Eraldi väärib tunnustavat märkimist M. Nemirovitš-Dantšenko aastakümnetepikkune töö nn. templikriitilise meetodi vallas⁸. Tema poolt kirjutatud artiklid⁹ on andnud palju uut Liivimaa mündiajaloo mõistmiseks. Kõik eelpool mainitud uurimused olid vaieldamatult suureks abiks minu magistritöö valmimisel.

Mis puudutab aga vermingute ajalise ringluse ja erinevate mündisortide käibeareaalide väljaselgitamist, siis sellekohast uuringut meil senini tehtud ei ole. Ajalise ringluse faktorit on puudutatud üksnes mõnes publikatsioonis ja sedagi muus kontekstis. Sama kehtib ka naabermaade puhul, kus näiteks on osutatud 17. sajandil loodud vahetusmüntide pikaajalisele käibe (vt. Sarvas 1969, 143; Sintchouk & Zaitčeva 2000, 1217).

⁶ Numismaatikateaduses kasutatav ladinakeelne sõnaühend “*terminus post quem*” (lühend *tpq*) tähistatab aardes sisalduva noorima mündi varaseimat võimalikku vermingisaega, st. ajamäärangut, enne mida polnud võimalik aaret peita.

⁷ Nt. Leimus 1987; 1995a; 1995b; 1998a; 1998b; 1999; 2001; 2002; 2005a; 2005b.

⁸ Nn. templikriitiline meetod: müntide uurimine nende loõmiseks kasutatud templite järgi võimaldab koostada järjestatud templijadasid, seeläbi selgitada välja müntide suhtelise loõmisaja ning dateerida ka keskajal reeglina aastaarvudeta verminguid.

⁹ Nemirowitsch-Dantschenko 1982; Nemirowitš-Dantšenko 1995; Nemirowitsch-Dantschenko & Pärn 1980; 2001.

1.3. Uurimuse ülesehitus

Magistritöö koosneb kaheksast artiklist, millest kuus on ilmunud ajavahemikus 1999–2006, kaks aga näevad trükivalgust loodetavasti käesoleval aastal. Artikleid ühendab läbiva teemana vermingute ajalise ringluse temaatika. Kolme artikli (I, II, III) näol, millest üks valmis koostöös Ülle Tamlaaga (I), on tegemist keskaegsete, kahe puhul (V, VI) aga vara-uusaegsete aardeleidude publitseeringutega. Põhjalikumalt analüüsitud arheoloogilisi muistiseid puudutavaid kirjatöid on kaks: Siksälä kalmistu koos selle juures olnud Kirikumäega (VIII) ning Varbola maalinn (VII). Artikkel Leedu Suurvürstkonna vermingute rollist Eesti raharingluses (IV) on 2006. aastal Vilniuse rahvusvahelisel numismaatika konverentsil peetud ettekande edasiarendus.

Mõistmaks ajaloolise aja eri perioodidest pärit Eesti aardeleidude erinevaid kasutamisevõimalusi siinmail käibinud vermingute ajalise ringluse väljaselgitamise juures, olen magistritöö tarbeks kirjutanud omaette peatüki, milles annan ülevaate meie aarete peamistest ajalistest grupeeringutest. Koos uurimuse allikmaterjali ja selle mahu tutvustamisega, püüan töö selles osas lahti mõtestada Eesti kesk- ja vara-uusaegsete aardeleidude olemuse, näidates ühtlasi missugused aarete grupid on kõige arvestatavamad reaalse raharingluse peegeldajad. Ühtlasi proovin aardeleidude olemuse muutumise kriteeriumitest lähtudes leida vastust küsimusele, millal lõpeb Eestis muinas- ja algab keskaeg: see on hädavajalik uurimistöös kasutatud aardematerjali ajalise raamistiku valiku põhjendamise seisukohalt.

2. EESTI AJALOOLISE AJA AARDELEIU OLEMUS

2.1. Mündileidude klassifitseerimisest

Varasematel aegadel said arheoloogid oma uurimistöodes kasutada peaaesjalikult vaid aaretesse kuuluvaid münte. Viimastel aastakümnetel on aga metallidetektorite kasutamise intensiivistumise tagajärjel kasvanud väljastpoolt aardeleide pärinevate müntide hulk¹⁰ (Moesgaard 2005, 54–57; Heijne 2004, 36–40; Talvio 2002, 10). Samuti on tänu süstemaatilistele arheoloogilistele kaevamistele ja nendel kasutatud metallidetektoritele hüppeliselt tõusnud muuseumikogudesse laekunud üksikmüntide ja kumulatiivleidude arv. Ühelt poolt on see kõik muutnud oluliselt meie nägemust müntide kasutamisest Läänemeres maades viikingi- ja keskajal (Heijne 2004, 40), teisalt on aga ägenenud vaidlused selle ümber, kuidas ikkagi oleks kõige õigem mündileide klassifitseerida.

Skandinaaviamaades on viimastel aastakümnetel kogunud populaarsust mündileidude klassifitseerimine eraldi nii teoreetilisest kui ka praktilisest jaotusprintsibiist lähtuvalt. Sellega tegi algust Taani numismaatik Otto Mørkholm 1976. aastal: teoreetilise klassifitseerimisega määratakse üldise kehtivusega jaotus, mis katab kogu mündimaterjali ning millel on täiesti eraldiseisvad kategooriad (Mørkholm 1976, 101). Taoline klassifikatsioon peab baseeruma põhimõttelisele erinevusele aarete ja üksikleidude vahel. Mørkholm ei defineeri väga täpselt, mida ta peab silmas mündimaterjali praktilise jaotusprintsibi all (Heijne 2004, 40), kuid teine Taani uurija, Keld Grinder-Hansen, kirjeldab praktilist klassifitseerimist kui materjali jagamist erinevatesse leiugruppidesse vastavalt uurimuse ja selle eesmärgi iseloomule. Seejuures on oluline, et praktilise klassifitseerimise läbiviimisel arvestataks ka konkreetse ajastu kontekstiga (Grinder-Hansen 1992, 28).

Kõige suurimaid erimeelsusi uurijate vahel on põhjustanud just teoreetiline klassifikatsioon, ehk siis aarde miinimumsuuruse määratlemine: kui mitmendast mündist ikkagi algab aare? (vt. nt. Heijne 2004, 41; Grinder-Hansen 1992, 26; Hävernick 1982, 28; Mørkholm 1976, 102; Östergren 1989, 16). Philip Grierson on üks väheseid numismaatikuid, kes aarde definitsioonis ei pidanud vajalikuks määratleda miinimumsuurust kui niisugust (Grierson 1975, 125, 130).

¹⁰ Eesti uurijad on siiski sunnitud lähtuma üksnes linnamägede, muinasasulate, kalmete etc. arheoloogilistel väljakaevamistel avastatud ainesest, kuna metallidetektoritega leitud mündid ei satu meil reeglina teadlaste vaatevälja.

Eestis pole teoreetilise klassifitseerimisega senini spetsiaalselt tegeldud, kuid näiteks numismaatik A. Molvõgin on sarnaselt Saksa teadlasele Walter Hävernick'ile (1982, 28) lülitanud 1–3 mündist koosnevad leiud „Einzel- und Streufunde” nimetuse alla (Molvõgin 1994, 22). Olen siinkohal nõus seisukohaga, et mingis kontekstis võib aarete teoreetiline klassifitseerimine olla tõepoolest möödapääsmatu ja hädavajalik. Samas välistatakse leiu miinimumsuuruse määratlemisega enamikel puhkudel näiteks ühe tahtlikult peidetud hiliskeskaegse kuldmündi käsitlemine omaette aardena, kuigi viimase väärtus võis olla suurem nii mõnegi teise hõberahadest koosneva leiukompleksi omast. Sõltuvalt inimese jõukusest võis ta hädaohtu korral (või muul põhjusel) peita maapõue tõepoolest vaid mõne üksiku mündi. Ning kuna aardeid ei leita reeglina arheoloogilistel kaevamistel, vaid need tulevad päevavalgele ehitustegevuse, turbalõikamise, põlluharimise jm. tegevuse käigus ning üsna sageli jagatakse leitu avastajate vahel laiali, siis pole alati tagantjärele võimalik otsustada, kas muuseumikogudesse laekunud üksikmünt kuulub aardeleidu või mitte.

Mündiaardeid ja nende tekkepõhjusti on püütud klassifitseerida õige mitmeti (vt. nt. Grierson 1975, 130–136; Grinder-Hansen 1992, 26–41; Потин 1993, 171–193; Heijne 2004, 40–46), kuid ka näiteks praktilist jaotusprintsipi aluseks võttes pole ikkagi jõutud kõiki uurijaid rahuldava tulemuseni. Domineerib arvamus, et aarete hulga suurenemine on seotud sõjategevuse, röövretkede või muude inimesi tabanud hävingutega (nn. häda-aarded; vt. Grierson 1975, 132–133; Grinder-Hansen 1992, 29–30). Aarete peitmise juures on esile toodud ka varanduse kogumist (nn. säästuaarded; vt. Grierson 1975, 135; Grinder-Hansen 1992, 29). Lisaks säästmisele on peitmist põhjendatud veel majanduslike teguritega, eriti inflatsiooni, maksude tõusu, depressiooni jms (nt. Grinder-Hansen 1992, 34; Leimus 2005b, 81). Sõltumata varanduse matmise põhjustest, võib enamikel puhkudel oletada, et nende maapõue jäämine on seotud nii või teisiti omaniku surmaga (Leimus 2005b, 81). Siin moodustavad erandi ohverdamisega seonduvad aarded, mis on omanike poolt teadlikult paigutatud kusagile ilma kavatsuseta need kunagi tagasi saada (nn. hüljatud aarded; vt. Grierson 1975, 135–136; Grinder-Hansen 1992, 29). Reaalse rahakäibe, ehk siis ka vermingute ajalise ringluse väljaselgitamise seisukohalt kannavad endas olulisimat informatsiooni just nn. häda-aarded. Võib oletada, et nende moodustamisel on selektiivne valik olnud väiksem kui nn. säästuaarete ja hüljatud aarete puhul. Muuseumi jõudnud aarete fragmentaarsusest tingituna (pean silmas aardeleidude dateerimiseks kasutatava *tpq* umbmäärasust) on sageli väga raske tõestada, kas vara

maeti seoses mingi sõjalise sündmusega või jäi juba varem kogutud varandus maapõue omaniku surma tõttu.

2.2. Kas muinasaja lõpp või keskaja algus?

Millal algas Eestis ajalooline aeg¹¹? Kus jookseb piir muinas- ja keskaja vahel, ehk teisisõnu, missuguseid aardeid saab lugeda keskaega kuuluvaiks ja milliseid mitte? Eestis on noorema rauaaja lõpuks ja keskaja alguseks traditsiooniliselt loetud maa vallutamist Saksa ja Taani ristsõdijate poolt aastatel 1208–1227 toimunud sõdades, mida kirjeldab Henriku Liivimaa kroonika (HCL). Arheoloogilises materjalis ei ole piir muinas- ja keskaja vahel aga sedavõrd selge kui kirjalikel allikatel rajaneva ajalooteaduse jaoks (Russow *et al.* 2006, 159).

Varasemates arheoloogiaalastes käsitlustes on muinasaja ülempiir määratletud 1200. aastaga (Moora *et al.* 1935, 139) või 13. sajandi algusega (Jaanits *et al.* 1982, 306). Viimasel ajal on pakutud konkreetsemalt ka aastaid 1225 (Russow *et al.* 2006, 159; Mäesalu & Valk 2006, 127) ja 1250 (Lang 1996, 334). Erki Russowi *et al.* järgi leidsid esialgsed põhjalikud muutused aset kohe pärast Mandri-Eesti vallutamist 1224. aastal. Enamik muinaslinnuseid jäeti maha ning 1225. aastal olid kirjalike allikate põhjal vähemalt mõned kirikud ja kivilinnused juba olemas (Russow *et al.* 2006, 159). Aastaga 1250 püüab Valter Lang (1996, 334) juhtida tähelepanu asjaolule, et kohalikus materiaalses ja vaimses kultuuris ei leidnud enne 13. sajandi keskpaika aset põhjanevaid muutusi. Nõustudes kokkuleppelise 1225 aastaga (vt. lähemalt Mäesalu & Valk 2006, 128), osutavad ka Ain Mäesalu ja Heiki Valk sellele, et oluline murrang kohalikus kultuuris ning asustumudelis toimus alles 13. sajandi keskpaigas või isegi veelgi hiljem (*op. cit.*, 127; vt. ka Kriiska & Tvauri 2002, 250–251). 2001. aastal V. Langi ja Aivar Kriiska poolt koostatud Eesti esiajaloo periodiseering ja kronoloogia jätab aga muinasaja ja ajaloolise aja piiri lahtiseks 1200. ja 1250. aasta vahele (Lang & Kriiska 2001, 102–103). Nii või teisiti mõjutas Eesti ala staatuse muutumine alul eelkõige eliiti; arvatavasti ei kogenud tavaline maarahvas oma igapäevaelus veel mitmeid põlvkondi erilisi muutusi (Kriiska & Tvauri 2002, 250).

13. sajandi alguses Liivimaa vallutanud sakslased ja taanlased tõid oma kodumaalt kaasa feodaalsuhted ja -õiguse, mis hõlmas ka mündiõigust (lad. *jus*

¹¹ 13. sajandi alguse vallutustega alanud ajastu kohta on alates 1920. aastatest arheoloogilises kontekstis kasutatud ka ajaloolise aja nimetust (Russow *et al.* 2006, 159).

monetae) (Leimus 1996, 49). Eesti numismaatika kui teaduse jaoks võib keskaja algust seostada 13. sajandi esimese veerandi lõpuga, täpsemini aastatega 1219/1220, mil Taani kuningas Valdemar II lasi Tallinnas vermida esimese kohaliku mündi. Kuigi raha võis taanlastel vaja minna nii kohapealse kindluse garnisoni ülalpidamiseks kui ka Eestimaa ristusustamiseks (Leimus 1994, 460), oli tegemist ikkagi selgelt manifestatsioon, mitte aga siinsest rahamajanduse arengust tingitud vajadusega. Kuigi ei saa välistada, et Tallinnas tegeles müntimisega ka Valdemari poolt Tallinna linnusesse asevalitsejaks jäetud Lundi peapiiskop Andreas Sunesen (Leimus 1996, 51), algas tegelik ja massiline müntimine Eestis siiski alles 13. sajandi kolmandal veerandil. Tallinna kohta on arhiivimaterjalis säilinud andmeid, et see toimus 1265. aastal, mil vastavalt Taani kuninganna Margrete määrusele hakati valmistama brakteatpenne (Leimus 1998b, 83). Kohapealse müntimistegevuse arengule tuginedes võiks seega nõustuda V. Langi ja A. Kriiska poolt väljapakutud u. 50 aastase üleminekuperioodiga muinasajast keskaega.

Mis puudutab aga Eestist avastatud aardeleide ja nende olemuse muutumist, siis saab selge piiri muinas- ja keskaja vahele tõmmata alles 13. sajandi lõppu või isegi veidi hilisemasse aega. Eesti 13. sajandi esimese poole aarded koosnevad valdavalt veel (hõbe)ehetest. Taolistele leiukompleksidele antav ajamäärang ei saa aga olla kuigi täpne, kuna nii mõnigi esemetüüp võis olla kasutuses sajandi või isegi kauem. Kui vaadata 12/13. sajandi aardeid, milles ehted esinevad kõrvuti müntidega, siis vähestes kindlalt 12. sajandi lõppu dateeritud leidudes on ehtesjad veel välismaa päritolu. Kohalike ehtesepade töö sai hoo sisse alles 13. sajandi alguses ja jätkus kasvavas mahus läbi kogu aastasaja (Leimus 2003, 60–61). Seega võiks oluline osa (enamus?) peajasjalikult ehetest koosnevaid aardeid kuuluda ajaloolaste mõistes juba keskaega. 13. sajandi teisest veerandist võiksid pärineda ka Eestist avastatud nn. pronkskaussidest koosnevad peitleiud. Nende maapõue jäämise täpset aega on aga määrata äärmiselt raske. Kuigi mõni üksik pronkskausse sisaldanud leid on saadud ka koos ehetega (Veltsi, Kehala: Tamla 1998, 22 ja Mõigu: AM 12), on ainsaks täpsemini dateeritavaks kompleksiks münte sisaldanud Mäetaguse aare (*tpq* 1236; Leimus & Molvõgin 2001, nr. 72).

Esimene suurem grupp Eesti ajaloolise aja aardeid, kus domineerivad juba selgelt ja eranditult mündid, pärineb alles 13. sajandi lõpust–14. sajandi esimesest kolmandikust. Kuid isegi see oli veel aeg, mil vähemasti Liivimaa maapiirkondades, kuid tõenäoliselt linnadeski püsis edasi muinasaegne komme hinnata raha kui

hõbedat. Kogunisti Tallinnas ja Riias käis rahaarvestus tollal suuremate summade puhul kaalu järgi (Leimus 2005a, 193). 13. sajandi lõpuaastaid võiks aarete materjalile ja nende olemuse muutumisele tuginedes lugeda siiski juba keskaega kuuluvaiks, kuna hilisrauaajast eristub see aeg küllaltki selgelt. Kuigi mündi tüübil kui sellisel polnud ka nüüd veel olulist tähtsust (I, 275), ei pandud tollal – vastupidiselt varasemale ajale – aardeleidudesse enam ei ehteid ega ka nn hakk-hõbedat.

Me ei saa välistada muidugi seda, et muutus Eesti aardeleidude olemuses võis toimuda juba ka varem, täpsemalt 13. sajandi kolmandal veerandil või isegi keskpaigas¹². Paraku ei võimalda sellekohaseid järeldusi teha siiani teadaolev ülimalt minimaalne aarete hulk. Õigupoolest on kõik tollased mündiaarded tulnud päevavalgele Liivimaa suurimast ja tähtsamast linnast Riiast¹³, omades seega selgelt teistsuguseid tagamaid kui maapiirkondade vastavad leiud.

2.3. Keskaegsete aarete ajaline jaotus

2.3.1. 13. sajandi lõpp–14. sajandi algus

Kuna 13. sajandi lõpu–14. sajandi alguse aaretesse kuuluvate müntide täpne dateerimine on reeglina võimatu, tuleneb sellest ka tollaste leidude *tpq* umbmäärasus. Eelnevast johtuvalt pole sellest ajajärgust pärineva kümnekonna aardeleiu¹⁴ maapõue jäämist võimalik seostada ka ühegi konkreetse sündmusega (nt. Liivimaa kodusõda, leedulaste rüüsteretked, 1315. aasta nälg etc.). Kas on tollest ajast säilinud ehk mingeid märke majanduses valitsenud kaosest? Näiteks ajavahemikus 1286–1332 peidetud arvukaid ning erakordselt suuri Taani mündiaardeid¹⁵ interpreteeritakse kui inflatsiooni põhjusel maapõue pandud tarbetut vara (Grinder-Hansen 1992, 35). Ka Eestist, mille põhjapiirkond kuulus tollal Taani kuningriigi koosseisu, on tulnud päevavalgele üks vähemalt 10 000 (Koksi; vt. Pundt 1926; Sb. GEG 1907, XVIII; 1909, XXX–XXXV; Karu 1922, 67–68), teine aga umbes 20 000 vermingust (Kambja; vt. M. Nemirovitš-Dantšenko teated AI numismaatika arhiivis) koosnev

¹² Keskaja algus V. Langi (1996) ning A. Mäesalu ja H. Valgu järgi (2006).

¹³ 1881. aastal avastati sealse Pühavaimu konvendi maa-alalt 1230. aastate keskpaiga aardeleid (Sb. Riga 1877/81, 178–181; Pelda-Ducmane 1988, 197; Berga 2000, 165–171) ning 2004. aastal omandas Riia Linna ja Meresõidu Ajaloo Muuseum osa 1260(?) aastate mündiaardest, mis oli päevavalgele tulnud Riiast Peldu tänavalt (Bepra 2005, 83).

¹⁴ vt. Leimus 2001, Tab. 1; Kiudsoo 2004, 202; 2005a, 147; 2005b, 181; I, 267–297.

¹⁵ Eksemplaride arvu poolest on suurimaks Taani aardeks u. 1330. aasta paiku peidetud Systofte leid. See sisaldas kogunisti 30 258 münti (Grinder-Hansen 1992, nr. 167).

aare. Erinevalt Taanist pole aga Liivimaa 13.–14. sajandi vahetuse müntide puhul võimalik täheldada hõbedasisalduse katastroofilist langust. Nimelt püsis nii Tartu kui Tallinna brakteaapennide kaal pea muutumatuna alates 1265. aasta Margrete mündimäärusest kuni rahalöömise katkemiseni 1332. aastal (Leimus 1998b, 84–87; 2005a, 192–193). Eestist leitud ülisuured mündiaarded on seostatavad pigem raharingluse ja -majanduse madala arengustaadiumiga 13./14. sajandi vahetuse Liivimaal (vt. I, 290).

2.3.2. Kalasõda (1367–1371)

Tänu M. Nemirovitš-Dantšenko uurimistööle templikriitilise meetodi vallas, on meil võimalik väga täpselt dateerida aardeleide, mis on jäänud maapõue nn. Kalasõja käigus. Ajalooürikutest on teada, et 1367. aastal algas Tartu piiskopi ja Pihkva kalurite tüliga viis aastat kestnud vaenus Liivimaa ja Pihkva vahel. Osapooltele koormav sõda, mis kellelegi edu ei toonud, lõppes 1371. aastal Vastseliinas sõlmitud ordu, Tartu, Riia peapiiskopkonna, Hansa esindajate, Novgorodi ja Pihkva rahuga, mis taastas *status quo* (Selart 1998, 31–32). Liivimaa artigite münditemplite süvauurimine ja nende sidumine ajaloolise taustaga on näidanud, et kõik neli suuremat 14. sajandi kolmanda veerandi aaret on seostatavad just tolleaegse sõjategevusega: need peideti väga lühikese ajavahemiku, 1367–1369 aasta jooksul (Nemirowitsch-Dantschenko 1982, 197). Näiteks Rootova ja Puriki aarete maapõue jäämist võib konkreetsemalt ühildada 1367. aasta Liivimaa sõjakäiguga Pihkva vastu (*op. cit.*, 197; II, 152), mil ordumeister Wilhelm von Vrimerheim tungis orduvägedega läbi Setumaa Pihkvamaale.

Vaadeldava perioodi aaretest on Eesti kontekstis oma koostise poolest täiesti erandlik Sirvaste leid (AI 5000/73). Seda, et Liivimaa mõjutas piiriäärsete Vene alade rahandust, kinnitavad nii Setumaalt avastatud 14. sajandi kolmanda veerandi aardeleiud (vt. Kiudsoo 2003, Lisa: nr. 3, 4), Pihkva ja Novgorodi arheoloogilistelt kaevamistelt leitud rahad (vt. nt. Молвыгин & Янин 1982, 327) kui ka kirjalikud allikad. On teada, et 1409. aastal võeti Pihkvas ja aasta hiljem ka Novgorodis lisaks krossidele ametliku rahana kasutusele Vana-Liivimaal vermitud artigid ja “lübisched” (Молвыгин 1963, 383–384). Võõraste müntide kasutamine Venemaal oli otseselt tingitud sellest, et u. 1100 algas seal nn. mündivaba periood (vk. *безмонетный период*), mis kestis peaaegu 300 aastat (Спасский 1962, 53–54).

Eelpool mainitud, arvatavasti 1367. aastal (Nemirowitsch-Dantschenko 1982, 197) maapõue jäänud Sirvaste aare on oluline just seetõttu, et ta sisaldab lisaks müntidele veel seitset kauriteokarpi. Loode-Venemaal läbiviidud (sh. Novgorodis ja Pihkvas) arheoloogilistel kaevamistel on kauriteokarbid (lad. *Cypraea moneta*) sagedased leiud. Kõige olulisem on aga see, et nad täitsid sageli just raha funktsiooni, nagu nähtub sealt avastatud aarete sisust (Спаский 1962, 60–61). Sirvaste aardeleid võiks anda seega tunnistust, et mõju rahandusele ei olnud vähemasti 14. sajandi teisel poolel sugugi pelgalt ühepoolne. Seda eelkõige Kagu-Eesti kontekstis, kuna võrreldes teiste Liivimaa aladega oli just Tartu piiskopkonnas Vene kaubitsejate tegevus keskajal märgatavalt aktiivsem (vt. Selart 1998, 84–85). Pole võimatu, et Vene “rahanduse” mõjule võib osutada ka üks Otepää kalmistult saadud 14. sajandi kolmandast veerandist pärineva rahakoti sisu (AI 3680: 13–19), kus lisaks müntidele oli veel kaks ümmargust hõbeplekki (maksevahendid?) (vt. lähemalt Saadre 1938, 2). Kasutati ju Venemaal nn. mündivabal perioodil lisaks kauriteokarpidele maksevahenditena veel väga erinevaid esemeid (Спаский 1962, 53–62), sealhulgas toorhõbedat.

2.3.3. *Depressiooniperiood (u. 1390–1420)*

Kui Kalasõjale järgnevad aastakümned on kogu Liivimaal võrdlemisi leiutühjad (tuntakse vaid üksikuid aardeid), siis 14. sajandi lõpp/15. sajandi algus eristub keskaja kõige mündiaareterikkaima perioodina. Tollest ajajärgust teame Eestis vähemalt tosinkonda aardeleidu. Kui Kalasõjaga seonduvad leiud pärinevad võrdlemisi piiritletud, sõjategevuse all kannatanud territooriumilt, siis nüüd katavad aarete leiukohad kogu Liivimaa (vt. Leimus 2005b, 81). Need ei saa olla seotud 1390. aastatel toimunud kodusõjaga (Tartu piiskop Dietrich II. Damerow *versus* Liivimaa Ordu), kuna aktiivne sõjategevus leidis aset üksnes 1396. aastal ja juba 1397 reguleeriti suhted Danzigi lepinguga. Danzigi lepingule järgnes aga üsna rahulik periood (*op. cit*, 80). Milles võis siis peituda tollaste aarete maapõue jäämise põhjus? I. Leimus on jõudnud järeldusele, et see oli tingitud sügavast keskaegsest depressioonist, mis kaasnes suure rahvastiku kaotusega (*op. cit*, 81). Depressiooniga on seostatav ka 15. sajandi esimese veerandi Liivimaal toimunud kuni kolmekordne hindade tõus (vt. Leimus 2005c, 42–55).

Käsitletavasse perioodi jääb ka üks tähtsamaid Liivimaa keskaegseid mündiaardeid, millest varasem osa (PäMu 12974, 13777) oli peidetud millalgi 1415/16. aasta paiku¹⁶, hilisem aga aastal 1438 (Nemirovitš-Dantšenko käsikiri AI numismaatika arhiivis). Audrust päevavalgele tulnud kahes erinevas nõus asunud leiukompleks oleks olnud oluline eelkõige just 15. sajandi teise veerandi Liivimaa rahakäibe uurimise seisukohalt. Nimelt moodustasid 1422. aasta mündireformile eelnenud ajal löödud vermingud Audru aarde hilisema osa rahade koguhulgast veel ligemale üksteist protsenti (vt. Nemirovitš-Dantšenko käsikiri AI numismaatika arhiivis). Kuna aga Audru mõlemad leiud avastati juhuslikult ja mitte arheoloogiliste kaevamiste käigus, siis pole võimalik tagantjärele enam tuvastada, kas konkreetsed mündisordid kujutasid endast omaette suletud gruppi, paiknedes näiteks nõu põhjas või asetsesid need segamini koos hilisemate vermingutega. Seetõttu jääb vähemasti hetkel vastuseta ka küsimus, kuivõrd ja missuguses koguses käibisid 15. sajandi Liivimaal mündireformi eelsed artigid¹⁷.

2.3.4. 15. sajandi lõpp–16. sajandi algus

Aardeleidude arv kasvas märgatavalt uuesti alles 15.–16. sajandi vahetuse paiku. Tookordne aarete hulga suurenemine oli arvatavasti seotud Liivimaad tabanud kaht täiesti erinevat liiki hävinguga: venelaste rüüsteretk ja maad laastanud ikaldus. 1501. aasta novembris tungisid venelased *suure raginaga Liivimaale, laastasid jubedaimal kombel kogu Tartu stifti, pool Riia stifti, Alüksne, Trikāta, Härgmäe, Tarvastu, Viljandi, Laiuse, Põltsamaa, Virumaa ja Alutaguse kreisi, saatsid naiste ja neitsidega korda häbiväärsemaid asju ning käitusid ka alaealiste lastega nii julmalt, et ükski türklane ega tatarlane poleks suutnud teha hullemini, nii et pärast lahkumist jäi kadunuks ligi 40 000 inimest, kes olid osalt tapetud, osalt vangidena minema viidud* (Kelch 2004, 123). Nimetatud tapatalgute tulemusena jäid arvatavalt maapõue vähemalt viis Eestist leitud aaret¹⁸.

11. juunil 1499. aastal (LUB, Bd. I/2, Nr. 827) tegi Saare-Lääne piiskop hiljutiste seninägematult halbade ilmadega kaasnenud ikalduste tõttu kõigile

¹⁶ Autor tänab M. Nemirovitš-Dantšenkot esimesse Audru leidu kuulunud hilisemate vermingute määrangute täpsustamise eest.

¹⁷ Nn. depressiooniperioodile järgnevalt 15. sajandist on aardeleide teada ülimalt minimaalselt.

¹⁸ Helme (AI 5000/1268); Vana-Antsla (AI 5000/804); Avinurme (AI 5000/596: 1–2; 597: 1–2); Roela (AI 5000/834); Praaklima (AI 4938).

piiskopkonna preestritele ülesandeks vastava korralduse väljaandmisest kuni mihkclipäevani (29. septembrini) pidada nädalas ühe missa. 1505 pidi piiskop oma üleskutset kordama, kasutades kohati sama sõnastust, mis 1499. aasta korralduses. Ka see üleskutse oli suunatud kogu piiskopkonna preestritele, ent eriti rõhutati Saaremaad, kus olud olid nähtavasti kõige kehvemad (*op. cit.*, Bd. II/2, Nr. 757). Piiskop toonitas, et osa talurahvast on elanud viimaste aegade ikalduste tõttu viletsuses või on olnud sunnitud oma kodu koguni maha jätma. Iga missa ajal tuli paluda vihma või päikesepaistet vastavalt sellele, mida nõudsid ilmaolud. Sellistes palumistes loodusnähtuste leevendamiseks ei olnud ilmselt midagi ebatavalist, nt. vaklade tõrjumiseks mõeldud palve Nicolaus von Jaroschini kroonikast ja Liivimaa vanemat riimkroonikat sisaldavas 15. sajandi koondkäsikirjas, küll on aga Liivimaalt taolisi näiteid vähe teada (Kala 2004, 27). Tõenäoliselt on tollaste ikaldustega seotud vähemalt kaks Eesti lääneosast pärit aardeleidu¹⁹.

2.3.5. 1530.–1540. aastad

Liivi sõjale (1558–1583) vahetult eelnenud aastakümnetest mündiaarded praktiliselt puuduvad. Ainsateks eranditeks on võrdlemisi piiritletud territooriumilt, täpsemini Põhja-Eestist avastatud 1530.–1540. aastate kolm aardeleidu²⁰. Nende maapõue jäämise põhjus jääb vähemasti praeguse uurimisseisu juures lahtiseks. Kuigi Vene-Liivi suhetes oli tollal viiekümneaastane sõdadeta periood, on näiteks ka Pihkvamaalt tulnud päevavalgele kolm 1530. aastatel maetud mündiaaret (AI 5000/14, 17 ; Мельникова 1980, nr. 105, 107).

Lisaks 16. sajandi esimese poole kesisele aaretematerjalile, võib vermingute ajalise ringluse väljaselgitamise juures tugineda siiski veel ühele Jaani seegi kalmistult päevavalgele tulnud rahakoti sisule (AI 6477: 1711, 1). Viimane osutab Liivimaa 15. sajandi pennide ringlusele ka 1515. aasta mündimääruse järel (Kiudsoo 2005b, 182, 186).

¹⁹ Virtsu (ГИМ 81851; Молвыгин 1967, 379; Стукалова 2003, 135–136) ja Ruhnu (AI 5000/751; Sb. Riga 1911, 284–285).

²⁰ Üksnurme (AM 29147, Leimus 1990, *tpq* 1536), Simuna (RM 494, 4132; *tpq* 1534) ja Saku (TLM 277, *tpq* 1547).

2.4. Vara-uusaegsete aarete ajaline jaotus

2.4.1. Liivi (1558–1583) ja Poola-Rootsi (1600–1629) sõda

28. novembril 1561, mil sõlmiti Vilniuses *pacta subiectionis* – leping, millega nii Liivimaa ordu kui ka Riia peapiiskopkond andsid end täielikult Poola kuninga Sigismund II Augusti alla, on jäänud ajaloolaste seas tinglikuks piiriks Eesti kesk- ja vara-uusaja vahel (vt. Laur 1999, 36). Lähenedes kesk- ja vara-uusaja eristamisele arheoloogilise ainese põhjal, pakub kahe ajastu vahelise sümboolse piiri määratlemine tegelikult väga erinevaid tõlgendamisvõimalusi (vt. Russow 2006, 193, 194). E. Russowi arvates saab konkreetse piiri tõmmata nii 16. aastasaja esimesse (muutused mentaliteedis) kui ka teise (muutused maastikul) poolde ja kogu sajandit võib tegelikult pidada siirdeajastuks keskaja religioosest ühiskonnast uusaegsete rahvusriikide sekulariseeritud keskkonda (2006, 194).

Tuginedes Eestist leitud aardeleidudele, on oluline muutus nende koostises ja arvukuses toimunud aastal 1558. Tingituna aarete peitmismotiivi muutumisest ilmusid alates Liivi sõja algusest leidude koosseisu uuesti ehted (Kiudsoo Ilmumisel). Samuti pärinevad Eestist leitud sajad aarded kümnete tuhandete müntidega just 1558. aastale vahetult järgnenud ajast. See oli periood, mil ühtne Liivimaa lagunes ja Liivi sõda muutus suureks rahvusvaheliseks heitluseks. Liivi sõja ning Poola-Rootsi jätkusõja (1600–1629) aegse vaenutegevuse ning nn. väikesest jääajast tingitud ikalduste ja näljahädade tagajärjel hukkus suur osa Eesti elanikkonnast, mistõttu jäi peremeheta arvukalt maapõue maetud aardeid (V, 37).

Pikaaegne sõjategevus häiris tugevasti ka majanduse normaalset toimimist ja hävingu üleelanud inimeste säästud ei leidnud kasutamist (vt. ka Leimus 1995a, 48). Selline olukord soosis omakorda uute kasutult seisvate rahapadade teket. Raha minetas oma põhifunktsiooni, leides kasutust ehetes, hauapanustena, ohvriandidena jms. Tolleaegsete varanduste leidmine ei osuta mitte niivõrd kohaliku elanikkonna jõukusele, vaid pigem sõja või mingi muu hädaga kaasnenud hävingu mastaapsusele konkreetses piirkonnas, viidates ühtlasi ka suuremate ühenduste olemasolule (Kiudsoo 2005a, 154–155). Näiteks Saaremaal, mis kannatas otsese vaenutegevuse all võrreldes mandriga tunduvalt vähem, olen suutnud välja selgitada vaid kuus 16. sajandi teise poole–17. sajandi esimese veerandi aardeleidu (Kiudsoo 2001, joon. 2, tabel). Tingituna käsitletava perioodi aarete ülisuurest hulgast on meil võimalik aga

eristada erinevatele maaelanike „klassidele” kuuluvaid varandusi (vt. Kiudsoo & Ratas 2005, 114–115).

2.4.2. Vene-Rootsi (1656–1661) ja Poola-Rootsi (1657–1660) sõda

Vene-Rootsi sõda algas 1656. aastal, mil Vene väed vallutasid Tartu. Venelaste kätte langesid veel mõned väiksemad linnused: Vastseliina, Vasknarva ja Alüksne. Rootsi vastupealetung lõppes 1657. aastal edutult. Venelaste ja rootslaste vahel sõlmiti 1658. aastal Vallisaari vaherahu, mis püsis kuni 1661. aasta Kärde rahuni. 1657. aastal astusid rootslaste vastu poolakad, kes hõivasid Volmari (asub tänapäeval Lätimaal) ning seejärel ka Helme linnuse, jäädes sinna pea aastaks. Poolakad üritasid vallutada veel Pärnut, kuid see ebaõnnestus. Pärnu vallutamiskatse oligi Poola viimane sõjaline aktsioon Eesti pinnal. 1660. aastal sõlmisid Poola ja Rootsi Oliiva rahu (Laur 1999, 50). Eelpooltoodu põhjal otsustades saab aktiivsest sõjategevusest rääkida üksnes ajavahemikus 1656–1658. Ometigi on see aeg pärandanud meile ligemale nelikümmend maapõue jäänud varandust (vt. Kiudsoo 2000, Lisa I: nr. 63–105).

2.4.3. Põhjasõda (1700–1721)

Rootsi 1660/1661 aasta rahulepingud Poola ja Venemaaga tagasid Eestile rahu ligemale neljaks aastakümneks (Laur 1999, 51). Hiliseimad siit leitud arvukad aarded pärinevad 17. sajandi lõpust–18. sajandi algusest, mil maad tabas Põhjasõjast ja sellele eelnenud 1695.–1697. aasta Suurest Näljast (vt. lähemalt Liiv 1938) ning viimasega kaasnenud katkust tingitud häving. Põhjasõja sündmused Baltikumis algasid Saksi vägede tormijooksuga Riiale ööl vastu 12.02.1700 ning kestsid siin kuni Tallinna vallutamiseni Vene vägede poolt 29.09.1710. Peale Põhjasõja lõppu vaevles maa veel mõnda aega katku käes; samuti liikusid ringi endistest sõduritest ja talupoegadest koosnevad röövlite salgad (vt. Laur 1999, 57).

Tuginedes Läti territooriumilt avastatud aarete (Ceplīte 1968) analüüsile, kuid samuti Eesti leiumaterrjali põhjal tehtud uuringutele (VI), võib oletada, et tollase elanikkonna hukkumisega on seostatavad ka enamused ligemale kolmekümnest (vt. Kiudsoo 2000, Lisa I: nr. 106–133), *tpq* järgi küll juba aastatel 1660–1683 peidetud aardeleiuist. Samas ei tohi siiski unustada seda, et kaudselt puudutas vaenutegevus

Eestit ka perioodil 1675–1679, mil Rootsi pidas sõda Taani ja Saksa kuurvürstkonna Brandenburgiga. 1678 saadeti sõjavoori küüdimeestena Saksamaale arvukalt eesti ja läti talupoegi, kellest paljud jäid sõjakeerises kaduma (vt. Laur 1999, 51).

2.5. Keskaegsed *versus* vara-uusaegsed aarded

Eesti ajaloolise aja aarete puhul võib esile tuua kolme peamist peitmismotiivi: majanduslik (maasse peidetud vara kui hoiupank), poliitiline (sõjahirmus maetud esemed) ja kultuslik (ohverdamine) (Kiudsoo 2005a, 139–140).

Keskaja kontekstis on aarete tekkimise juures olnud selgelt levinuim majanduslik motiiv, mis on jälgitav praktiliselt kõigi 13. sajandi lõpu–16. sajandi esimese poole aardeleidude juures. Kuigi ka keskajast teame väiksemaid sõdade perioode, ei ole need arvatavasti kaasa toonud aardeleidude peitmismotiivi muutust. Hoolimata sellest, et nii Kalasõja kui ka venelaste 1501. aasta rüüsteretkega seostatavad aarded jäid maapõue arvatavasti vaenutegevusega kaasnenud hävingu tulemusel, on need ometigi kogutud juba varem. Et tegemist on maasse kaevatud vara kui hoiupangaga, aga mitte otseses sõjahirmus kätketud esemetekogumiga, sellele viitab nii ripatsmüntide ja ehete kui ka muude maksmiseks mittesobivate esemete puudumine. Üksnes Praaklima leius (AI 4938), mille omanik hukkus tõenäoliselt 1501. aastal toimunud sõja käigus, on keskaja kontekstis erandlikult suur ripatsmüntide osakaal²¹ (8,0% aardesse kuulunud rahade koguhulgast).

Kuigi majanduslik motiiv ilmneb ka veel Eesti vara-uusaegsete aardeleidude juures²², ei saa vähemasti enamust Liivi sõja ning sellele järgnenud Poola-Rootsi jätkusõja esimesel perioodil (1600–1611) peidetud rahapadasid vaadelda enam perekonna sääste sisaldavate hoiupankadena. Pigem tuleks neid käsitleda kui sõjahirmus maetud esemekogumeid (st. ilmneb poliitiline motiiv). Tollastes leidudes sisalduvate ripatsmüntide ning ehete osakaalu järsku tõusu olen interpreteerinudki

²¹ Keskaegsetes aaretes me ripatsmünste praktiliselt ei kohta. Millalgi 14. sajandi esimesel veerandil maapõue maetud Kambja mündiaardes on kõigest kaks oletatavat ehteraha (AI 5000/33: 264, 3887). 14. sajandi kolmandast veerandist pärinevatest aardeleidudest on ripatsmünste avastatud lisaks Sirvastele (0,8%) (AI 5000/53, 70, *tpq* 1367) vaid Olustvere teise aarde (AI 5006) varasemast (0,2%) (*tpq* 1356) ning hilisemast (0,1%) (*tpq* 1369) savipotist. 1450. aastate lõppu dateeritavast Haapsipää (AI 5000/77, 105, Молвыгин 1967, 363) leiu koostisest moodustavad ehterahad u. 1% ning arvatavalt 1501 maapõue jäänud Helme (AI 5000/1268) mündiaardest 0,7%. Hiliskeskaegsete aardeleidude: Üksnurme (AM 29147, Leimus 1990, *tpq* 1536) ning Simuna (RM 494, 4132, *tpq* 1534) koostises on ripatsmünste vastavalt 2,9 ning 3,0% vermingute koguhulgast.

²² Näiteks on Saaremaal Tõrise 17. sajandi alguse aardesse peale 1621. aastat lisatud juurde suurem kogus münste (I, 43). Samuti sisaldab varasemat ladestust Kullamaa Kalju küla teine aardeleid, mille hilisem osa peideti millalgi 1645. aasta järel (Kiudsoo 2000, Lisa I: nr. 82).

aarete peitmismotiivide muutumisena (Kiudsoo Ilmumisel). Nimelt on aardeleidudes sisalduvate ripatsmüntide ja ehete hulk võrdelises seoses ebastabiilsuse kasvuga ühiskonnas. Kuigi ripatsmünste esineb ka pärast Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi lõppu maetud aaretes, on täheldatav nende hulga tunduv vähenemine (vt. Kiudsoo Ilmumisel, tabel 2). Jätkusõjas võibki eristada kahte suuremat perioodi: a) 1600–1611 ja b) 1617–1629. Kui sajandi alguses kaasnes maad laastava sõjategevusega veel ikaldus ning erakordne külm, siis sõja teist perioodi iseloomustab juba märksa tagasihoidlikum vaenutegevus (vt. Laur 1999, 46–48). Kuigi alates 17. sajandi teisest kümnendist, mil olukord tunduvalt stabiliseerus, on aardeleidudes märgata ehete hulga olulist vähenemist, ei kao need vastupidiselt võrdlemisi stabiilsele keskajale nüüd enam kunagi päriselt aarete koostisest.

Kultusliku, sh. ohverdamise tagapõhjaga keskaegsete aardekomplekside olemasolu kohta andmeid napib. Üksnes Utike 14. sajandi leiu näol on arvatavasti tegemist ohvrileiu või –anniga (ingk. *gift giving*). Kuigi ohverdamine on aardeleidude puhul raskesti tõestatav ja ohvriaarde interpreteerimiseks ei piisa üksnes leiukoha kirjelduse sobivusest, räägib Utike hõbeaardega seonduva kultusliku motiivi kasuks lisaks erandlikule koostisele veel pärimuslik kontekst ja rahvaluuleteated (I, 292–293). Usulise tagapõhjaga on arvatavalt ehk mõningad vara-uusaegsetest matmispaikadest leitud nn. kalmeaarded²³, mis võiksid sümboliseerida inimeste investeeringut hauatagusesse ellu. Siiski tuleks ka nende puhul kaaluda teisi peitmisevõimalusi (näit. juhuslikkus). Lisaks leidub arhiiviandmetes ja kirjanduses ridamisi teateid soodest avastatud 16.–17. sajandi varanduste kohta²⁴. Millega on tegemist? Eesti rahvapärimeses esineb küll hulgaliselt andmeid müntide ja/või hõbevalge ohverdamisest, kuid samas ei ole tervete rahapadade soodesse uputamine vähemasti vara-uusaja kontekstis eriti usutav. Kuna inimesed põgenesid suurte sõdade ajal rabadesse ning soosaartele pakku, võttes kaasa oma isikliku vara, võib peamiselt turbalõikamisega päevavalgele tulnud aardeleidude kohta kehtida lihtne ja

²³ Üks sellekohane näide on teada näiteks Vastseliina kihelkonna piiridest, mis kirjandusmuuseumi materjalidele toetudes tuli päevavalgele Lossina küla läbiva samanimelise oja äärest matusepaigast: ... *Lossina kl. kohalt leidnud Gustav Rätsepp poisikesepõlves plekk-karbiga Rootsi rahasid. Kaevamisel tulnud sealt ka surnuluid välja. Vanad inimesed rääkinud, et sinna üks Vene kindral on maetud* (Kirjand., 15).

²⁴ Nt. Are (*tpq* 1568, AI 5000/340), Penuja (*tpq* 1575, Sb. GEG 1888, 125), Kodavere I (*tpq* 1597, AI 5000/207: 171–175; 652: 5–6), Polli I (*tpq* 1601, Kiudsoo 2000, Lisa I: nr. 31), Õru (*tpq* 1624, *op. cit.*, Lisa I: nr. 57), Vihavee II (*tpq* 1626, *op. cit.*, Lisa I: nr. 60), Vihavee I (*tpq* 1649, *op. cit.*, Lisa I: nr. 88), Unakvere (*tpq* 1671, *op. cit.*, Lisa I: nr. 125) jne.

pragmaatiline põhjendus – peidetud varandust loodeti rahulike aegade taastumisel uuesti kasutada. Sellist arvamust kinnitab näiteks Halliste kihelkonnast Penuja mõisa maadelt avastatud 16. sajandi viimase veerandi alguse mündiaare (*tpq* 1575), mis leiti kunagise sootee kõrvalt *kolme jala sügavuselt* (Kiudsoo 2005a, 140).

KOKKUVÕTE

Eestist on leitud sadu rahapadasid kümnete tuhandete müntidega. Kuigi esimesed, toormetalli ja/või luksuskauba tähendust kandvad mündid jõudsid Eestisse juba meie ajaarvamise esimestel sajanditel, muutusid hõberahad siinsetes aaretel selgelt domineerivaks alates 9. aastasajast. Muinasaja lõpul eksisteeris Eestis sarnaselt naabermaadele kaalurahandus: maksis hõbe, mida ei loetud, vaid üksnes kaaluti. Aardeleidude olemus muutus Eestis alles 13. sajandi lõpul. Kuigi see oli veel aeg, mil püsis edasi muinasaegne komme hinnata raha vaid kui hõbedat, eristub periood hilisrauaajast siiski juba väga selgelt. Hoolimata sellest, et münti tüübil kui sellisel polnud ka siis veel olulist tähtsust, ei pandud vastupidiselt varasemale ajale aardeleidudesse enam ehteid ega nn. hakk-hõbedat. Ehted ilmusid Eesti ala leidudesse uuesti alles 16. sajandi teisel poolel ja seda seoses aarete peitmismotiivi muutumisega.

Eesti ajaloolise aja aarete puhul võib esile tuua kolme peamist peitmismotiivi: majanduslik (maasse peidetud vara kui hoiupank), poliitiline (sõjahirmus maetud esemed) ja kultuslik (ohverdamine). Keskaja kontekstis on aarete tekkimise juures olnud selgelt levinuim majanduslik motiiv, mida võib järeltada peaaegu kõigi 13. sajandi lõpu–16. sajandi esimese poole leidude kohta. Seevastu vara-uusaegseid, eriti Liivi sõja ja sellele järgnenud Poola-Rootsi jätkusõja esimesel perioodil peidetud rahapadasid ei saa vaadelda enam perekonna sääste sisaldavate hoiupankadena, vaid neid tuleks käsitleda kui sõjahirmus maetud esemekogumeid (st. ilmneb poliitiline motiiv). Kultusliku, sh. ohverdamise tagapõhjaga keskaegsete aardekomplekside olemasolu kohta andmeid napib. Üksnes Utike 14. sajandi leiu näol on arvatavasti tegemist ohvrileiu või –anniga. Usulise tagapõhjaga on ilmselt ehk mõningad vara-uusaegsetest matmispaikadest leitud nn. kalmeaarded, mis võiksid sümboliseerida inimeste investeringut hauatagusesse ellu. Kuid ka nende puhul tuleb kaaluda teisi peitmisevõimalusi (näit. juhuslikkus). Lisaks leidub arhiiviandmetes ja kirjanduses ridamisi teateid soodest avastatud 16.–17. sajandi aarete kohta. Samas ei ole tervete rahapadade soodesse ohverdamine vähemasti vara-uusaja kontekstis eriti usutav. Kuna inimesed põgenesid suurte sõdade ajal rabadesse ning soosaartele pakku, võttes kaasa oma isikliku vara, võib peamiselt turbalõikamisel päevavalgele tulnud aardeleidude kohta kehtida lihtne ja pragmaatiline põhjendus – peidetud varandust loodeti rahulike aegade taastumisel uuesti kasutada.

Realse rahakäibe, ehk siis ka vermingute ajalise ringluse väljaselgitamise seisukohalt kannavad endas olulisimat informatsiooni vara-uusaegsed, täpsemini Liivi sõja ja Poola-Rootsi jätkusõja ning Põhjasõja ajal maapõue jäänud varandused. Võib oletada, et nende moodustamisel on selektiivne valik olnud kordi väiksem kui näiteks võrdlemisi stabiilsest keskajast pärinevate aarete puhul. Kuna just nende sõdade ajast on teada konkurentsituult kõige enam aardeleide, tagab see uurijatele lisaks ka mahuka allikmaterjali kasutamisevõimaluse. Kui kogu keskajast on meil informatsiooni vaevalt viiekümne mündiaarde kohta, siis näiteks ainuüksi 16./17. sajandi vahetusest on neid avastatud sadu.

Käesolev magistritöö osutab veenvalt sellele, et asula kultuurkihist, kalmistult, ohvrikohalt jm. avastatud müntide puhul pole kaugeltki kõige olulisem mitte konkreetse eksemplari vermingu aasta, vaid see, et leiukompleksi tulemuslikul dateerimisel on möödapääsmatu teada just raha ringluses püsimise perioodi ja väljaspool Liivimaa territooriumi löödud mündisordil ka rahade meile käibeletuleku aega. Tähelepanu tuleb pöörata ka sellele, et nii mõnigi kord on mõne võõra müntitüübi Eesti raharinglusesse sisseimbumise aeg olnud paikkonniti vägagi erinev. Alljärgnevalt on kronoloogilises järjekorras esitatud Eesti ajaloolise aja aardeleidudes sisalduvad peamised müntitüübid koos nende ajalise ringluse perioodidega; vara-uusaegsete vermingute puhul on võimaluse korral ära toodud ka käiberareaalide piirkonnad.

13. sajandi esimesel veerandil alanud kohalik müntimistegevus hoogustus umbes 1265. aasta paiku Tallinnas ja Tartus. Krooni kujutavaid brakteaate löödi Tallinnas arvatavasti kuni 1332. aastani. Me ei tea, kui kaua valmistati Tartus mõõga ja võtmega brakteaate, kuid kuna aaretes esinevad need koos Tallinna pennidega, siis võib oletada mõlemate enam-vähem samaaegset valmistamisperioodi. Võib arvata, et eelpoolnimetatud mündisordid jäid vähemalt esialgu raharinglusesse ka pärast kohapealse müntimise katkemist. Kuna Eesti territooriumilt puuduvad veel 14. sajandi keskpaiga mündiaarded, pole meil võimalik määrata 13./14. sajandi Liivimaa pennide massilise käibimisaja ülempiiri. Nn. Kalasõja käigus peidetud aaretest sisaldavad taolisi verminguid üksikute eksemplaridena üksnes paar leidu. Sellele, et enne 1332. aastat löödud Liivimaa brakteatpennid käibisid edasi veel peale nende valmistamisperioodi lõppu, näikse osutavat siiski mõningad arheoloogilistelt kaevamistelt päevavalgele tulnud suletud leiukompleksid. Müntivermingu taastumine Tallinnas ja Tartus umbes 1265. aastal rahuldab ilmselt ka kohaliku rahaturu vajadused. Kõrvuti Liivimaa müntidega jätkus siinmail siiski endiselt

Ojamaa (Visby) rahade käive. Seda hõlbustas Visby ja Liivimaa vermingute ühesugune mündialus. Kuigi Visbys ajavahemikus 1210/20–1260/70 löödud pennide sissevool Liivimaale peale kohapealse mündivermimise taastamist 1260. aastatel tõenäoliselt lakkas, jäid ometigi 13. sajandi esimese poole Ojamaa brakteaadid siinmail käibesse vähemalt 14. sajandi teise veerandini.

Peale müntimise katkemist Tallinnas 1332. a. hõivasid kohalikus raharingluses olulisima koha Põhja-Saksa vendilinnades 13.–14. sajandil vermitud brakteaapennid. Võib arvata, et varaseimad üksikud Põhja-Saksa vermingud jõudsid Eestisse ilmselt juba 13./14. sajandi vahetusel, mil Liivimaa linnade läbikäimine Lüübekiga muutus tihedamaks. Vendilinnade pennid moodustasid veel 1360. aastate teisel poolel Eesti aarete koosseisust selge enamuse. 1370. aastate lõpul vähenes nende hulk aga märgatavalt ning 15. sajandi alguseks Põhja-Saksa pennide käibimine Liivimaal lakkas. Nende raharinglusest kadumise peamiseks põhjuseks võib pidada asjaolu, et 1370. aastatel keelasid Liivimaa võimud selliste madalaprooviliste müntide sisseveo ning käibe. Ojamaa örtugitel e. gootidel (u. 1340–1450), põhjamaade esimestel pennist suurematel vermingutel, oli Põhja-Saksa vendilinnade pennide kõrval täita samuti väga tähtis roll Eestimaa 14. sajandi teise poole mündikäibes. Taolised vermingud moodustasid olulise osa nii 14. sajandi kolmanda kui ka veel neljanda veerandi aarete koosseisust. Seevastu 15. sajandist on teada vaid üks goote sisaldanud aare (*tpq* 1413).

Müntimistegevuse Liivimaal taastas pärast enam kui kolmekümne aastast pausi esimesena ordumeister 1363. a. Tallinnas, vermides kõigepealt artigeid. Peagi (1364?) järgis tema eeskuju ka Tartu piiskop. Ligikaudu samal ajal artigitega hakati Tallinnas valmistama ka väiksemat mündisorti, mida hiljem nimetati seestlingiks. Tartus taastus väikeste ühepoolsete pennide valmistamistraditsioon. Tõenäoliselt 1390. aasta paiku tehti Tallinnas ja Tartus algust veel kolmandagi nominaali, nn. Lüübeki penni ehk *lübische* vermimisega. Peatselt, 1422 viidi Liivimaal läbi aga radikaalne rahareform, mille tõttu käibes olnud mündid kaotasid(?) kehtivuse. Ajavahemikus 1363–1420 löödud artigite, seestlingite ning *lübischete* käibimisaja teoreetilist ülempiiri võiks seega määratleda võrdlemisi konkreetselt. Samas kohtab käsitletava perioodi mündisorte (peamiselt siiski üksikeksemplaridena) isegi veel mõnedes 16. sajandi teise ja kolmanda veerandi aardeleidudes. Enne rahareformi löödud artigite tegeliku käibimisaja kindlakstegemine on raskendatud 15. sajandi teise ja kolmanda veerandi aardeleidude minimaalse hulga tõttu.

1422 Võnnus toimunud Maapäeval otsustati alustada uute artigite (killingite) ja 1426 ka *lübischete* ja šerffide valmistamisega. Viimaseid, madalaproovilisi, siinsetest killingitest ja pennidest haruldasemaid ning tunduvalt halvema hõbedasisaldusega ühepoolseid verminguid esineb eelkõige kalmistute ja ohvrikohtade leiumaterjalis. Kuna aaretel neid praktiliselt ei leidu, siis puudub meil võimalus määrata šerffide ringluses püsimise täpsemat aega. Seevastu alates 1426. a. valmistatud penne kohtab vähesel määral isegi veel 1530. aastatel peidetud aardeleidudes. Tingituna 15. sajandi teise poole aarete tühisest hulgast ja nende fragmentaarsest jõudmisest muuseumikogudesse, pole meil võimalik täpsemalt määratleda vahetult rahareformile järgnenud ajal löödud killingite käibimisaja ülempiiri. Seevastu 15. sajandi viimasel veerandil valmistatud killingeid leidub Liivi sõja ajal käibinud Vana-Liivimaa müntide hulgas veel võrdlemisi sageli. Seega peaks taolisi münte sisaldavaid leiukomplekse dateerides võtma arvesse, et konkreetset eksemplarid võivad olla maapäev sattunud alles 16. sajandi teisel poolel. Liivi sõja aegsete mündiaarete koostisest ilmneb, et 1560.–1570. aastate esimesel poolel on enne 1561. aastat löödud Vana-Liivimaa rahad veel selgelt ülekaalus, kuid alates 1570. aastate teisest poolest langeb nende osakaal juba tunduvalt. Hilisemad aardeleidud, mis sisaldavad Vana-Liivimaa verminguid (0,1–3,8% aarete koosseisust), kuuluvad Eestis 17. sajandi algusaastatesse.

Leedu suurvürstkonna vermingud lülituvad siinsesse mündikäibes hiljemalt 1530. aastatel. Kõik 16. sajandi teisest veerandist teadaolevad Eesti mündiaarded sisaldavad vähesel määral suurvürst Aleksandri poolt ajavahemikul 1495–1506 löödud Vilniuse müntla penne. Liivimaa territooriumil esineb taolisi verminguid veel ka kahes Läti 1550. aastate alguse aardeleius, kuid Liivi sõja alguseks on need juba ringlusest kadunud. Küll aga algab Vana-Liivimaa kokkuvarisemise järel suuremahuline Leedu poolekrossiste (löödud peamiselt ajavahemikul 1495–1566) invasioon Eesti raharinglusesse. Tingituna tõenäoliselt mõnevõrra suuremast Poola teenistuses olnud palgasõdurite garnisoni olemasolust Pärnus, sisaldavad 1560. aastatel selliseid verminguid üksikeksemplaridena peamiselt Pärnu ümbruskonna mündiaarded. Eesti leiud ei osuta reeglina Leedu poolekrossiste massilisele käibimisele mitte varem kui 1590. aastate lõpul. Ülisuurtes kogustes (21,4–94,6% aarde müntide koguhulgast) esineb neid aga alles Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi aaretel. Kuna 17. sajandi alguse sõjategevus puudutas põhiliselt just Lõuna-Eestit, siis pärinevad ka tolleaegsed aarded samast regioonist. Küll annavad üksikud

Eesti põhja- ja läänepiirkondadest pärit aardeleidud tunnistust Leedu müntide ringlusest ka väljaspool 1582. aasta alguseks väljakujunenud Poola ja Rootsi valduste demarkatsioonijoont. Leedu poolekrossised kaovad Eestis käibelt alles 1620. aastatel.

Rootsi võim sai Eestis alguse Liivi sõja ajal 1561. aasta juunis. Seoses sellega tuli kõrvuti oma müntidega siin käibele ühtlasi Rootsi raha. Erik XIV ning eriti Johan III harrastasid oma võimuloleku aastail “suurejoonelist” mündirikkumist: vaevalt mõneprotsendilise hõbelisandiga vaskseid killingeid valmistati suurtes kogustes 1585. aastani Tallinnas, kokku umbes 10 miljonit eksemplari. Erik XIV vermingud ilmuvad Eesti ala aaretesse alates 1561. aastast ning tema järglase Johan III poolt löödud eksemplare sisaldab esimesena üks 1568. aasta järel peidetud aardeleid. Johan III mündid tõrjusid Erik XIV omad käibest kiiresti kõrvale, mis on ka arusaadav, kuna viimased olid siiski mõnevõrra parema hõbedasisaldusega. 1570. aastatel peidetud aardeleidudes kohtab Rootsi peenraha massiliselt ja seda üle kogu Eesti. Osades aaretes on märgatav nende vermingute selge domineerimine. 1580. aastatel hakkas Rootsi Tallinna killingite osakaal aga kiiresti langema ning Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi aarded sisaldavad neid juba võrdlemisi väikeses koguses (0,2–3,3% aarete koosseisust). Lisaks Tallinna müntla toodangule leidub 17. sajandi alguse aardeleidudes mõnevõrra veel ka Rootsis, Johan III ning Erik XIV ajal valmistatud peenraha.

Kui Liivi ordumeister 28. novembril 1561 alistus Poola kuningas Sigismund II Augustile, ei ühinenud Riia linn subjektsioonipaktiga, vaid võttis endale kaheks aastakümneks vabalinna staatuse. Sellel ajajärgul teostas Riia ka faktilist mündiõigust. Vabalinna killingid esinevad üksikeksemplaridena Eesti aaretes alates 1560. aastate keskpaigast ning 1570. aastate alguses on märgatav nende osakaalu ja esinemissageduse tõus. Eriti massiliseks muutub selliste vermingute hulk aga just 1580./90. aastate Lõuna-Eesti aardeleidudes ning Poola-Rootsi jätkusõja algusaastatel sisaldavad vabalinna killingeid olulisel määral peaaegu kõik meie mündiaarded (5,7–80,6% aarete koosseisust). Harvadel puhkudel on vabalinna münte jäänud ringlusesse edaspidigi. Poola rahade käibearealis, kuhu Lõuna-Eesti 17. sajandil kuulus, esineb mõnes aardes üksikuid eksemplare isegi kuni Põhjasõjani välja.

Võimalik, et muuhulgas ka vabalinna majanduse nõrgestamiseks lasid Poola võimud aastail 1572–1573 Riia lähedal Dahleni (lätipäraselt Dole) lossis lüüa madalaproovilist vahetusraha. Mündivermimise peapõhjuseks oli siiski Sigismund II Augusti võlg Pärnu garnisonile. Tänapäeva Läti alal tegutses 1570. aastatel lisaks Riia

ja Dahleni rahapajale ka Jelgava (Miiitava) müntla, mille mündihärraks oli Liivimaa viimane ordumeister Gotthard Kettler, hilisem Kuramaa hertsog. Liivimaa raharingluse jaoks olid olulisimad 1575–1577 loodud väheväärtuslikud killingid. Dahleni ja Kettleri Kuramaa killingeid esineb Eesti leidudes püsivas, kuid võrdlemisi väikeses koguses juba alates nende verimise algusest saadik. Veel 17. sajandi esimesel kümnendil on aaretel täheldatav taoliste verimise konstantne (0,5–10,0%) osakaal.

Poola raharingluse jaoks oli Sigismund III aegse Riia müntla (1588–1621) tegevus väga oluline. 1602–1621 moodustas seal loodud peenraha koguni 58% riigis valmistatud killingite koguhulgast. Samuti oli neil 17. sajandi esimese veerandi Eesti mündikäibes täita tähtis roll: 1620. aastateks tõusis Sigismund III killingite osakaal aardeleidudes isegi 50–85%. Lisaks Riia rahapaja toodangule esineb tollal aarete materjalis ka Vilniuse müntla killingeid (2,9–17,4% aarete koosseisust). Sigismund III peenraha leidub vähesel määral ka 1650.–1660. aastatel maapäue jäänud mündiaaretel. Toetudes Läti mündimaterjalile, käibisid eelpoolmainitud mündisordid Liivimaal osaliselt isegi veel 18. sajandi esimesel veerandil. Lisaks massilisele tootmisele soodustas Sigismund III killingite pikaajalist ringlust kindlasti asjaolu, et aastatel 1627–1650 ei toimunud Poola-Leedu mündlates vahetusraha verimist.

Esimesed Vene mündid, kopikad ja dengad ilmuvad Eesti aaretel 1570. aastatel. Kuigi neid leidub vaid osades Liivi sõja aegsetes mündiaaretel, esineb traatkopikaid siiski ühtlaselt üle kogu Eesti. Poola-Rootsi jätkusõja ajal on Vene traatkopikate käibearealiks olnud samuti peaaegu kogu Eesti ala. Seevastu hiljemalt 17. sajandi keskpaigaks oli Vene mündide käibeareal nihkunud juba tunduvalt ida poole ja neid sisaldavad aarded seostuvad peamiselt Eesti-Vene tolleaegsete piiriäärsete aladega. Kui 17. sajandi teise poole aaretel kohtab kaasaegsete kopikate kõrval ka varasemate valitsejate verimiseid, siis 18. sajandi alguses domineerivad Eestist leitud traatkopikate seas juba väga selgelt üksnes Peeter I-aegsed mündid.

17. sajandi keskpaigaks oli Eestis kujunenud välja kaks peamist raha käibeareali: Poola süsteemis loodud rahad ringlesid lõunapoolses, Rootsi mündid aga põhjapoolses Eestis. Lõuna-Eesti kuulus sellel ajal ühtsesse käibeareali Liivimaa Läti-osa, Kuramaa hertsogkonna, Leedu, Poola, Valgevene ja Ukrainaga. Poola rahade arealis etendasid Riia linna- ning kroonumüntla peenraha kõrval olulist rolli veel Poola-Leedu rahapajades Johann Kasimiri valitsemisajal (1649–1668) loodud vaskkillingid ehk *boratinkad*. Kuigi 1665. aastal lõpetati Riias killingite verimine,

etendas sealsete müntlate toodang kõrvuti Poola-Leedu vaskkillingitega olulist rolli veel ka põhjasõja-aegses mündikäibes. Lõuna-Eesti aaretel kohtab 17. sajandil üksikeksplaridena ka Brandenburgi kuurvürstkonna killingeid, mis on vermitud peamiselt Georg Wilhelmi (1619–1640) ja Friedrich Wilhelmi (1640–1688) valitsemisajal. Läti leiumaterjalile tuginedes ringlesid taolised vermingud Liivimaal veel 18. sajandi alguseski.

Rootsis 1620. aastate keskel alanud ulatuslikul vaskmüntide verimisel oli samuti otsustav mõju Eestimaa 17. sajandi mündindusele. 1625. aasta 9. juuni Gustav II Adolfi patent sätestas, et vaskraha pidi käibima nii Rootsi riigis kui ka tema provintssides. Kuigi Liivimaa ujutati taoliste vermingutega üle väeosadele makstava palga tõttu, puuduvad ometigi 1620. aastate teisel poolel maapõue maetud Eesti aaretel vaskmündid. See viitab elanikkonna usalduse puudumisele harjumatu vaskraha suhtes. Algset umbusku kinnitavad ka arhiividokumendid. Seevastu 1650.–1670. aastate Põhja-Eesti aardeleidudes ja külakalmistutel esineb Rootsi vaskrahasid juba massiliselt. Meil on tõendeid 17. sajandil vermitud Rootsi vaskmüntide ringluses püsimise kohta veel ka Põhjasõja perioodil. 17. sajandil loodud vahetusraha pikaajalisele käibeale kui levinud nähtusele osutab Eesti ja Läti aarete kõrval näiteks ka Valgevene ja Soome mündimaterjal.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Käsikirjad

Karu, A. 1922. Valjala kihelkonna muinasjäänused, kirjeldus suvel 1922 (*käsikiri AI*).

Kirjand. Kirjandusmuuseumi materjalid: Vastseliina II (*ärakiri AI*).

Kiudsoo, M. 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Väeringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö. Tartu (*käsikiri TÜ*).

Leimus, I. 1976. Saare- ja Läänemaa 9.–17. sajandi mündileiud ajalooallikana. Diplomitöö, Tartu (*käsikiri TÜ*).

Pundt, G. 1926. Münzfunde im Museum Arensburg. Brief G. Pundt an A. Friedenthal vom 13. 1. 1926 (*käsikiri AM*).

Saadre, O. 1938. Aruanne kaevamistest Otepää külakalmel 13.–15. oktoobrini 1938.a (*käsikiri AI*).

Молвыгин, А. 1967. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Kandidaadiväitekirj. Tallinn (*käsikiri AI*).

Kirjandus

Berga, T. 2000. Svētā Gara konventa 13. gadsimta monētu depoziits. – Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsture, 2. Rīga, 165–171.

Ceplīte, R. 1968. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. Numismātika. Rīga.

Grierson, P. 1975. Numismatics. London-Oxford-New-York.

Grinder-Hansen, K. 1992. Fyndtyper og sammensætning af skattefund. – Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050–1550. København, 26–41.

Hartmann, H. E. 1871. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verh. GEG. VI, 3/4.

HCL. Heinrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa kroonika. Toim. E. Tarvel. Tallinn, 1982.

- Heijne, C. v. 2004.** Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130). – Stockholm Studies in Archaeology, 31. Stockholm.
- Hävernich, W. 1982.** Münzen als Grabbeigaben 750–1817. – HBN, 1982, 27/29 (1973/75), 27–51.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Kala, T. 2004.** Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 9–37.
- Kelch, C. 2004.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud I. Leimus. Tartu.
- Kieler, E. 1927.** Ein estländischer Münzfund. – Sb. GEG 1926. Anfang, 1–16.
- Kiudsoo, M. 2001.** Tõrise aardeleid. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat, 1999–2000. Kuressaare, 58–64.
- Kiudsoo, M. 2002.** Läänemaal valmistatud 16. sajandi peahettest. – Läänemaa Muuseumi Toimetised, VI. Haapsalu, 57–66.
- Kiudsoo, M. 2003.** Setumaa mündiaarded. 14.–18. sajandil käibinud rahad. – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 155–182.
- Kiudsoo, M. 2004.** New interesting coin finds in 2003. – AVE, 2003, 201–205.
- Kiudsoo, M. 2005a.** Eesti kagunurga aardeleid (Vastseliina–Alüksne keskaegne ühendustee). – Setumaa kogumik, 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. Tallinn, 138–169.
- Kiudsoo, M. 2005b.** Interesting coin finds of 2004. – AVE, 2004, 181–188.
- Kiudsoo, M. & Ratas, J. 2005.** Viljandimaa varauusaegsed peahetted. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2004. Viljandi, 112–122.
- Kiudsoo, M. 2006a.** The formation of the numismatic collections of the Institute of History. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005 (Estonian Archaeology, 1). Tartu, 239–245.
- Kiudsoo, M. 2006b.** Interesting coin finds of 2005. – AVE, 2005, 249–251.
- Kiudsoo, M. Ilmumisel.** Kesk- ja uusaegsetest ehtemüntidest Eesti arheoloogilises materjalis. – MT.
- Kriiska, A. & Tvauri, A. 2002.** Eesti muinasaeg. Tallinn.
- Lang, V. 1996.** Muistne Rävåla. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. – MT, 4. Tallinn.

- Lang, V. & Kriiska, A. 2001.** Eesti esiajaloo periodiseering ja kronoloogia. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 2001, 5, 2. Tallinn, 83–107.
- Laur, M. 1999.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn.
- Leimus, I. 1987.** Liivimaa mündindus Liivi sõja algusaastail 1558–1561. Tallinn.
- Leimus, I. 1990.** Ein spätmittelalterlicher Münzschatz von Üksnurme. – TATÜ, 39, 4, 463–467.
- Leimus, I. 1992.** Liivi sõja aegne mündiaare Paide linnusest. – Eesti Kollektionäär, 2(3). Tallinn, 24–26.
- Leimus, I. 1994.** Ühest senitundmatust brakteaaditüübist Eesti XIII saj. alguse leidudes. – TATÜ, 43, 4, 456–465.
- Leimus, I. 1995a** Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). Stockholm Studies in Numismatics 1. Stockholm.
- Leimus, I. 1995b** Udmøntningen i Tallinn under det danske styre 1219–1346. – NNUM, 1995, Nr. 5, 74–81.
- Leimus, I. 1996.** Numismaatika alused. Tartu.
- Leimus, I. 1998a.** Das Münzwesen Revels im 17. Jahrhundert. Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Tartu.
- Leimus, I. 1998b.** Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – Vana Tallinn, VIII (XII). Tallinn, 83–95.
- Leimus, I. 1999.** Tallinna mündiraamatud 1416–1526. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 3. Tallinn.
- Leimus, I. 2001.** Das Münzwesen Livlands in der frühen Hansezeit 13. Jahrhundert und erste Hälfte des 14. Jahrhunderts. – Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehung und -wege im europäischen Rahmen. Lüneburg, S. 41–69.
- Leimus, I. 2002.** Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology II. Tartu, 127–132.
- Leimus, I. 2003.** Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Tallinn, 43–68.
- Leimus, I. 2004.** Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. – Akadeemia, 5. Tartu, 1093–1111.
- Leimus, I. 2005a.** Mündid. – Tartu ajalugu ja kultuuriajalugu. Tartu, 189–196.

- Leimus, I. 2005b.** Einige Beiträge zur Münzgeschichte Livlands am Ende des 14. Jahrhunderts. – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Tartu, 58–81.
- Leimus, I. 2005c.** Euroopa hiliskeskaja suur depressioon – kas ka Liivimaal? – Modus vivendi, 2. Vana Tallinn, 16(20). Tallinn, 42–55.
- Leimus, I. 2007.** Eesti majanduse historiograafiast (III). Keskaja linnade mündindus, finantsid ja majandamine. – Ajalooline Ajakiri, 2007, 1 (119). Tartu, 75–91.
- Leimus, I & Kiudsoo, M. 2004.** Koprad ja hõbe. – Tuna, 4. Tallinn, 31–47.
- Leimus, I. & Molvõgin, A. 2001.** Estonian collection. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. – Sylloge of Coins of the British Isles, 51. New-York–Oxford.
- Liiv, O. 1938.** Suur näljaag Eestis 1695–1697. – Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, 9. Tartu-Tallinn.
- LUB.** Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Bd. I–VI. Reval; Riga, 1853–1867.
- Moesgaard, J. C. 2005.** Bønders møntbrug i middelalderen Hvad detektorfundne mønter fortæller. – Medeltidsarkeologisk tidskrift (META), nr. 3, Lund. 53–67.
- Molvõgin, A. 1994.** Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. – Numismatische Studien, 10. Hamburg.
- Moora, H., Laid, E., Mägiste, J. & Kruus, H. 1935.** Eesti ajalugu, I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Tartu.
- Mørholm, O. 1976.** Nogle betragtninger over klassificeringen af møntfund. – NNUM, 1976, nr. 6, 101–106.
- Mäesalu, A. & Valk, H. 2006.** Research into the Late Iron Age. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005 (Estonian Archaeology, 1). Tartu, 127–158.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. & Pärn, F. 1980.** Seestlinge und Scherfe. Ein Beitrag zur Münzgeschichte Livlands. – Nord-deutsches Jahrbuch für Münzkunde und verwandte Gebiete, Bd. 2. Hamburg.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. 1982.** Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – NNA, 1981, 179–199.
- Nemirowitš-Dantšenko, M. 1995.** Zur Datierung der Seestlinge. – Studia Numismatica. Festschrift, Arkadi Molvõgin 65. Tallinn, 126–131.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. & Pärn, F. 2001.** Die Münzen von Herzog Magnus, Bischof Ösel-Wiek. Zur Münzprägung in Hapsal und Arensburg unter

dänischer Herrschaft während des Krieges um Livland und des Nordischen Siebenjährigen Krieges. – NNÅ, 1994–1996, 163–255.

Pelda-Ducmane, K. 1988. Die Entwicklung der Numismatik Lettland. – HBN, 1988, Heft 33/35 (1979/81), 195–204.

Russow, E. 2006. Post-Medieval Archaeology in Estonia. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005 (Estonian Archaeology, 1), Tartu, 193–203.

Russow, E., Valk, H., Haak, A., Pärn, P. & Mäesalu, A. 2006. Medieval Archaeology of the European Context: Towns, Churches, Monasteries and Castles. – Archaeological Research in Estonia 1865–2005 (Estonian Archaeology, 1), Tartu, 159–192.

Sarvas, P. 1969. De svenska muntskatterna från 1700-talet. – NNÅ, 1969, 116–172.

Sb. GEG. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1661–1923; Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1924–1938. Dorpat (Tartu), 1861–1940.

Sb. Riga. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands (Riga).

Selart, A. 1998. Eesti idapiir keskajal. Tartu.

Sintchouk, I. & Zaitčeva, O. 2000. Stray coin-finds to the 16th–20th century (on example of some Belarus sites). – XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes II. Berlin, 1213–1218.

Stackelberg, F. 1926. Der Tammistsche Münzfund. Bericht des Kustos der Münzsammlung. – Sb. Pernau 1914–1925, VIII, 26–34.

Talvio, T. 2002. Coin and coin finds in Finland AD 800–1200. – Suomen Muinaismuistoyhdistus, ISKOS 12. Helsinki.

Tamla, T. 1998. Bronzeschalen. Zeugnis der Christianisierung Estlands im 13 Jahrhundert? – Rom und Byzants im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts, II. Stuttgart, 9–36.

Tamla, Ü. & Kiudsoo, M. 2005. Eesti muistsed aarded. Tallinn.

Östergren, M. 1989. Mellan stengrund och stenhus. – Theses and Papers in Archaeology 2. Stockholm.

Берга, Т. 2005. Клад монет XIII в., найденный в Риге на улице Пелду. – Тринадцатая Всероссийская Нумизматическая Конференция. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 81–83.

- Кйудсоо, М. 2007.** Монетные клады Западной Псковщины XIV в. – Четырнадцатая Всероссийская Нумизматическая Конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 133–135.
- Мельникова, А. 1980.** Монетные клады времени Ивана Грозного. – Монетные клады собрания Государственного Исторического музея. Тр. ГИМ, 50. Москва, 4–59.
- Молвыгин, А. 1960.** О классификации и датировке ранних брактеатов Тартуского епископства. – ТАТÜ, IX, 3, 277–291.
- Молвыгин, А. 1963.** Номиналы мелких монет Ливонии с середины XIII до второй половины XVI вв. и некоторые вопросы денежного дела Новгорода и Пскова. – ТАТÜ, 4, 379–389.
- Молвыгин, А. & Янин, В. 1982.** Новгородский клад ливонских монет XV в. – Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. Москва, 323–328.
- Потин, В. М. 1993.** Монеты. Клады. Коллекции. Санкт-Петербург.
- Спаский, И. Г. 1962.** Русская монетная система. Ленинград.
- Стукалова, Т. 2003.** Находка с берегов Балтики (Виртсу, Эстония). – Одиннадцатая Всероссийская Нумизматическая Конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 135–136.

LÜHENDID

Institutsioonid, muuseumifondid ja arhiivid

AI – TLÜ Ajaloo Instituudi arheoloogiakogud ja arhiiv

AM – Eesti Ajaloomuuseum

PäM – Pärnu Muuseum

RM – Rakvere Muuseum

TLM – Tallinna Linnamuuseum

ГИМ - Государственный исторический музей, Москва

Trükised

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Field Works in Estonia. Tallinn, 1996–2001; Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia, 2002–.

HBN – Hamburger Beiträge zur Numismatik, 1–. Hamburg 1947–.

MT – Muinasaja Teadus, 1–. Tallinn 1991–.

NNÅ – Nordisk Numismatisk Årsskrift. Köbenhavn 1936–.

NNUM - Nordisk Numismatisk Uninons Medlemsblad. Köbenhavn 1936–.

Sb. Pernau – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau (Pärnu), 1898–1938.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991; Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1992–1996. Tallinn.

Verh. GEG. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, I–XXIII; Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXIV–XXXIV. Dorpat (Tartu), 1840–1943.

Тр. ГИМ – Труды Государственного исторического музея. Москва 1926–.

SUMMARY

Estonian Medieval and Post-Medieval Hoards

Coins and their periods of circulation

The main aim of this work is to give a survey of coin hoards of historical time discovered in Estonia, and try to specify, on the basis of the composition of hoards, the period of circulation of the coins: when were different coins included in the Estonian currency and how long did they circulate. The author also concentrates on problem related with circulation areas. The prehistoric coin material (i.e. silver) has been excluded from this analysis, since, unlike the Middle Ages (13.–16. cc.), we cannot speak of monetary circulation as such in that period. Before foreign occupation in early 13th century Estonia belonged to the area of the so-called *Gewichtsgeldwirtschaft* (silver cost – economic system based on the intrinsic value of currency). Nature of hoards in Estonia was not changed until the end of 13th century. Although even by that time prehistoric habit to appreciate only silver as currency persisted, this period still was clearly different from the Latest Iron Age (1050–1200/1250). Despite that the type of coin still had no importance, there were put neither any ornaments nor hack-silver to the hoards, as it was customary on previous periods. This present master's thesis could be used as a type of handbook by archaeologists, helping them to define other artefacts, found together with coins at the same closed finds.

Among different reasons for depositing Estonian hoard from the historic time, three can be regarded as the weightiest: economic (treasures hidden in the ground as a kind of savings bank), political (treasures buried in fear of war), and cult (for instance, sacrificing). The economic motive for hiding treasures becomes most explicitly expressed in the context of the comparatively stable Middle Ages. The considerable part of the coin hoards hidden during the Early Modern Time, especially during the Livonian War (1558–1583) and the first period of the Polish-Swedish War (1600–1611), can not be regarded as a deposit banks for family savings. They should rather be treated as collections of artefacts buried in fear of war (*i.e.*, a political motive becomes evident). Due to the fragmentary nature of the hoards reaching the museums (causing the vagueness of *tpq*), it is usually impossible to establish whether the coins were concealed in connection with some specific military event, or the previously collected treasure remained in the ground owing to the sudden death of the owner. I

have interpreted the abrupt increase in the rate of coin pendants and jewellery in the hoards of that time as the result of the different motive of depositing. During the hostilities of the Livonian War and the Polish-Swedish War (1600–1629), and as a consequence of crop failures and famines, a large part of the population of Estonia perished. Therefore, a great amount of derelict treasure remained in the ground. The hostilities, which lasted for nearly seventy years, seriously disrupted the normal operation of the economy, and the savings of people who had survived the war etc. could not be applied appropriately. This situation caused the formation of new unused treasures. I have also connected the economic breakdown (the disappearance of the basic function of coins) with the rapid increase in the rate of coin pendants among the coins of the 2nd half of the 16th century. Despite the fact that the hoards of Early Modern Times are concentrated in lands that are more suitable for cultivation, it is my opinion that the discovery of treasures of that time indicates the extent of disaster in the region under study rather than the wealth of the local population.

Sacrificing is an act that is hard to be proved in the case of hoards. From Middle Ages we know only one supposable example from Utiķe. Although the interpretation of a votive offering cannot be based solely on the description of the find-spot, the traditional context and folklore also confirm the cult motive of the Utiķe hoard. We know the group of early post-medieval bog finds from Estonia, which are mostly discovered during peat-cutting. They are also called “refugee hoards” because people seeking shelter in times of peril and hostilities took them along to fens and bog islands. The majority of the so-called cemetery hoards recovered from early post-medieval burial places can presumably be considered as having a religious background, symbolizing people’s investment into afterlife. But even in the case of these we should consider other possible factors of concealment (e.g. randomness).

In order to define real monetary circulation, perhaps also the period of circulation of coins, the most valuable information is carried by treasures left to bowels of the earth on Early Modern Times, more precisely during Livonian War and the Polish-Swedish war and Great Northern War (1700–1721). It can be expected, that during the compilation of the treasures, selective choice has been lesser than in the rather stabile Middle Ages. The coin hoards of the second half of 16th century in Estonia are quite numerous as compared to those of the previous period and provide therefore a large range of source materials to the researchers. We only have

information about fifty coin hoards from the entire Middle Age period, where as more than hundred has been discovered from the period on turn of 16th and 17th century.

Present master thesis is convincing evidence that when talking about coins discovered from settlement's cultural layer, cemetery and sacrificial site, the year of minting of a particular coin is not so important but it is essential for dating to consider also the duration of their circulation and, in the case of coins minted outside Livonia, the date of their appearance in Livonia. At the same time infiltration time of a certain coin to Estonian monetary circulation has been different in various areas. Since the numismatic material of hoards and sacrificial sites/cemeteries differs considerably in most places, the analyses of circulation areas should in future also include coins found beyond hoards. The subdivisions describing different kinds of coins and their period of circulation are based as following on the chronological principle; about Early Modern Times minting there has been presented to which countries circulation area the district has belonged in different periods whenever possible.

The local minting, which began in the 1st quarter of the 13th century, intensified in about 1265 in Tallinn and Tartu. These Livonian coins – pennies struck as bracteates, depicting a crown in Tallinn and a sword and key in Tartu – were probably minted until the 1330s. Since 1265, minting in Tallinn and Tartu apparently met the requirements of the local economy. At the same time, coins of Gotland (Visby) continually circulated here alongside with Livonian coins. This was rendered easy by the similar minting standard of the coins of Visby and Livonia.

After 1332, when coining at the mint of Tallinn was interrupted, North-German bracteate pennies prevailed in local circulation. The earliest coins of the type, however, probably already reached Estonia at the turn of the 13th and the 14th centuries, when the contacts between Livonian and Lübeck became closer. In any case, the North-German coins still clearly prevailed in the composition of hoards deposited in the 2nd half of 1360s. At the end of the 1370s, however, the amount of such coins decreased considerably, becoming insignificant by the beginning of the 15th century. The main reason for the disappearance of North-German bracteates from circulation lies in the decrees of the Livonian authorities prohibiting the import and circulation of such low-standard coins. Double-sided coins or *örtugs* from Visby in Gotland, played also an important role in the coin circulation of Livonia in the second half of the 14th century. Today most numismatists date the beginning of their minting to 1330s/40s, and they agree that *örtugs* were minted until the mid-15th century.

Örtugs formed an essential part of the Estonian coin hoards of the third and the fourth quarter of the 14th century. The latest hoard from Estonia containing örtugs of Gotland was buried after 1413. The necessity for foreign coins had ceased even before that time. In the 1st half of the 1360s, after a hiatus of more than 30 years, minting resumed in both Tallinn and Tartu, and before the end of the 14th century a monetary system, one of the best developed in the region, with three different nominal values, had developed in Livonia.

The first to revive minting was the Master of the Livonian Order in Tallinn (1363), who first minted *artigs* and *seestlings*. Soon (in 1364?) the Bishop of Tartu followed his example. The latest date of circulation of those coins should theoretically have been established by the monetary reform of 1422–1426, but *artigs* for example occur in small quantities even in late medieval coin hoards from the 2nd and 3rd quarter of the 16th century.

The Landtag in Võnnu in 1422 decided to start minting new *artigs* (people soon began to call them *schillings*), and in 1426 also *pfennings* and *scherfs*. (The latter) *Scherfs*, which were rather than *schillings* and *pfennings* and were minted of silver of considerably lower quality, occur primarily among the finds from cemeteries and offering sites. Since *scherfs* of the 15th century hardly ever occur in the composition of hoards, we have no possibility to establish the period of time during which such coins remained in circulation. But pfennings from the 2nd quarter of the 15th century also occur among the hoards, deposited in 1530s. The composition of the hoards from the period of the Livonian War reveals that coins of Old Livonia minted since at the end of 15th century clearly still prevailed in the 1560s – 1st half of 1570s. Although in subsequent years their share declines considerably, coins of the Livonian Order and the dioceses of Riga and Tartu still occur (0.1–3.8% of the total of coins) in the coin hoards deposited in the first period (1600–1611) of the Polish-Swedish War.

Relying upon coin hoards found on the territory of Estonia we may assert that the coins of the Grand duchy of Lithuania appeared in circulation there in 1530s at the latest. All the known Estonian coin hoards from the 2nd quarter of the 16th century contain a small amount of pennies of the Vilnius mint, struck by Grand Duke Alexander in 1495–1506. Such coins occur also in Latvian hoards of early 1550s, but by the beginning of the Livonian War they have disappeared from circulation. But after the collapse of Old Livonia an extensive invasion of Lithuanian half-grosses

(1495–1566) in Estonian monetary circulation began. Owing probably to the somewhat larger size of the garrison of Polish mercenaries in Pärnu mainly the hoards of the surroundings of Pärnu contain single specimens of these coins in 1560s. Estonian coin hoards do not, as a rule, suggest extensive circulation of Lithuanian half-grosses before the end of 1590s. But only in the hoards of the first period of the Polish-Swedish war do they occur in extremely large quantities (21.4–94.6% of the total number of coins in a hoard). Since the hostilities of the beginning of the 17th century mainly affected South Estonia, the hoards of that period are discovered in that region. The few hoards discovered in the northern and western parts of Estonia, however, indicate the circulation of Lithuanian coins beyond the limits of the premises of Poland. The Lithuanian half-grosses disappear from the circulation in Estonia only in 1620s.

Swedish rule in Estonia was established in June 1561, in the course of the Livonian War. In connection with that, Swedish coins appeared in circulation alongside local ones. Erik XIV, and particularly Johan III practiced extensive devaluation of coins during their reign. Copper shillings containing only a few percent silver were minted in 1585 in Tallinn in quite large quantities – about 10 million pieces altogether. Therefore Swedish schillings occur en masse in the hoards deposited in 1570s all over Estonia. In 1580s their share began to decline rapidly, and by the first period of the Polish-Swedish War, only a small number of them were still in circulation (0.2–3.3% of the total number of coins in a hoard).

The town of Riga did not join the subjection pact in 1561, by which the Master of the Livonian Order surrendered to the King of Poland, but acquired the status of free town for two decades. During that period, coins were minted in Riga. Although we can observe an increase in the share and frequency of occurrence of the shillings of the free town at the beginning of the 1570s, these coins are particularly numerous in South Estonian hoards of the 1580s and 1590s. Nearly all coin hoards from the beginning of the Polish-Swedish War also contain a considerable number of shillings of Riga (5.7–80.6% of the total number of coins in a hoard). On a few occasions they remained in circulation even later. In the circulation area of Polish coins, which in the 17th century included South-Estonia district, a few specimens of shillings of Riga occur in some hoards even until the Great Northern War.

It is possible that during 1572–1573 in Dahlen castle at Riga area (or Dole in Latvian) among other things Polish authorities ordered to mint small change,

containing only a few percent of silver, in order to weaken free towns economy. Main reason for this minting was still the debt of Sigismund II August to Pärnu garrison. Apart from the mints of Riga and Dahlen, the mint of Jelgava (Mīitava) also operated on the territory of present-day Latvia in the 1570s. It was there that the last Master of the Livonian Order, Gotthard Kettler, who later became Duke of Courland, had his coins struck. Of the circulation in Livonia, the most important were schillings of low value, minted in 1575–1577. Schillings of Dahlen and Curonia, occur continually, though in a rather small number, ever since the beginning of their minting. The constant share (0.5–10.0%) of these coins in hoards can still be observed in the first decade of the 17th century.

The operation of the mint of Riga during the reign of Sigismund III was very important for the coin circulation of Poland. In 1602–1621 the coins minted there formed as much as 58% of the total of schillings minted in the country. They also played an important role in the coin circulation of Estonia in the first quarter of the 17th century, their share in hoards reaching as much as 50–85% by the 1620s. In addition to schilling of Riga, in 1620s also the schillings struck in the Vilnius mint by Sigismund III appear in circulation in Estonia (2.9–17.4% of the total number of coins in a hoard). The coins of Sigismund III occur also in some coin hoards deposited in 1650s and 1660s. The circulation of coins, minted by Sigismund III in the 1st quarter of the 17th century, still in the middle of the century and even later can be explained by the fact that in 1627–1650 small change was not struck in Polish-Lithuanian mints.

On the basis of the present state of investigation, we can assert that the first Russian kopeks and dengas appeared in the hoards on the territory of Estonia in the 1570s, and until the end of the Polish-Swedish War the circulation area of Russian kopeks covered nearly the whole of Estonia. By the mid-17th century, however, the circulation area of Russian coins had shifted eastwards and the hoards of that period, containing kopeks, were mostly connected with the Estonian-Russian border areas.

By the mid-17th century, two main circulation areas were established in Estonia: coins minted in the Polish system circulated in the southern part, and Swedish coins in the northern part of Estonia. South Estonia together with the Latvian part of Livonia, Curonian Duchy, Lithuania, Poland, Byelorussia, Ukraine, etc., belonged to the same circulation area of the coins of the Polish system. Estonian's hoards, which according to *tpq* were buried in the 1660s, containing mainly Riga/Livonia small change from the period of Swedish rule and Johan Kasimir (1649–

1668) copper shillings. Although the minting of schillings in Riga came to an end in 1665, the production of the mints there still played an important role in the coin circulation of the period of the Great Northern War. This is also valid about the Lithuanian copper schilling of Johann Kasimir. Schillings of the electorate of Brandenburg, minted in Prussia during the reign of Georg Wilhelm (1619–1640) and Friedrich Wilhelm (1640–1688), also occur in single copies in South Estonian hoards in 1620–1660. In hoards discovered on the territory of Latvia, these coins are still encountered in small numbers in finds from the early 18th century.

Wide range copper coins minting that begun in Sweden 1620 had definitive influence to coinage in Estonia on 17th century. Patent of Gustav II Adolf on June 9, 1625 constitutes that copper coins had to circulate both in Sweden and its provinces. Even if Livonia was overflowed with that kind of coins due to salaries paid in units, there are still no copper coins on hoards found in Estonia from the second half of 1620s. This refers to the lack of trust about unusual copper coins. This original incredulity has also been proven by archive records. However, on the hoards of North-Estonia and village cemeteries originated between 1650s and 1670s Swedish copper coins appear in masses. We also have evidences about circulation of Swedish copper coins minted in 17th century even during Great Northern War. In addition to the Estonian and Latvian analogy, the authors conjecture is also confirmed by conclusions drawn from the Byelorussian and Finnish coin material. Namely, the find material from these countries points to the long-term and widespread circulation of small change minted in the 1660s.

ARTIKLID

Utike aardeleid (Koos Ü. Tamlaga)
(2006)

Kiudsoo, M. & Tamla, Ü. 2006. Utike aardeleid. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. Muinasaja teadus, 18. Tartu-Tallinn, 267–297.

UTIKE AARDELEID

Mauri Kiudsoo ja Ülle Tamla

Lõuna-Eestist Vastseliina kihelkonnast Utike külast 1871. a leitud hõbeaare on ainus Eestist teadaolev 14. saj väärismetall, milles sisalduvad mündid koos ehetega. Vaid osaliselt muuseumisse jõudnud aarde tegelikust suuruselt ja sisust saab aimu mitmetesse arhiividesse talletatud materjalide põhjal, mis lisavad uut informatsiooni seni trükkis avaldatule. Pikemalt arutletakse Utike aarde mündikoosluse, ehetega ja nende valmistamisvõtete, leiu dateerimisprobleemide ning arvata peitmismotiivi üle.

The silver hoard discovered in the village of Utike in the Vastseliina parish in southern Estonia in 1871 is the only 14th-century hoard known in Estonia which contains both coins and jewellery. Only a part of it reached museum collections. The original size and contents of the treasure can be assessed on the basis of various archival documents, which provide additional information to the published data. The article will discuss the coin assemblage and ornaments of the Utike hoard and their manufacturing techniques, dating problems, and possible reasons for the deposition of the hoard.

Mauri Kiudsoo, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti;
mauri.kiudsoo@mail.ee

Ülle Tamla, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti;
ulle.tamla@ai.ee

1. Sissejuhatus

Ajaloo Instituudi arheoloogiamuuseumi vastrenoveeritud peit- ja aardeleidude saalis pälvib külastajate erilist tähelepanu eksponaat, mis koosneb veisesarvest, peotäiest brakteaadidest ja tavapärasest oluliselt kogukamatest hõbeehetest (joon. 1; Tamla, Kiudsoo 2005, nr 25). See on Vastseliina kihelkonnast Utike küla ja külanimega kõlasarnase Utika (Uttika) talu lähedalt¹ 1871. a avastatud hõbeaare, mis on Eestis ainus teadaolev 14. saj peitvara, kus mündid esinevad koos ehetega (Kiudsoo 2005, 147–

¹ Nüüdisaegse administratiivse jaotuse põhjal jääb endine Utike küla Lasva valla Tohkre küla territooriumile.



Joon. 1. Utike aardeleid (fotol kujutatud loomasarv on mularaž). Foto Jaana Kool.
Fig. 1. Utike hoard (the horn is a mulage).

149). Kuna Utike aare² ei jõudnud muuseumisse tervikuna, tekkis käesoleva artikli autoritel idee otsida üles seda avastust puudutavad allikmaterjalid. Niisuguse töö tegemiseks andsid tõuke AI arheoloogia- ja numismaatikaarhiivist ning Eesti Ajalooarhiivist päevavalgele tulnud dokumendid, millest varasem on koostatud 1871. a kevadsuvel ja kus sisalduv informatsioon täiendab ning konkretiseerib varem trükkis avaldatut. Erinevatest allikatest kokku kogutud andmete võrdlemisel ja analüüsimisel ilmnnes võimalus meid huvitava aarde suuruse ja sisu ligikaudseks hindamiseks, mündikoosluse varasemast täpsemaks määramiseks ja dateerimiseks ning vara peitismotiivi selgitamiseks. Lisaks võtsime ette muuseumisse talletatud Utike

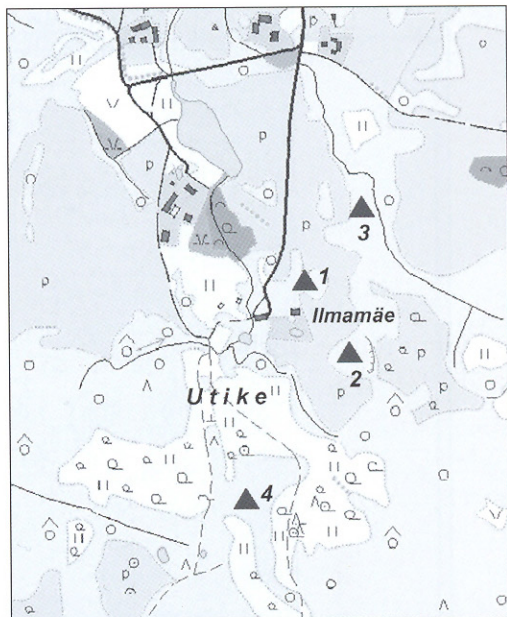
² Kuna aare leiti Loosi mõisa (sks *Lobenstein*) maalt, on sama leidu varasemas kirjanduses nimetatud ka Loosi II aardeks (nt Tõnisson 1962, nr 97). Et Loosi on leiukoha nimena eksitav, võtsime kasutusele avastamiskohta märksa täpsemalt määrava omaaegse külanime Utike.

aarde hõbeehete põhjalikuma uuringu, et teada saada, kuidas ja milliste tööriistadega need esemed valmistati ja kas on tegemist ühe või mitme meistri toodanguga. Ning lõpuks – *last but not least* – siinse artikli teemavalikul ei saa alahinnata ka juubilarilise rolli, kelle auks käesolev kogumik koostati. Nimelt juhatas Silvia Laul aastatel 1965–1967 tarandkalme kaevamisi endise Loosi mõisa juures (vt Laul 2001, 80–81; Schmiedehelm, Laul 1970, 154 jj). Sama mõisa maadele jäi ka kunagi rahvarohke, ent tänaseks hääbunud Utike küla koos mitmete arheoloogiamälestistega ning sealt avastatud hõbeaarde leiukohaga (joon. 2: 4), mida inspekteeris ka S. Laul (Kiudsoo 2006a).

2. Andmed hõbeaarde avastamisest ja leiukogumi sisust

Kõige varasem teadaolev dokument Utike hõbeaarde avastamisest on omaaegse ühendatud muuseumikogude³

konservaatori Hermann Eduard Hartmanni poolt 1871. aastal kirja pandud ja joonistega täiendatud käsikirjaline ülestähendus (joon. 3), mida säilitatakse Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiivis. Kuna saksakeelne kiri on köidetud kokku J. Klinge koostatud Vastseliina kihelkonna vanade matmiskohtade ülevaatega (Klinge 1884), pole varasemad uurijad Hartmanni kirja olemasolu märganud või on takistanud selle kasutamist raskesti loetav käekiri.⁴ Suure tõenäosusega üsna kohe pärast aarde avastamist koostatud teatest selgub, et 12. juunil 1871 anti mõisavalitseja hr Rosenpflanze-

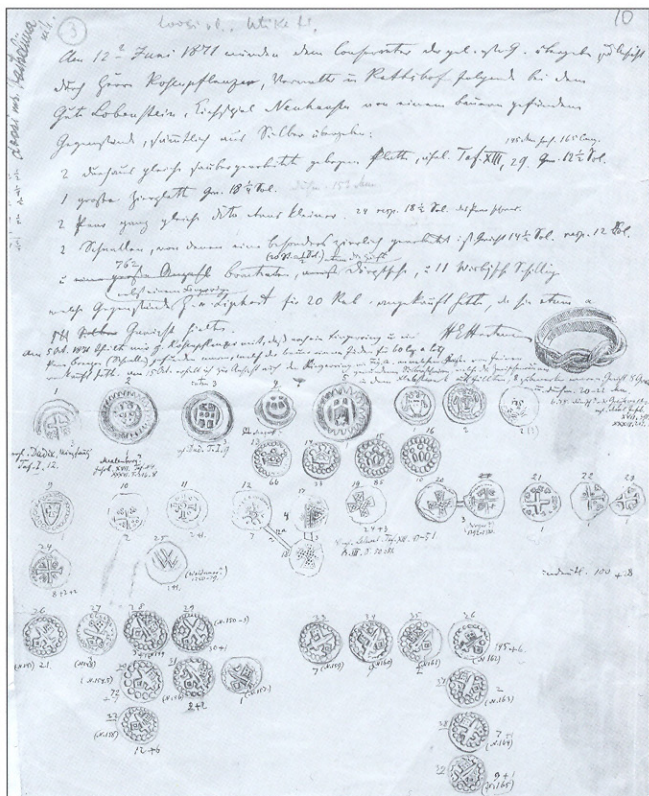


Joon. 2. Utike küla ümbruskonda jäävad arvatavad ohverdamiskohad. 1 – Tammetsöör e Tammelump; 2 – Ilmamäe ohvriallikas; 3 – Tõivapera soo ja allikas; 4 – aarde leiukoht.

Fig. 2. Supposed offering sites around Utike village. 1 – Tammetsöör ja Tammelump (circle of oaks and a pond); 2 – Ilmamäe offering spring; 3 – Tõivapera swamp and spring; 4 – find spot of the hoard.

³ 1843. a asutas ajaloo professor Friedrich Kruse Tartu Ülikooli juurde Isamaaliste Muististe Keskmuseumi (Kruse 1844, 12). Pärast Kruse pensioneerumist anti muuseum üle Õpetatud Eesti Seltsile, ent jäeti endiselt ülikooli omandisse ning kahte kollektsiooni käsitleti ühendatud muuseumikoguna (Jaanis *et al.* 1982, 9).

⁴ Esmakordselt osutas selle allika olemasolule M. Kiudsoo (2005, 149). Käesoleva artikli autorid tänavad Ene Rõngleppa abi eest Hartmanni käekirja dešifreerimisel ja kirja tõlkimisel.



Joon 3. H. E. Hartmanni poolt 1871. a kirja pandud ja joonistega täiendatud käsikirjaline ülestähendus Utike aarde leidmisest ja selle sisust. (AI)

Fig. 3. Manuscript with drawings by H. E. Hartmann from 1871 about the finding of Utike hoard and its contents.

rile⁵ üle hõbesemed, mille leidjaks oli üks talupoeg Vastseliina kihelkonnast Loosi mõisast (Hartmann 1871a). Hartmanni koostatud leiateates (*ibid.*) on ära toodud ka leitud esemete loend koos nende kaalu- ja mõõduandmetega: kaks puhtalt töödeldud painutatud ehteplekki (sk Zierbleche)⁶, kaal 12 ½ sol,⁷ 125 mm kõrge, 165 [mm] pikk, üks suur rinnaleht (sk Zierplatte) kaaluga 18 ¼ sol, läbimõõduga 153 mm, kaks paari [elmisega] sarnaseid rinnalehti, teine veidi väiksem, kaaluga 18 ½ sol paar, kaks sõlge (sk Schnalle), millest üks eriti kaunilt töödeldud, kaal 14 ½ sol ja teine 12 sol, 762 brakteaati (20 tükki = ½ sol), umbes pooled Tartu, 11 Visby killingit, millised esemed

⁵ G. Rosenpflanzler oli C. von Liphartile kuulunud Loosi mõisa rentnik (Rosenberg 1994, 12).

⁶ Lahtiste otstega laiade käevõrude kirjeldamisel kasutatud termin *Zierbleche* näitab, et Hartmann pole olnud kindel nende ehete kasutusfunktsioonis.

⁷ *Sol* märgib lühendit sõnast solotnik, mis raskusmõõduna oli kasutusel Venemaal ja selle provintsidest kuni 20. saj alguseni peamiselt väärismetalli kaalumisel. Ühele solotnikule vastab 4,266 g.

		XIX. Braaceaten.		279.
XX		Braaceaten.		
9.		des Land von <u>Labanstein</u> . F. <u>XIX</u> Bc. P. 285.		
1	1	卍 Jambürg.		
2	1	□ " "		
3	3	☉ Sijuden.		
4	1	☉ " "		
5	2	✠ " "		
6	1	☼ " "		
7	1	☼ " "		
8	2	☼ " "		
9	4	☼ ☼ ☼ ☼		
10	10	☼ ☼		
11	1	☼		
12	3	☼ ☼ ☼		
13	2	W oder W		
14	4	Fenstfische, Königin Mariekrone, Königinn Ringen. J. d. P. <u>XVI</u> A.		
15	6	Wierlyche Pfeilung f. <u>XIX</u> Bc.		
	12			

Joon. 4. E. Frey koostatud käsikirjaline kataloog (1906) jäi 1955. aastani ainsaks dokumendiks, mis kajastab ÕES-i mündikollektsiooni sisu. (AI)

Fig. 4. Catalogue composed by E. Frey (1906) remained the only document about the numismatic collections of the Learned Estonian Society until 1955.

koos sõrmusega olevat 20 rubla eest ostnud endale C. von Liphart. Mõni aeg hiljem on H. E. Hartmann kirjutanud samale lehele eelmist täiendava märkuse: 5. oktoobril teatas mulle G. Rosenpflanzler, et olevat leitud veel üks sõrmus ja üks paar sõlgi, millised talumees müüs ühele juudile 60 kop loodi eest. 15. oktoobril sain näha ka punutud sõrmust, mille kaal on 8 grammi ja läbimõõt 20–22 mm. Lehe parempoolsele servale tehtud joonise põhjal nähtub, et Hartmannile näha toodud sõrmusel oli neljast jämedast traadist punutud esiosa ja pikalt vaheliti ulatuvad lahtised otsad (vt joon. 3).

Sama dokument pakub unikaalset informatsiooni ka aardes sisaldunud müntide kohta. Nagu selgus käesoleva artikli tarbeks tehtud Õpetatud Eesti Seltsile (edaspidi ÕES) kuulunud mündikogu inventuuri tulemustest, on Utike aardeleiu vermingud tõenäoliselt enamuses säilinud. Samas ei ole paljude, eelkõige tüüpilisemate mündisortide eraldamine üldisest massist enam võimalik. Kuigi ÕES-i mündikollektsioon

elas Teise maailmasõja üle kaotuseta, tekitasid tollal kogude kaitseks ette võetud abinõud (selle kohta vt täpsemalt Molvögin 1994, 15) korvamatut kahju müntide ning aarete leiukonteksti jälgitavusele. Sestap on H. E. Hartmanni ülestähendus (1871a) koos Eduard Frey poolt 1906. a⁸ koostatud ja osaliselt illustreeritud ÕES-i kogu mündikataloogiga (joon. 4; Frey 1906) ainsaks võimaluseks saada aimu Utike leiu münditüüpide ning nende arvu kohta.

H. E. Hartmanni tehtud joonisel võib eristada ühtekokku 39 erinevat münditüüpi (vt joon. 3). Mündijooniste ülaosas, mõnel juhul neist vasakul, on lisatud münditüüpide numbrid. Neisse kuuluvate eksemplaride arv on esitatud jooniste allosas, vahel ka paremal pool. Juhul, kui tegemist on kahepoolsete vermingutega, on erinevad mündipildid ühendatud omavahel paralleeljoonega.

Küsimusi tekitab käsikirjas mainitud 11 *Visby killingi*⁹ väljajäämine joonisel. Ühe võimalusena võib siin kõne alla tulla asjaolu, et nimetatud vermingud ei asunud leidmise momendil sarves. Samas, arvestades seda, et nende näol on tegemist kahepoolsete rahadega ja et sellistele müntidele kantud legendid on mõnevõrra keerulisemad, võib öörtugite puudumine olla tingitud ka üksnes joonistaja inimlikust laiskusest.

Kõige varasem trükkis ilmunud teade Utike hõbeaardest leidub ÕES-i 1872. a aastaraamatus, kus antakse ülevaade eelneva aasta 1. septembril aset leidnud seltsi koosolekust ja seal vastu võetud otsustest. Muuhulgas märgitakse, et 1871. aastal omandas muuseum Raadi mõisahärralt maanõunik C. von Liphartil Vastseliina kihelkonnast Loosist leitud aarde, mis sisaldas hõbedast ehteid ja münte (Sb. GEG 1871, 59–60, joon. a–e). Edasi järgneb kaheksa ehte lühikirjeldus (kaks väliselt sarnast lahtiste otstega laia kumerat ehteplaati, kolm ümmargust rinnalehte, millest ühel ripub aasa küljes rõngas, kaks hoburaudsõlge, neist ühel väänatud kaar ja pikad rullotsad, teisel fassetitud nupud ja kaarel pahk ning üks punutud keskosa ja lahtiste vaheliti surutud otstega sõrmus), kus mh osundatakse arheoloogiliste esemete illustreeritud kataloogis leiduvatele sarnastele ehetele ja/või -detailidele (Hartmann 1871b, tahv. V: 25 b, VII: 7, 41, XI: 13, XIII: 29). Müntide kohta mainitakse üldsõnaliselt, et neid on umbes 700 ja et nende hulgas on peamiselt brakteaadid, kuid ka 12 Visby killingit (Sb. GEG 1871, 59–60).

Samas teates sisaldub ka ainus meile teadaolev üksikasjalik kirjeldus Utike aarde leidmisest: *kui omanik hakkas kraavi kaevamisega vett ära juhtima, raius puud maha ja pani põlema 3 tolli paksuse sambla (lad Sphagnum, eesti k karusammal¹⁰), siis leidis ta 4 tolli sügavuselt turba alt ehteid ning veidi sügavamalt sarve, mille sees olid mündid. Väljavõtmisel purunes sarv tükkideks (op. cit., 60). Ühtlasi antakse teada, et sama aasta suvel külastas aarde avastamiskohta hr Blumberg, kes joonistas kohapeal orien-*

⁸ Tegelikult on seda kataloogi täiendatud ka mõnevõrra hiljem (vt Kiudsoo 2006b, 241).

⁹ Tegelikult on nende müntide näol tegemist Põhjamaade esimese pennist suurema nominaali öörtugi ehk goodiga.

¹⁰ Ladina *Sphagnumi* vaste eesti keeles on tegelikult turbasammal.

teerumiseks kaardi, mille järgi see paikneb Uttika talu elumajast 800 jalga lõuna-edela pool (*ibid.*). Asjaolu, et aarde leidja pole olnud vara üleskorjamisel kuigi tähelepanelik, kinnitab tõdemus, et koha ülevaatamisel leiti hr Blumbergi juuresolekul mõne minutiga veel 8 brakteaati (*ibid.*). Lisaks mainitakse, et juba ühel 1681. aastal valmistatud Vastseliina kaardil on samal kohal märgitud soo (*ibid.*).

Kaks kuud hiljem, täpsemalt 3. (15.) novembril toimunud ÕES-i koosolekul tutvustas H. E. Hartmann seltsikaaslastele Loosi leiuse sisaldunud hõbesõrmust, millel oli säilinud jälgi peenest hõbetaadist, mis täitis punutud ümmarguste traatide vahel olevaid süvendeid (Sb. GEG 1872, 78, joon. a). Otsustades esemekirjelduse, eriti aga teate juurde lisatud joonise põhjal, oli tegemist sama sõrmusega, mille kohta leidub kirjeldus ja joonis ka Utike aaret käsitlevas Hartmanni käsikirjas (joon. 3).

Veelkord jõudis Utike aardega seonduv trükiveergudele 1889. a ilmunud ÕES-i aastaraamatus, kus antakse teada, et muuseumikollektsiooni täiendamiseks saadi Anna von Lipharti pärandusest neli hõbeehet (2 kolmnurkse kannaga ümmargust rinnalehte, pahaga sõlg ja kumeraks painutatud lahtiste otstega lai ehteplekk), mis kõik pärinevad Vastseliina khk Uttika talu juurest leitud aardest (Sb. GEG 1888, 228–229).

Kaudseks tõestuseks Utike aarde silmapaistvast suurusest võib pidada pärimuslikku teadet, mille talletas 2006. aasta varakevadel Tohkre külas perekond Sarve küsitlemisel Mauri Kiudsoo. Perenaiselt kuulnud legendi järgi oli sulane küündnud Kuusekannu soo ja Korgõmäe vahelisel alal ning teenijatüdruk või karjane oli küündja järgi kõndides mäntaid ümber pööranud. Äkitselt oli tüdruk kilganud: “Oi illiasjad, oi illiasjad, kae!” Sulane pidanud hobuse kinni ja näinud pajatäit kuld- ja hõberahasid. See teade levinud külas kiiresti ja rahvas tulnud kokku ning igaüks krabanud taskusse, mis aga sai. Keegi targem siis taibanud, et oleks vaja teatada muuseumisse ja siis teatati ja tuldi ning pandi kirja, mis seal oli (Kiudsoo 2006a). Vaatamata asjaolule, et aarde leidmisest ligi 130 aastat hiljem saadud informatsioon ei pruugi olla kõigis detailides usaldusväärne, ja suure tõenäosusega liialdatakse eriti just hõbeda (kulla) koguse mainimisel, ei tohiks ühes kitsas inimesteringis põlvest põlve edasi antud erandlikku sündmust talletavat pärimust täielikult ignoreerida.

3. Mündid

3.1. Liivimaa pennid

Tuginedes H. E. Hartmanni Utike münditüüpide joonistele (joon. 3), nähtub, et nende hulgas moodustavad valdava enamuse Vana-Liivimaa (edaspidi Liivimaa)

rahapajades löödud tüübid (Hartmann 1871a, nr 6–9, 13–16, 26–39). Kohapealsetes müntlates valmistatud rahade arv ulatub Utike leius koguni 550 eksemplarini.

Juba 13. saj esimesel veerandil alanud kohalik müntimistegevus hoogustus Tallinas ja Tartus umbes 1265. aasta paiku (Leimus 2002, 1601). Sellele järgneval perioodil valmistatud Liivimaa rahad – krooniga Tallinna, mõõga ja võtmega Tartu brakteaapennid¹¹ – on iseloomulikud kõikidele 13. saj lõpu – 14. saj alguse Eesti mündiaaretele (vt Leimus 2001, tab 1). Ka Utike mündimaterjali hulgas domineerivad Tartu piiskopkonna (Hartmann 1871a, nr 26–39, kokku 350 münti) ning Taani võimu aluse Tallinna (*op. cit.*, nr 13–16, kokku 194 münti) vermingud.¹² Krooni kujutavaid brakteaate löödi Tallinnas arvatavasti kuni 1332. aastani (Leimus 1998, 89). Me ei tea, kui kaua valmistati mõõga ja võtmega brakteaate, kuid kuna aaretes esinevad need koos Tallinna pennidega, siis võib oletada nende mõlema enam-vähem samaaegset valmistamisperioodi. Võimalik, et Tartu müntide vermimisele tegid lõpu 1329. ja 1335. aastal linna laastanud ulatuslikud tulekahjud (Leimus 2005a, 193).

Kõigi eelduste kohaselt jäid eelpoolnimetatud vermingud vähemalt esialgu raharinglusesse ka pärast kohapealse müntimise katkemist. Kuna Eesti territooriumilt puuduvad 14. saj keskpaiga mündiaarded,¹³ pole meil võimalik määrata 13. saj lõpu – 14. saj esimese veerandi Liivimaa pennide massilise käibimisaja ülempiiri. Nn Kalasõja (1367–1371) käigus peidetud aaretest sisaldavad selliseid verminguid üksikute eksemplaridena vaid Rootova ning Otepää leid (vt Молвыгин 1967, 324, 327).¹⁴ Sellele, et 13. saj lõpus – 14. saj alguses löödud Liivimaa rahad käibisid edasi veel peale nende valmistamisperioodi lõppu (st pärast 1332. aastat), viitab Siksälä muististekompleksist avastatud mündimaterjal. Sealt, arvatava kabeli asukohalt on saadud üks kahest 14. saj brakteaadist¹⁵ ning ühest tollasest münditoorikust koosnev leid (Kiudsoo 2004a, Appendix II: 1–3). Lisaks on üks Tartu piiskopkonna 13.–14. sajandi vahetuse münt avastatud ühest Siksälä kalmistu hauast koos Lüübeki 13. saj teise poole – 14. saj esimese poole brakteaadiga (Kiudsoo, ilmunisel). Ette-ruttavalt võib selgituseks öelda, et Põhja-Saksa linnade brakteaadid lülituvad massiliselt siinsesse raharinglusesse alles peale kohaliku müntimistegevuse katkemist.

¹¹ Ristatud mõök ja võti on Tartu piiskopkonna kaitsepühakute Peetruse ja Pauluse atribuudid, Tallinna rahadel kujutatakse aga kuningavõimu sümbolit – krooni.

¹² Olgu eraldi märgitud, et üks Utike aardeleiu kroonbrakteaat on avaldatud juba 1880. aastal (Hutten-Czapski 1880, 140, nr 6526).

¹³ Ainsaks erandiks on Olustvere II aarde (AI 5006) varaseim osa, mis on peidetud pärast 1356. a (Leimus, Molvõgin 2001, nr 73).

¹⁴ Samas on penn peenraha, kuid Kalasõja-aegsetes aaretes kohtab kohalikest vermingutest reeglina üksnes artigeid.

¹⁵ Tartu piiskopkond, penn, 13. saj lõpp – 14. saj algus (TÜ 1230: 17); Põhja-Saksamaa, Hamburg, penn, 14. saj I pool (TÜ 1230: 47).



Joon. 5. Kuusirbikujutisega kolm brakteaati Utike ja Vaivara aaretest. (AI 5000/862: 3a–c)
 Fig. 5. Three bracteates with crescent from Utike and Vaivara hoards.

H. E. Hartmanni jooniselt selgub (vt joon. 3), et Tartu mõõga ja võtmega brakteaate seas saab eristada vähemalt 15 erinevat alatüüpi.¹⁶ Peale ristatud mõõga ja võtme kohtab Tartu müntidel rohkesti mitmesuguseid lisamärke: punktikesi, tärne, poolkuud, rõngakest, risti *etc.* Vaheldub ka mõõga ja võtme asend. Nüüdisaja numismaatika selektab taoliste lisamärkide esinemist enamasti rahavahetussundusega (*renovatio monetae*), st mingi aja järel kuulutas maaisand kõik käibel olnud vanad mündid kehtetuks ja kohustas oma alamaid need uute vastu ümber vahetama. Ivar Leimus (2005a, 193) on seadnud aga tollase rahavahetuse toimumise kahtluse alla. Tõepoolest, rahavahetus eeldaks, et meie aarded koosneksid pelgalt ühte alatüüpi Tartu rahadest, kuid nii see pole. Arvatavasti püsis maal komme hinnata raha kui hõbedat kauem ja vähemalt seal ei peetud piiskopi käsku millekski. Kuid on teada, et isegi linnades (Tallinn, Riia) käis rahaarvestus suuremate summade puhul tollal veel kaalu järgi (*ibid.*). Seda, et mündi tüübil polnud 13.–14. sajandi vahetuse Liivimaal olulist tähtsust, kinnitab ka Utike hõbeaarde Tartu piiskopkonna pennide alatüüpide rohkus.

Kuigi Tartu mõõga ja võtmega pennide seas võib eristada rohkesti alatüüpe, on nende kronoloogilise järgnevuse kindlaksmääramine äärmiselt raske. Nimelt puuduvad varasema aja kohta kirjalikud andmed peaaegu täielikult.¹⁷ Esimest korda on ühe Riiaast saadud aardeleiu läbi tekkinud lootus eristada vähemasti taoliste vermingute kõige varasemat alatüüpi (alatüüpe?). Nimelt omandas Riia Linna ja Meresõidu Ajaloo Muuseum 2004. a aarde, mis leiti Riia vanalinnast Peldu tänavalt.¹⁸ See leid sisaldab kolme varajast(?) mõõga ja võtmega Tartu brakteaati (vt Bepre 2005, 83).

Utike hõbeaardesse kuulub kaks (?) kuusirbikujulise mitraga piiskopi pead kujutavat Riia brakteaati (Hartmann 1871a, nr 8). Kuigi konkreetsete müntide asukoht

¹⁶ Kambja aardes leidub vähemalt 18 (Молвыгин 1960, 279–281), Tartu botaanikaiaia leius ehk 12 erinevat Tartu pennide alatüüpi (Sokolovski, V. Tartu botaanikaiaia 118 mündi nimistu).

¹⁷ Tartu keskaegse arhiivi viis Ivan IV Moskvasse, kus see arvatavasti hävis Kremli tulekahjus (Leimus 2005a, 189).

¹⁸ Suure hulga müntidest omandas ka üks antiigiarimees.

õnnestus ÕES-i mündikogu inventuuriga välja selgitada, pole kolme vermingu hulgast (joon. 5) võimalik eristada ühte kunagi Vaivara mündiaardesse kuulunud eksemplari.¹⁹

Kuusirbikujutisega brakteaate oli alles päris viimase ajani Liivimaalt ning teistest Läänemeremaadest teada ühtekokku vaid 28 eksemplari. Lisaks kahele Utike aardeleiu mündile on neid Eestist avastatud üksikeksemplaridena Viljandi ordulinnuselt (Kiudsoo 2004a, 202–203), Kadrina kirikaaial ja Tartu ümbruse, Koksi (Valjala), Otepää (Leimus 2001, tabel 1) ja Vaivara aardeleidudest. Juba eespool mainitud Riia Peldu tänava aardes moodustavad aga

kuusirbikujutisega brakteaadid valdava enamuse: neid on Riia Linna ja Meresõidu Ajaloo Muuseumi laekunud 205 mündi seas koguni 177 (!) eksemplari (Bepra 2005, 82). Ehk võimaldab Riia aare täpsustada ka taolise münditüübi dateeringut? Baltimaade numismaatikud on kuusirbikujutisega brakteaatide verimimisaja osas siiani erinevatel seisukohtadel (vt Berga, Celmiņš 1998, 227–228). Kārlis Aizsils ja Tatjana Berga dateerivad selle Riia peapiiskopkonna münditüübi oletamisi piiskop Nikolause aega (1229–1253) (Aizsils, Berga 2001, 9). Hiljem on T. Berga seda dateeringut mõnevõrra konkretiseerinud, pakkudes valmistamisajaks 13. saj keskpaiga (Bepra 2004, 107). I. Leimuse (2001, 55) järgi võidi kuusirbikujutisega brakteaatide löömist alustada küll juba enne 13. saj keskpaika, kuid põhiosas langeb nende valmistamis-aeg tema arvates alles sajandi teise poolde.

Utike hõbeaardesse kuuluv kolmnurksel vapikilbil paikneva ristiga verming (joon. 6; Hartmann 1871a, nr 9) kujutab endast aga ühte haruldasemat Liivimaa 13.–14. saj vahetuse brakteaaditüüpi. Arvatavasti lõi selliseid münte 13.–14. saj vahetusel Riias Saksa ordu (Leimus 2001, 56–57). Lisaks Utike mündile teatakse taolisi penne vaid neli eksemplari, kusjuures koguni kolm neist on avastatud Eestist²⁰ ning neljanda leiukoht jääb väljapoole Liivimaa (vt Kiudsoo 2004a, 203).

Utike aardeleidu kuulub veel kolm arvatavat Liivimaa päritolu (Riia? Tallinn?) münti, kus on kujutatud otsevaates kroonitud pead (joon. 7; Hartmann 1871a,



Joon. 6. Kolmnurksel vapikilbil paikneva ristiga brakteaate. (AI 5000/55: 30)

Fig. 6. Brakteat with a cross on a triangular shield.

¹⁹ Taolise, nn kuusirbikujutisega brakteaadi kuulumine Vaivara aardesse ilmneb üksnes Frey käsikirjalisest kataloogist (Frey 1906, XIX: F: 2).

²⁰ Valjala e Koksi (Leimus 2001, tabel 1), Viljandi (Kiudsoo 2004a, 202–203), leiukoht teadmata (AI 5000/636:12).



Joon. 7. Kroonitud peaga brakteaadid. (AI 5000/862: 3d-f)
 Fig. 7. Bracteates with a crowned head en face.

nr 6–7). Taolisi verminguid on lisaks Utike leiule teada Läänemeremaadest 67 eksemplari (vt Leimus 2001, tabel 1).

Arkadi Molvõgin seostab nn kroonitud peaga brakteaate pigem Tallinnaga, eristades Kambja aaret käsitlevas publikatsioonis nelja erinevat alavarianti (vt lähemalt Молвыгин 1960, 283). A. Molvõgini peamiseks argumendiks oli, et kroonitud pea kui sümbol on ka üks element Tallinna linna vanimal, 1277. aastast säilinud pitsatil (*ibid.*).

Ivar Leimus on õigustatult juhtinud tähelepanu faktile, et kroonitud pead kujutav mündipilt on laialt levinud motiiv keskaegses ikonograafias ning ei pea ilmtingimata osutama kuninglikule vermingule (Leimus 2001, 54). Ühtlasi seab ta kahtluse alla taoliste vermingute Tallinna päritolu. Varasemal ajal on ta pidanud kroonitud peaga brakteaate Skandinaavia – Rootsi või Norra – rahapajade toodanguks (Leimus 1995, 75, 79; 1998, 88). Hiljem on ta oma arvamust korrigeerinud, jäädes nende müntide Liivimaa päritolu juurde (Leimus 2001, 53–54).

Küsimus, missuguseid münte löödi Tallinnas kuningas Valdemar II 1219.–1220. a ja kuninganna Margrete 1265. a mündimääruse vahelisel perioodil, ja kas neid üldse löödi, on siiani vastuseta. Kirjalikke allikaid on selle kohta minimaalselt, õieti ainult säte kuninganna Margrete 1265. a määruses: *Constare uolumus uniuersis quod nos... monetam Reualiensem taliter duximus innouandam*, millest järelduks pigem mündi-uendus, mitte aga müntimise alustamine (Leimus 1998, 88).



Joon. 8. Kolm W-münti Utike ja Koksi aarestest. (AI 5000/862: 3g–i)

Fig. 8. Three W-coins from Utike and Koksi hoards.

3.2. Ojamaa pennid

H. E. Hartmanni joonise järgi moodustavad Utike leiu koostisest teise suurema grupi Ojamaal valmistatud münditüübid (joon. 3; Hartmann 1871a, nr 10–12a; 17–20; 24–25). Kõik Utike hõbeardest teadaolevad Ojamaa pennid (65 eksemplari) kuuluvad Lars O. Lagerqvisti poolt eristatud XXII gruppi, milliseid vermiti ajavahemikus 1210/20–1260/70 (Lagerqvist 1970, 79). Hiljem on Kenneth Jonsson proovinud Lagerqvisti XXII grupi dateeringut mõnevõrra täpsustada, pakkudes omalt poolt välja perioodi 1225–1288 (Jonsson 1985, 197; 1995a, 52). Ojamaa 13. saj vermingute “õige” dateerimine põhjustab aga numismaatikute ringis tänini erimeelsusi.²¹

Mündivermimise hoogustumine Tallinnas ja Tartus 1265. a paiku rahuldab ilmselt kohaliku rahaturu vajadused, samas jätkus kõrvuti Liivimaa müntidega siinmail endiselt Ojamaa (Visby) rahade käive. Seda hõlbustas ehk ka Visby ja Liivimaa vermingute ühesugune mündialus (Leimus 2002, 1601). A. Molvõgini järgi ilmuvad taolised vermingud Eesti mündikäibesse alles 13. saj teisel poolel (Молвыгин 1960 277–290; 1967, 34–71). Kardinaalselt teistsugusele seisukohale jõudis I. Leimus, kes püstitas hüpoteesi Ojamaa müntide sissevoolu lakkamisest Liivimaale peale kohapealse mündivermimise taastamist 1260. aastatel. Hiliseimad Eesti 13./14. sajandi vahetuse aarestest avastatud Ojamaa (Visby?) ühe- ja/või kahepoolsed rahad on vahelülis Ojamaa 13. sajandi brakteaate (LL XXII) ja neile järgnenud tüüpiliste W-brakteaate (LL XXXIV) vahel. Leimuse hüpotees kinnitab pigem N. O. Lagerqvisti dateeringut, määratledes nn W-müntide²² valmistamisajaks 1260. aastate keskpaiga (Leimus 2004a, 64).

²¹ Rootsi uurija Nanouschka Myrberg peab tõenäolisemaks perioodi 1220/25–1288/90. Tema kontseptsiooni lõplik variant on hetkel väljatöötamisel. Autorid tänavad N. Myrbergi lahkelt jagatud informatsiooni eest.

²² Kuna ka nendel vermingutel on kujutatud W tähte (kuid ilma pärlirandita!), on I. Leimus võtnud taolise vahelüli eristamiseks kasutusele termini W-münt (Leimus 2004a, 63).

Harvem valmistati W-münite ka kahepoolseina: reversil kujutatakse risti, selle keskel rõngast ja igas risti vinklis ühte punkti. I. Leimuse järgi on taolisi ühe- ja kahepoolseid Ojamaa münite avastatud Eestist ühtekokku 6 eksemplari. Tegelikult on ka Kambja aarde teadaoleva 4284 mündi hulgas üks kahepoolne W-münt (AI 5000/33: 4242).

Utike leidu on kuulunud vähemalt kaks ühepoolset W-münti (Hartmann 1871a, nr 25). Joonisel 8 kujutatud kolme eksemplari seast pole aga võimalik eristada üht üleliigset, Koksi aardesse kuulunud vermingut. Lisaks varem avaldatule (Leimus 2004a, 63) on nüüd ilmnenud, et ÕES omandas 1907. aastal 16 Koksi aardesse kuulunud münti (vt Accessions, nr 8043; Frey 1906, XIX: H).

Lisaks W-müntidele näeme H. E. Hartmanni joonisel veel ühte brakteaaditüüpi (kokku kolm eksemplari), millel kujutatakse risti, selle keskel rõngast ja igas risti vinklis ühte punkti (joon. 3; Hartmann 1871a, nr 11). Utike leiu eksemplarid on ainsaks tõendusmaterjaliks selle kohta, et taoline mündipilt on moodustanud täiesti omaette tüübi (Leimus 2004a, 64).²³ Siiski on tõenäoline, et ka Koksi aardest ÕES-le üle antud müntide hulgas oli üks taoline verming (vt Frey 1906, XIX: H).

Kokkuvõttena saab konstateerida, et ka Utike hõbeaarde mündikooslus ei lükka ümber, vaid pigem kinnitab I. Leimuse hüpoteesi Ojamaa vermingute sissevoolu lakkamisest Liivimaale kohaliku müntimistegevuse taastamise järel. Käesoleva artikli autorite arvates annab see aluse oletuseks, et senini raskesti dateeritavate 13. saj teise poole – 14. saj esimese veerandi mündiaarete puhul võiks nende varade maapõue jäämise aja määramisel arvesse võtta Ojamaa müntide suhtarvu. Tõepoolest, on ju taoliste müntide hulk erinevates leidudes olulisel määral erinev. Näiteks Tartu botaanikaia kaevamistelt päevavalgele tulnud aardest on neid praeguse uurimisseisuga teada vaid kaks eksemplari ning just see aare pärineb pigem perioodi lõpuosast.²⁴

Lisaks Ojamaa pennidele on Utike aardes olnud veel kolm Skandinaavia (?) päritolu brakteaati (joon. 3; Hartmann 1871a, nr 21–23), millest kahe asukoht õnnestus ÕES-i mündikogu inventuuriga välja selgitada (joon. 9; AI 5000/862: 3j–k). L. O. Lagerqvist peab vähemalt ühte neist (nr 22) kusagil Norras, Rootsis (Götaland) või



Joon. 9. Skandinaavia(?) brakteaadid.
(AI 5000/862: 3j–k)

Fig. 9. Scandinavian (?) bracteates.

²³ Nagu juba mainitud, on teistel Eestist leitud näidetel kirjeldatud legendi kujutatud üksnes mõne W-mündi tagaküljel.

²⁴ Täname botaanikaiaas kaevamisi juhatanud Ain Mäesalu meile antud informatsiooni eest.

hoopis Liivimaal²⁵ (väiksema tõenäosusega Ojamaal) valmistatuks (Lagerqvist 1970, 73–74, grupp XIX: 3). Selliseid münte on päevalgele tulnud üksnes Ojamaalt ja Liivimaalt (Lagerqvist 1970, 74). Vähemalt neli taolist münti on kuulunud Koksi aardeleidu (Leimus 2004a, 63) ning üks verming sisaldub Kambja aardest säilinud mündimaterjali hulgas (AI 5000/33: 4232).

3.3. Põhja-Saksa pennid

H. E. Hartmanni käsikirjalises ülestähenduses on kujutatud kahte Põhja-Saksa linnade (Mecklenburg, Hamburg) vermingut (joon. 3; Hartmann 1871a, nr 2, 5; Jesse 1928, nr 202, 169) ning kahte Saksa Ordu münditüüpi (joon. 3; Hartmann 1871a, nr. 1, 3; Jesse 1928, nr 256, 258), mis on Eesti leiumaterjalise unikaalsed. Esimestena nimetatud nn vendilinnade brakteatpennide dateerimisel ollakse tänini suurtes raskustes. Siiani on võimalik taoliste “lapikuid pudelikorke” meenutavate vermingute interpreteerimisel kasutada üksnes 1928. a avaldatud kataloogi (Jesse 1928). Paraku saab selle kataloogi järgi anda müntidele vaid umbmääraseid dateeringuid.

Põhja-Saksa vendilinnades 13.–14. saj vermitud brakteatpennidel oli Liivimaa 14. saj mündikäibes oluline roll. Need mündid, millele mõnevõrra hiljem lisandusid Visby öörtugid e goodid, olid kohalikus raharingluses valitsevad pärast 1332. a, mil müntimine Tallinnas katkes (Leimus 1998, 83–89). Varaseimad taolised vermingud jõudsid Eestisse ilmselt küll juba 13.–14. sajandi vahetusel, mil Liivimaa linnade läbikäimine Lüübekiga muutus tihedamaks. Põhja-Saksa linnadest jõudis siia sealset raha ning teavet selle arvestuse kohta (Leimus 2004b, 1100).

Vendilinnade pennid moodustasid veel 1360. aastate teisel poolel Eestis peidetud aarete koosseisus selge enamuse. 1370. aastate lõpul vähenes nende hulk märgatavalt (Kiudsoo 2001, 70) ning 15. saj alguseks Põhja-Saksa pennide käibimine Liivimaal lakkas. Nende raharinglusest kadumise peamiseks põhjuseks võib pidada asjaolu, et 1370. aastatel keelasid Liivimaa võimud madalaprooviliste müntide sisseveo ning käibe (Molvögin 1969, 50–51, 58, 63).

3.4. Rootsi (Götalandi) penn

Teistest mõnevõrra täpsemalt dateeritavaks Utike leiu mündiks on Rootsis Götalandis hertsog Erik Birgerssoni (?) poolt enne 1275. aastat (Lagerqvist 1970, grupp XVIII B: 1a–1b) löödud penn (joon. 3; Hartmann 1871a, nr 4).

²⁵ Tallinna tihedate sidemete tõttu Ojamaaga võiks teoreetiliselt kõne alla tulla ka mõnede Lagerqvisti XXII grupi vermingute Tallinna päritolu. Sellist võimalust on rõhutanud mitu rootsi uurijat, sh nt K. Holmberg (vt Leimus 1998, 88).

Rootsis 12. saj teisel poolel valmistama hakatud brakteaadid ei etendanud siinses raharingluses ei sajandi lõpul ega ka 13. saj esimesel veerandil peaaegu mitte mingisugust rolli (vt Molvõgin 1985, tabel 1; Kiudsoo 2004b, 78–79). Sama võib üldjoontes väita kogu Läänemere idakalda kohta: näiteks Lätist pole neid üldse teada (vt Пелда 1977a, 65–77; 1977b, 103–113; Беpra 1988, 48–49, tab 19). Vähemalt sama leiuvaene on pilt ka edaspidi. 13. sajandi teise poole – 14. sajandi esimese veerandi aardeleidudest kohtab Rootsis löödud rahasid üksikute eksemplaridena vaid Koksi aardes²⁶ (vt Leimus 2004a, nr 57–59; 102).

Alates muinasaja lõpukümnenditest domineerisid meil Skandinaavia vermingutest ülekaalukalt Ojamaa (Visby) rahad (Leimus 2002, 1590, 1594). A. Molvõgini (1978, 206) järgi näitab Svealandi ja Ölandi rahade vähene esindatus siinsetes 12.–13. saj vahetuse leidudes, et Eesti suhted Rootsi rannikuga olid palju nõrgemad kui Gotlandi saarega. Just Visby oli see keskus, kustkaudu saksa kaupmees ning koos temaga Ojamaa rahaarvestus hiljemalt 13. saj algul Liivimaale jõudsid (Leimus 2004b, 1098).

3.5. Ojamaa öörtugid (goodid)

Utike leiu vermingute seas moodustavad teistest selgelt eraldiseisva grupi Ojamaal Visby rahapajas löödud goodid e öörtugid. Hartmanni käsikirjas (1871a, 10) on nimetatud 11, ÕES-i aastaraamatus (Sb. GEG 1871, 10) aga 12 Utike aardesse kuulunud münti. Praeguse seisuga on ÕES-i kogus neid kindlaks tehtud 6 eksemplari (AI 5000/862: 14).

Kui Liivimaa esimeste artigitte määramisel on uurijatel võimalik toetuda Mihhail Nemirovitš-Dantšenko uurimistöole (1982), siis Ojamaa gootide osas on olukord komplitseeritum. Enamik tänapäeva numismaatikuid dateerib nende vermitsemise alguse 1330.–40. aastatesse (vt lähemalt Jonsson 1995b, 78). Samuti ollakse ühel meelel selles, et gootide löömist jätkati kuni 15. saj keskpaigani. Samas pole suudetud välja töötada korralikku süsteemi Põhjamaade esimeste pennist suuremate nominaalide määramiseks. Mõnevõrra tulemuslikumalt on tegeletud vaid varajaste gootidega (Jensen 1985). Utike gootide määramisel saab tugineda üksnes Lagerqvisti süsteemile (Lagerqvist 1970, 104–106), mille aluseks on erineval ajal vermitud gootide erisugune kaal. Nimetatud süsteem on tuletatud omakorda P. Haubergi kolmikjaotusest (Hauberg 1891, 58–63). Selle süsteemi järgi pärinevad Utike goodid ajavahemikust 1340–1380/90. Võrreldes aga Utike aardest säilinud verminguid Jørgen Steen Jenseni varajaste gootide interpretatsiooniga, langeb autorite arvates ära võimalus pidada Utike leidu kuuluvaid eksemplare gootide kõige varajasemateks tüüpideks.

²⁶ Koksi aarde mündikoosluse eripära (sisaldab võrreldes teiste 13. saj lõpu – 14. saj aaretega oluliselt rohkem Visby verminguid) on seletatud Saaremaa elanike suurema vabadusega, mis andis neile võimaluse varasemaid kaubatehinguid Ojamaaga jätkata (Leimus 2004a, 64).

Gootidel oli Eestimaa 14. saj teise poole mündikäibes tähtis roll. Taolised vermingud moodustasid olulise osa nii 14. saj kolmanda kui ka veel neljanda veerandi aarete koosseisust (Kiudsoo 1999, tabel; 2001, 69). Eestist teadaolev hiliseim leid, kust on avastatud Ojamaa goote, pärineb aga ajavahemikust 1413–1420 (Väike-Rõude; Молвыгин 1967, 352). Lisaks 14. saj teise poole aaretele, kohtab Ojamaa öörtugeid tollal veel juhu- ja ohvrileidude mündimaterjalis, samuti küla- ja linnakalmistute ning kirikaedade hauapanuste hulgas (vt Kiudsoo 1999, 148–151; 2001, 69). Ojamaa müntide käibimine Eestis kuni 15. saj alguseni on kaalukaks tõendusmaterjaliks sellesuunaliste tihedate sidemete püsimise kohta.

Eesti leiumaterjal on see alus, ilma milleta pole tulemuslikku gootide baaskronoloogiat võimalik koostada. Naabermaade arheoloogilises materjalis on Visbys löödud öörtugite osakaal juba palju tagasihoidlikum, sageli pea olematu. Näiteks Taani 14. saj teise poole aaretes esineb goote üksikute eksemplaridena vaid mõnes 1390. aastate leius (vt Grinder-Hansen 1992, nr 234–235, 237–238).²⁷

4. Ehted

Utike aardes sisaldunud ehete hulka pole võimalik täpselt määrata, sest arhiivi- ja trükiandmetes ilmneb nende arvus lahknevus (11 *versus* 15).²⁸ Pealegi tõdesime, et hõbedat korjati/kaevati leiukohalt üles rohkem kui korra ning seetõttu ei pruugi kirjalikud allikad kajastada kõiki toona avastatud väärisesemeid. Erinevaid tõlgendamisvõimalusi aarde sisuga ümberkäimisel pakub ka kunsti- ja antiigihuvilise Raadi mõisahärra C. von Lipharti (ja hiljem tema pärijate) tegevus: münte ja ehteid osteti kokku suures koguses, kuid sellest loovutati ÕES-ile vaid väike (?) osa, sh üheksa ehteasja (2 käevõru, 4 rinnalehte, 2 sõlge ja 1 sõrmus).²⁹

1927. aastal ÕES-ist Eesti Rahva Muuseumisse (edaspidi ERM) deponeeritud Utike hõbeehetest läks Teises maailmasõjas kaduma üks hoburaudsõlg (vt Leiukogu dokumentatsioon). Sõjast alles jäänud seitsmest ehtest, mida käsitleme alljärgnevas, säilitatakse kuut Ajaloo Instituudi väärismetallesemete kogus (joon. 1, 10, 12–16) ja ühte ERM-s (joon. 11). Punutud esiosaga sõrmuse (vt joon. 3) ja kõigi ülejäänud Utike ehteasjade saatus, mis ühel või teisel moel kajastub eespool põhjalikumalt tutvustatud kirjalikes allikates, pole teada.

²⁷ Taanist avastatud Kiriali (*tpq* 1365) aare, mis koosneb koguni 81 422 mündist (Jensen 1971, 166), ei sisalda mitte ühtegi gooti.

²⁸ Kui võtta arvutuse aluseks kõige varasem, so 1871. a H. E. Hartmanni koostatud käsikirjaline teade, siis nähtub, et leius oli 11 eset (Hartmann 1871a). Kui liita kokku aga nende ehete hulk, mille omandas ÕES erinevatel aastatel ja lisada juurde veel 3 eset, mille *talumees müüs juudile* (*op. cit.*; Sb. GEG 1871, 59–60; 1888, 228–229), saame ehete koguarvuks 15.

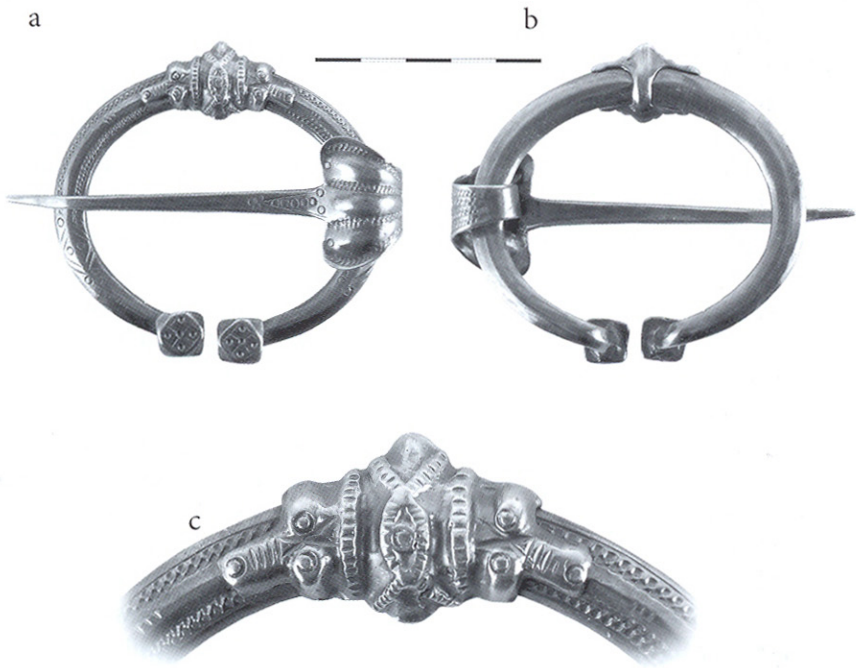
²⁹ EAA, f 2569, n 1, s 47.

4.1. Hoburaudsõled

Rombja kaareläbilõike ja fassetitud otsanuppudega valatud hoburaudsõlg (joon. 10) on valmistatud kõrgel professionaalsel tasemel. Nii mõõtmetelt kui ka kaalult üsna koguka ehte (läbimõõt 7,3 cm; kaal 59,6 g) teeb ainulaadseks kaare keskossa kin- nitatud reljeefse põiminguga pahk (joon. 10 a, b), millest kahele poole jäävad pika kaelaga loomapead (joon. 10c). Et mõlemaid kujutatakse täpselt ühesuguselt, kuid tugevasti stiliseeritult, jääb selgusetuks, kas toonane ehtemeister pidas paha model- leerimisel silmas konkreetset looma (hunti?) või hoopis mingit fantaasiaelukat.

Kuna Utike hoburaudsõle keeruka kompositsiooniga mitmeosaline pahk on ühendatud ehtega alles pärast seda, kui kaar oli juba ornamenditud, pidi sõlg ja pahk valatama eraldi. Kõige tõenäolisemalt toimus mõlema valamine nn *à cire perdue* e kaduva vaha meetodil, mida Euroopa kullassepakunstis tunti juba alates pronk- siajast, kuid rakendati värvilistest (nt pronks ja tina) ning väärismetallidest ehte valmistamiseks üsna laialdaselt veel kesk- ja varauusajalgi. Niisugust valamismeeto- dit järgides vooliti kõigepealt vahast mudel, mis seejärel kaeti savikihiga. Tavaliselt pintseldati orgaanilisest ainest hoolikalt puhastatud ja peeneteralise liiva ning vahel ka šamotiga läbisõtkutud vedelat savi vahamudelile nii mitmel korral, et lõpuks kattis vaha e esmast mudelit kuni paari sentimeetri paksune savikiht. Kiiresti paakuva savi- vormi põletamisel sulas vaha (ehete modelleerimiseks kasutati tavaliselt hästivoolitav- vat ja 60°–66° C sulamistemperatuuriga mesilasvaha) teda ümbritsevast materjalist välja ning tekkinud õõnsasse valemisse sai valada sulametalli. Raskusjõu mõjul täit- tis tuline ja voolav metall ka kõige väiksemaid ja kitsamaid valemis õõnsusi, mistõttu savivorm jäljendas täpselt vahast voolitud mudelit. Tardunud ja jahtunud eseme kät- tesaamiseks tuli põlemisel kivistunud savivorm ettevaatlikult lõhkuda. Vormist välja- võetud toode vajab alati mõningast viimistlemist: valamisjäägid ja -konarused eemal- dati viiliga ning tuhmunud metalli võis soovi korral hõõruda läikima nt lehtpuutuha ja märja nahatükiga (Tamla 2002, 179 ja seal viidatud kirjandus; Tamla *et al.* 2004, 364–365). Kirjeldatud tehnikas valmistatud eseme kvaliteet sõltus nii vahast välja- voolitud mudelist kui ka savivormi omadustest, põletamise õnnestumisest ja valaja meisterlikkusest. Pole kahtlust selles, et Utike hoburaudsõle juures on kõik nimeta- tud tööetapid sujunud tõrketa.

Sarnaselt paljude samatüübiliste hoburaudsõlgedega on ka Utike ehte otsanup- pude suunas ahenev kaar ornamenditud üksnes piki ülemisi tahke. Kui muinasaja lõpuperioodi hõbedast valatud hoburaudsõlgede kaaredekooris kohtab sagedamini kiilutaoliste puntsidega löödud kolmnurkse kujundi ridu, siis käsitletava eseme juu- res moodustub muster kuulotsalise puntsiga tihedalt kahes reas tembeldatud lohu- kestest, mis mõlemas nupupoelses otsas lõpevad joon- ja torupuntsi abil sisselöödud topeltrombi, rõngakeste ning nelja paralleelse sälguga. Ühel kõrgusel asetsevad fas- setitud otsanupud on kaunistatud vaid pealmiselt tahult ja küllalt standardset: joon-



Joon. 10. Hoburaudsõlg. a – esikülg, b – tagakülg, c – detailvõte sõle pahast. (AI 1741)

Fig. 10. Penannular brooch. a – front side; b – back side; c – detail: thickening on the arch.

puntsiga tehtud reljeefsesse raami ja selle keskele löödud ristikujundit täiendavad iga ristiharu vahele kuulotsalise puntsiga vajutatud neli lohukest. Otsustades otsanuppude ja kaareornamendi kulumise põhjal (templijäljendid on tugevamini kulunud sellest kaarepoolmikust, kus liigub pahani ümarate nurkadega laiakannaline nõel), on seda pilkupüüdvat sõlge kantud pikemat aega.

E. Tõnisson (1962, 219–22) osutas Eesti aardeleide käsitlevas artiklis sellele, et Utike peitleiu (Tõnissonil Loosi II) pahaga sõlel on teatav sarnasus Kostivere ja Padiküla hõbeaaretis sisalduvate õõnsakaareliste sõlgede ornamendiga, kus kaare keskosas kujutatakse samuti kahte loomapead. Muinasaja lõpuperioodi hõbedaleidudest saab neile lisada veel Angerja I aardes sisalduva sõle, mille paha pikenduseks on isearanis hoolikalt viimistletud karu(?)pea (Tamla, Kallavus 1998, joon. 13). Loomapeakujutisega pronksist sõlgi teame ka Saaremaalt, nt Piilast (AI K9: 1), Põidest (AI K50: 1; AI 2512: 38) ja Muhust (AI K38: 20), kuid erinevalt hõbeeksemplaridest kujutatakse neil loomi veelgi stiliseeritumalt või nii, et need on lausa tundmatuseni degenerunud. Kui E. Tõnisson (1962, 222) avaldas arvamust, et sellise kujundusega ehted

viitavad Skandinaavia-poolsetele ühendustele, siis Kaalu Kirme (1986, 15) konkreti-seerib seda oletust väitega, et Eestist leitud loomornamendiga hoburaudsõlgede valmistamisel võeti eeskju Ojamaalt toodud sama tüüpi sõlgedest.

Sõjas kaduma läinud hoburaudsõlest pole fotot säilinud, kuid õnneks on arheoloogiarhiivi talletatud ehte põgus kirjeldus. Selle põhjal nähtub, et 7,7 cm läbimõõduga sõlrel oli väänatud (tordeeritud) kaar, mille paksus ulatus keskosas kuni poole sentimeetrini; 2,3 cm pikkused rullitud otsad olid kaunistatud kahe kohrutatud muhukese ja punktiirjoontega ning õhukese laia kannaga nõel ulatus pikalt üle sõlekaare (Leiukataloog, AI 1034a).

Tordeeritud või tordeerimist jälgendava kaare ja plekist torukujuliseks rullitud otstega hoburaudsõled kui omaette ehtetüüp tuli siinmail kasutusele hiljemalt 12. sajandil ja oli pika perioodi vältel üheks soositumaks ehtevormiks, mida valmistati põhiliselt pronksist, kuid selle kõrval küllalt sageli ka hõbedast (Selirand 1974, 155; Tõnisson 1962, 222). Lõuna-Eesti kesk- ja varauusaegsete külakalmistute leiumaterjalis teatakse sellise väljanägemisega sõlgi koguni 97 kalmistult ja kokku 367 eksemplari, millest hilisemad dateerib Heiki Valk 17. sajandi lõppu (Valk 2001, 44–45).

4.2. Rinnalehed

Utike aardest säilinud neli suurt ümmargust rinnalehte (joon. 11–14) esindavad hilisrauaajal ja keskajal Eestis väga arvukat ehtetüüpi, mis tõenäoliselt arenes välja viikingiaegsetest kaelakeede külge riputatud rahadest ja neist tuletatud väikestest ümmargustest ripatsitest. Alates hilisviikingiajast olid õhukesest pronks- ja hõbeplekist ümmargused, vahel ka rombjad või nn kirvekujulised ripatsid, mida siinses arheoloogilises ja etnograafilises kirjanduses nimetatakse rinnalehtedeks, nii Eestis kui ka naabermaades (eriti Lätis liivlaste alal, Karjalas, Soomes, Rootsis ja Loode-Venes) laialt levinud eheteks. Neid kandsid kaelas tavaliselt koos helmeste ja ripatsrahadega nii naised kui ka lapsed, harvem mehed. Ilmselt kujunesid samal ajastul välja ka rinnalehtedele kantud geomeetrilised ornamendid, kus üheks levinumaks motiiviks sai viis ristikujuliselt paigutatud kummitud (kohrutatud) kuppu ja lehte ääristav tembeldatud kolmnurksete kujundite rida. On usutav, et sedavõrd laial territooriumil omaks võetud traditsioonilisel mustrikombinatsioonil pidi lisaks kaunistusele olema ka oluline semantiline tähendus. Seda oletust toetab veenvalt fakt, et samsugust ornament esineb kõige sagedamini ka hoopis hilisematel ja vähemalt kuni 17. sajandini valmistatud suurtel rinnalehtedel (Tamla *et al.* 2002, 17–18). Ka Utike aardest pärit rinnalehed on suuremõõtmelised (läbimõõdud vastavalt 11,4–15 cm) ja kaunistatud lehepõhjast kõrgemaks kummitud viie kupu ning nende ümbruses ja lehe servas tiheda tempelmustriga. Lisaks on kahe Utike ripatsi dekooris kasutatud veel nelja kummitud priske aasaga silmust (joon. 12; kadumaläinud rinnaleht



Joon. 11. Rinnaleht. (ERM A 470: 5)
Fig. 11. Sheet pendant.



Joon. 12. Rinnaleht. (AI 1034b)
Fig. 12. Sheet pendant.



Joon. 13. Rinnaleht. (AI 1740a)
Fig. 13. Sheet pendant.



Joon. 14. Rinnaleht. (AI 1740b)
Fig. 14. Sheet pendant.

vt RK, tahv 30: 9), mida võib pidada just varauusaegsete rinnalehtede tunnuslikuks ornamendielemendiks. Nii nagu paljudele teistele ümmargustele või ruudukujulistele hilistele rinnalehtedele omane, on ka käsitletavate ripatsite kannad kolmnurksed ja kinnitatud ehte külge kahe hõbeneediga.

Jättes kõrvale Utike rinnalehtede dekooris ilmnevad mõningad detailierinevused, tuleb eraldi peatuda mõõtmetelt kõige kogukama ehte kanna erandlikul ornamendil

(joon. 12). Nimelt on seal kujutatud nn vendilinnade brakteaati, mis käibisid Eestis peamiselt ajavahemikus 1332. aastast 1370. aastate keskpaigani (vt Kiudsoo 2004b, 79–80; 2005, 148).

Selleks, et selgitada välja, kas Utike aardes sisalduvad rinnalehed on ühe või mitme meistri looming, võtsime lähema vaatluse alla hästifikseeritavad templijäljendid (ühe ja kolme silmakesega täidetud kolmnurgad ning punktiirid). Töö lihtsustamiseks kasutasime digikaamerat ja uurisime digifotodele jäädvustatud templijäljendite suurendatud kujutisi arvutiekraanil. Detailiisearasusi registreeriva vaatluse ja mõõtmise põhjal ilmnas, et esmapilgul täiesti sarnastel jäljenditel on olulisi iseärasusi e “defekte”, mis annavad alust väita, et Utike rinnalehed on kahe meistri töö. Seejuures on mõlemad ehtesepad valmistanud väliselt üsna sarnased, kuid detailides küllalt erinevad ehtepaarid. Templijäljendite võrdlus näitas sedagi, et kolmnurkne ja kolme silmakesega täidetud tempel oli rinnalehtede ornamentimisel vaid ühe sepa tööriistade arsenalis (joon. 13 ja 14). Kui püüda iseloomustada ja võrrelda Utike rinnalehti valmistanud ehtesepade “käekirja”, siis tuleb tõdeda, et mõlemad on olnud oma tööd kõrgtasemel vallanud meistrid.

4.3. Käevõrud

Kaks täpselt ühesuguse mõõdu ja välimusega käevõru on keskosast 14,8 (!) cm laiused ja sirgelt maha lõigatud lahtiste otste suunas voolujooneliselt aheneva kujuga. Erinevalt samatüübilistest, kuid mõõtmetelt märksa kitsamatest muinasaegsetest plekk-käevõrudest, mille servad taondati keskosast alati mõnevõrra paksemaks, on Utike võrude pleki paksus ühtlaselt 0,8–0,9 mm.

Näiliselt massiivsete, ent kaalult kergete (49,4 g ja 51,3 g) ehete ristlõige võis olla enne ornamentimist ristkülikuline, kuid muutus pärast piki kumeraid servi kulgeva nõgusapõhjalise vao ja keskossa kahe pikisuunalise paralleelse soone kummimist laineliseks. Sarnaselt varasemate seda sorti õhukeste käevõrudega katab ka Utike ehete pealispinda rühmiti korduvate väljade ja sümmeetrilise kompositsiooniga tihe muster, mille teostamiseks kasutati tembeldamist, kummimist ja graveerimist. Selline ornamentimisviis eeldab mitmete spetsiaalinstrumentide olemasolu, osavat ja vilunud teostajat ning kindlasti head silmanägemist.

Toonase ehtemeistri instrumentaarium pidi lisaks tavapärastele (sh erineva otsakujuga kärnid, puntsid, graveerimisnõelad ja meislid) sisaldama veel üht tööriista või abivahendit, millega teostati mõlema käevõru ahenevates otstes paiknevad peenelt graveeritud “põimikud” (joon. 15 ja 16). Tänapäevaseks unustusehõlma vajunud riista kunagisele olemasolule osutas veenvalt ka 2003. aastal läbi viidud eksperimentaalarheoloogiline katse, kus raua- ja juveliiritööd võrdselt hästi valdav Meelis Säre valmistas ühe Muhu linnuse aardes sisalduva hõbekäevõru uurimistulemuse põhjal samasuguse

ehte ja selle teostamiseks, sh ornamentimiseks tarvilikud instrumendid (Tamla *et al.* 2004). Nimelt selgus selle eksperimendi tarbeks tehtud mitmete proovilõigete ja originaalehte lähema vaatluse võrdlemisel, et sedavõrd peene joonega muster peab olema käevõrule kantud kolmeosalise graveerimisnõelaga, millega töötamine õnnestus vaid juhul, kui meister kinnitas ehte niisugusele pinnale, mida sai vajadusel keerata (*op. cit.* 363). Tookordne eksperiment kinnitas ka seda, et komplitseeritud teostusega peene põimikornamendi tekitamine ei ole jõukohane algajale: selline muster eeldab sepa head materjalitunnetust, käteosavust ja kindlasti ka loomupärast andekust.

Teine küsimus, mis Utike käevõrude ornamentu uurides üles kerkis, puudutab seda, kuidas saavutati toona kahe ehte sedavõrd suur sarnasus. Kasutati ju pehmest hõbedast valmistatud ehtetoorikute kaunistamiseks tempeltehnikat, mis tähendab, et iga kujundi siselöömine deformeeris (venitas) toodet. Ühes hõbeehete valmistamistehnoloogias käsitlevas varasemas artiklis on Ü. Tamla (2005) jõudnud järeldusele, et kahe detailideni kattuva eseme teostamine tempeltehnikas sai õnnestuda vaid juhul, kui meistri käsutuses oli mustrišabloon. Ilma sellise abivahendita on kahe identse eseme valmistamine põhimõtteliselt võimalik, kuid see oleks mõttetult aega raiskav ja seega väga ebaratsionaalne ettevõtmine. Paraku jääb nii põimikornamendi graveerimiseks vajaliku instrumendi kui ka mustrišablooni kui ühe juveliiritöös



Joon. 15. Käevõru. (AI 1742)

Fig. 15. Bracelet.



Joon. 16. Käevõru. (AI 1034c)

Fig. 16. Bracelet.

hädavajaliku abivahendi kasutamine pelgalt oletuseks, sest arheoloogilises leiumaterjalis pole midagi sellesarnast teada.

4.4. Keskaegsete ehete dateering

Keskajal valmistatud talurahvaehete juures on üheks põhiprobleemiks nende täpne dateerimine. Kui 13. sajandi – 15. sajandi algupoole Lõuna-Eesti külakalmistute haudades esineb ehteid³⁰ mõnevõrra rohkem ja need on mitmekesisemad kui hilisemal ajal (Valk 1992, 126), siis aardeleidudes on olukord selgelt vastupidine. Nimelt ei kohta me enne 16. sajandi keskpaika peidetud ajaloolise aja aaretes peaaegu üldse ehteasju. Eesti leidude seas võib ainsaks suuremaks erandiks pidada just Utike hõbeaaret. Meie käsutuses oleva informatsiooni põhjal on Liivimaa alalt lisaks Utikele teada vaid üks ehteid (rinnalehti) sisaldanud keskaegne mündiaare, mis leiti Saulkrastist ja mille Läti tunnustatud numismaatik Kristina Pelda (1975, 46–52) dateeris 15. sajandisse. Tõsi, Ajaloo Instituudi arheoloogilises kollektsioonis säilitatakse veel Surju 14. saj teise poole mündiaarde juurde kuulunud kullatud hõbenaastukest (AI 416), kuid see on ka kõik. Üksnes ehetest koosnevate aarete seas võiks 14.–15. sajandiga seostada ehk vaid *Porkuni vana lossi torni kõrval asuva maja loodepoolse nurga juurest, müüritud kivide vahelt* avastatud leiukogumit (vt Leiukataloog, AI 2595). Selles sisalduva 29 ehte hulgas on ka Utike käevõrude³¹ ja rinnalehtedega nii vormi, teostuse kui ka ornamenti poolest küllalt sarnaseid ehteasju. Samas tuleb rõhutada, et Utike aarde mitmest traadist punutud esiosaga sõrmusel (joon. 3), hoburaudsõlgedel ja rinnalehtedel on olulisi kokkulangevusi ka muinasaja lõpupeerioidi ehetega.

Kuigi keskajast pärinevate aarete materjalis puuduvad tõendid needitud kandadega mündikeede, rinnalehtede, hoburaudsõlgede, kaelavõrude jt ehteasjade kasutamisesest, on stiililine üleminek 13. saj ehetelt 16. saj teise poole omadele nii sujuv, et mitmesajandiline tühimik nende vahel tundub ilmvõimatu. Viimati mainitud asjaolule juhtis tähelepanu ka Kaalu Kirme (2000, 36; 2002, 17), kuid tema poolt põhjusena nimetatud Liivi sõja aegsete peitleidude rohkus ei anna sellele probleemile ammendavat seletust. Mauri Kiudsoo ja Jaana Ratase hiljuti ilmunud artiklis, mis käsitleb Viljandimaalt leitud varauusaegseid peaehteid, juhitakse tähelepanu tõsiasjale, et aaretel sisalduvate ehete ning ripatsmüntide hulk on võrdelises seoses ebasabiilsuse kasvuga ühiskonnas ning suhteliselt rahulikult keskajal ehteid “rahapadadesse” ei pandud (Kiudsoo, Ratas 2005, 119).

³⁰ Tegemist on valdavalt matuseriituse juurde kuuluvate detailidega. Selgekujuliste hauapanustena esineb ehteid külakalmistutel vaid üksikujuhtudel (Valk 1992, 154).

³¹ Heiki Valgu uurimused kinnitavad tõsiasja, et käevõru kui ehtetüüp kaob Lõuna-Eesti külakalmistute haudadest 15. sajandi keskpaigaks (Valk 1992, 117, 127).

5. Arutelu

Muinas- ja keskaegseid aardeleide ja nende tekkepõhjusi on püütud klassifitseerida mitmeti (nt Grierson 1975, 130–136; Grinder-Hansen 1992, 26–41; Потин 1993, 171–193; Heijne 2004, 40–46), kuid ometigi pole jõutud kõiki uurijaid rahuldava tulemuseni. Siiski domineerib arvamus, et aarete hulga suurenemine on seotud sõjategevuse, röövretkede, haiguste või muude inimesi tabanud hädadega (nn häda-aarded; vt Grierson 1975, 132–133; Grinder-Hansen 1992, 29–30). Aarete peitmise juures on esile toodud veel varanduse kogumist (nn säästuaarded; vt Grierson 1975, 135; Grinder-Hansen 1992, 29). Lisaks säästmisele põhjendatakse peitmist ka majanduslike teguritega, eriti inflatsiooni, maksutõusu, depressiooni jms-ga (nt Grinder-Hansen 1992, 34; Leimus 2005b, 81). Mauri Kiudsoo, siinse artikli üks autoritest, on Eesti ajaloolise aja aarete puhul toonud esile kolm peamist peitmismotiivi: majanduslik (maasse peidetud vara kui hoiupank), poliitiline (sõjahirmus maetud esemed) ja kultuslik (ohverdamine) (Kiudsoo 2005, 139–140). Keskaja kontekstis näib olevat kõige levinum majanduslik motiiv. Kultusliku, sh ohverdamise tagapõhjaga keskaegsete aardekomplekside olemasolu kohta andmeid napib.

Toetudes Utike aarde materjali analüüsile ja avastamissituatsiooni üsna detailsele kirjeldusele (Sb. GEG 1871, 60) on ilmne, et see leid koosneb kahest ajaliselt erinevast osast, millest varasem kuulub raskesti dateeritavasse, kuid kompaktsesse 13. saj lõpu – 14. saj alguse Liivimaa aardeleidude gruppi. Nagu selgus mündimaterjali käsitlusest, on nendesse kuuluvate vermingute dateerimine komplitseeritud ja sellest tuleneb ka leidude *tpq* umbmäärasus. Selle perioodi leide (sh Utike aaret) pole võimalik seostada konkreetse sündmusega (nt Liivimaa kodusõda, leedulaste rüüsteretked, 1315. aasta nälg jt). Kas on tollest ajast säilinud mingeid märke majanduses valitsenud kaosest? Näiteks ajavahemikus 1286–1332 peidetud arvukaid ning erakordselt suuri Taani mündiaardeid³² interpreteeritakse kui inflatsiooni põhjusel maapõue pandud tarbetut vara (Grinder-Hansen 1992, 35). Ka Eestist on tulnud päevalgele kaks vähemalt 20 000 vermingust koosnevat aardeleidu (Koksi ja Kambja; vt ka Karu 1922, 67–68 ja M. Nemirovitš-Dantšenko teated AI numismaatika arhiivis). Erinevalt Taanist pole aga Liivimaa 13.–14. sajandi vahetuse müntide puhul võimalik täheldada hõbedasisalduse katastroofilist langust. Nimelt püsib nii Tartu kui Tallinna brakteaatpennide kaal pea muutumatuna alates 1265. aasta Margrete mündimäärusest kuni rahalöömise katkemiseni 1332. aastal (Leimus 1998, 84–87; 2005a, 192–193). Eestist leitud ülisuured mündiaarded on käesoleva artikli autorite arvates seostatavad pigem raharingluse ja -majanduse madala arengustaadiumiga 13.–14. saj vahetuse Liivimaal. Löödi ju tollal meil, nagu ka mujal Põhjamaades, ainsa nominaa-

³² Eksemplaride arvu poolest on suurimaks aardeks u 1330. aasta paiku peidetud Systofte leid. See sisaldas kogunisti 30 258 münti (Grinder-Hansen 1992, nr 167).



Joon. 17. Tammetsõõr 2006. a varakevadel. Foto: Mauri Kiudsoo.

Fig. 17. Sacred place Tammetsõõr in early spring 2006.

lina imeõhuke si penne, mida rahalistes tehingutes vajati pea alati suurtes kogustes. Vähemasti maapiirkondades püsis seetõttu jätkuvalt elujõus tava hinnata raha kui väärismetalli. On teada, et isegi linnades (Tallinn, Riia) toimus rahaarvestus suuremate summade puhul jätkuvalt kaalu järgi (Leimus 2005a, 193). Nagu juba eespool mainitud, olid Liivimaa selleaegsed brakteaadid õhukesed ja kerged mündid, mida sõrmede vahel arvestada oli peaaegu võimatu.

Utike leiu teise osa moodustavad ehted. Pole välistatud, et nendega sattusid üheaegselt maapõue Ojamaa öörtugid e goodid, mis leidmise momendil ei asunud (?) sarves. Nn hilisema koostisosa võimalikuks dateeringuks julgeksime pakkuda 14. saj teist poolt, täpsemalt koguni sajandi kolmandat veerandit, mil Liivimaal käibisid Utike ühe rinnalehe kannal kujutatud vendilinnade brakteaadid (joon. 12) koos Põhjamaade esimeste pennist suuremate müntide – öörtugitega.

Aarete tekke- ja peitmis põhjuste väljaselgitamisel on pööratud teenimatult vähe tähelepanu ajastu mentaliteediga seonduvale aspektile. Käesoleva artikli autoritele said selles osas inspireerivaks vene ajaloolase Aron Gurevitši Rootsis ilmunud artiklid (nt 1968; 1969) ning ühe Lundi ülikoolis 1992. a peetud loengu üllitis, mis käsitlevad skandinaavlaste mõtteviisi teisenemist üleminekul viikingiajast keskajale. Gurevitši (Gurevich 1992, 145–146) arvates kajastavad toonaste inimeste mentaliteedimuutust ka aardeleidud. Nimelt väidab ta, et kuna viikingiajal elanud inimesed

olid loodusega tihedalt seotud ja sellest otseses sõltuvuses, siis pole mõeldav, et nende ettekujutus maailmast oleks saanud eksisteerida lahus ümbritsevast maastikust. Sellest tulenevalt esitab Gurevich seisukoha, mille kohaselt oli talumajapidamine skandinaavlaste maailmamudeli prototüüp. See avaldus nii mütoloogias kui ka kosmoloogias: ülesharitud turvalisel maal elasid inimesed, väljapoole haritud maad e tara taha jäi harimata ja inimesi ohustav kaootiline maailmaosa, kus asusid hiidud ning koletised. Niisiis olid kahe maailma kontrastil selgelt tajutavad paralleelid: turvalist esindasid talu ja põllud, ohtlikku ning müstilist – soo, veekogud ja mets. Samal ajal peegeldus niisuguses dualismis ka era- ja ühisomandis oleva maa mõiste (Gurevich 1969, 42 jj). Analüüsides esitatud kriteeriumite järgi aarete leiukohti, selgub, et neid on avastatud nii turvaliselt kui ka ohtlikult alalt ja uurija arvates kajastubki selles faktis erinev aarete peitmis põhjus: taraga piiratud alale pandud esemed kuulusid inim sfääri, ohtlikku tsooni viidud asjadest, mida vara omanikul polnud võimalik enam kasutada, sai aga hiidude omand. Niisiis võib omaaegsetest hoonetest või asulatest avastatud aardeid pidada hoiulaegasteks (ingl *safe-deposit boxes*), kuna ülejäänutel pidi olema sootuks teine ülesanne (vt ka Staecker 1997 ja Vestergaard 1991). Gurevitši arvates saab mütoloogilises mõistes väljapoole tara, allikatesse, järvedesse või sohu viidud aardeid vaadelda kui hiidudele tehtud kinki (ingl *gift giving*) selle eest, et need ei ründaks inimest. Seega on niisuguste aarete näol tegemist hiidudele üle antud ohvriandidega, millega sooviti tagada inimeste ja hiidude vaheline rahu.

Kui vaadata Utike aarde leiukonteksti, siis ilmneb, et see avastati kinnikasvanud soost (Sb. GEG 1871, 60). Kunagise Utike küla maadele jäävad ka kaks arheoloogiamalestist – ohvriallikas, mida rahvasuu nimetab Ilmamäe allikaks, ja ohverdamis koht Tammetsõõr e Tammelump (joon. 2: 2, 1; 17). Viimase kohta teatakse kohapeal pajatada, et *sinna ei tohtinud lasta kariloomi, kuna luud ja kondid võivad välja tulla* (Kiudsoo 2006a). Ilmamäe kohta öeldakse pärimuses, et *sealt on näha kogu ilm ning mäe külje all voolav allikas muudab ilma "pööramisel" värvi* (op. cit.). Ilmamägi on lõunast põhja suunas laskuv kungas; põhja pool lõpeb mägi endise järve kaldal. Järve soostunud põhja kutsutakse *Tõivapera sooks* (joon. 2: 3). Nimetatud soo ja samanimelise allika nimes kajastub kohalikus murdes seos ohverdamisega: *tõiv* tähendab võru murdes töotuse andi e. ohvrit. Sõna *tõiv* ja *tõivakoht* esineb ainult Kagu-Eestis ja seepärast polegi kaugemalt tulnud neid kohti üles leidnud (Sarv 1999).

Eelpool esitatut resümeeerides arvame, et Utike leiu näol võiks olla tegemist ohvri leiu või -anniga. Kuna Kuusekannu soo on oma mõõtmetelt väike, peaks olema igal juhul välistatud see, et Utike hõbeaare kuulub samasse "kategoriasse" Eesti arheoloogilises materjalis laialt levinud varauusaegsete rabaleidudega. Viimatinimetatud ja enamasti turbalõikamisel avastatud nn pagulasaarded (ingl *refugee hoards*) võtsid inimesed suurte sõdade ajal rabadesse ning soosaartele põgenedes kaasa (Kiudsoo 2005, 140). Kuigi ohverdamine on aardeleidude puhul raskesti tõestatav toiming ja ohvriaarde interpreteerimiseks ei piisa üksnes leiukoha kirjelduse sobivusest, toetab

käesoleval juhul hõbeaardega seonduvat kultuslikku motiivi pärimuslik kontekst ja rahvaluuleteated ning piirkonna sakraalsusele viitavad kohanimed.

Tänuavaldus

Artikli autorid tänavad Kersti Siitanit, Jaana Kooli, Vahur Lõhmust ja Kalle Langet lahkelt osutatud abi eest illustratsioonide valmistamisel ning Marike Võimet ingliskeelse resümee tõlkimise eest.

Kasutatud käsikirjad

Accessions = Accessions-Katalog der Münzsammlung der Gelehrten Estn. Gesellschaft. (AI)

Frey, E. 1906. Die Münzsammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. (AI)

Hartmann, H. E. 1871a. Utike aarde leiuteade ja koostis. (AI)

Karu, A. 1922. Valjala kihelkonna muinasjäänused, kirjeldus suvel 1922. (AI)

Kiudsoo, M. 2006a. End. Utike külas perek Sarve küsitlemisel talletatud rahvapärinus. (AI)

Klinge, J. 1884. Alte Begräbnisstellen im Neuhausenschen Kirchspiele. (AI)

Leiukataloog = Arheoloogiliste esemete leiukataloogid. (AI)

Leiukogu dokumentatsioon = ENSV Teaduste Akadeemia ERM direktori vastuskiri ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktorile sõjas kaduma jäänud leidude asjus 23. 02.1949. (AI)

Sokolovski, V. Tartu botaanikaiaia 118 mündi nimistu. (AI)

Valk, H. 1992. Lõuna-Eesti talurahva matmiskombestik ja selle uskumuslikud tagamaad 13.–17./18. sajandil. Magistritöö. Tartu. (TÜ)

Молвыгин А. 1967. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Kandidaadiväitekiri. Tallinn. (AM)

Kasutatud kirjandus

Aizsils, K., Berga, T. 2001. Die während der Ausgrabungen von A. Buchholtz (19. Jh.) in Märtnsala gefundenen Münzen. – Studia numismatica, II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, 3. Tallinn, 7–14.

- Berga, T. M., Celmiņš, A. 1998.** 14. gadsimta apbedījums ar brakteātiem un spēļu kauliņu Rīgas Doma pagalma kapsētā. – Senā Rīga, 1. Rīga. 224–234.
- Grierson, P. 1975.** Numismatics. London – Oxford – New-York.
- Grinder-Hansen, K. 1992.** Fyndtyper og sammensætning af skattefund. – Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050–1550. København, 26–41.
- Gurevich, A. 1968.** Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians. – Scandinavica: An International Journal of Scandinavian Studies, 7: 2.
- Gurevich, A. 1969.** Space and Time in the Weltmodell of the Old Scandinavian Peoples. – Mediaeval Scandinavia, 2.
- Gurevich, A. 1992.** Approaches of the “Annales School” From the History of Mentalities to Historical Synthesis. – Scandia: Tidskrift för historisk forskning. Band 58, Årgång 1992, Häfte 2. Lund, 141–150.
- Hartmann, H. E. 1871b.** Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. *Verh. GEG*, VI, ¾.
- Hauberg, P. 1891.** Gullands Myntvoesen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.
- Heijne, C. v. 2004.** Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130). – *Stockholm Studies in Archaeology*, 31. Stockholm.
- Hutten-Czapski, E. 1880.** Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. St. Petersburg.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982.** Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Jensen, S. J. 1971.** Møntfundet fra Kirial på Djursland. Under medvirken af Poul Dedenroth-Schou, Mogens Fenger og Vibeke Fenger. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1970, 37–169.
- Jensen, S. J. 1985.** De ældste Visby guter og Ebbelnoes-fundet. *Hikuin*, 11, 267–272.
- Jesse, W. 1928.** Der wendische Münzverein. Lübeck.
- Jonsson, K. 1985.** Övergångsskedet mellan vikingatiden och medeltiden och uppkomsten av den medeltida myntningen i Sverige ca 1050–1200. – *Hikuin*, 11, 189–206.
- Jonsson, K. 1995a.** Från utländsk metall till inhemskt mynt. – Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska Meddelanden, XL, Stockholm, 43–61.
- Jonsson, K. 1995b.** The early gote. – *Studia numismatica*. Festschrift Arkadi Molvögin 65. Tallinn, 76–82.
- Kirme, K. 1986.** Eesti sõled. Tallinn.
- Kirme, K. 2000.** Eesti hõbe. 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis. Tallinn.
- Kirme, K. 2002.** Eesti rahvapärased ehted. 13. sajand – 20. sajandi algus. Tallinn.
- Kiudsoo, M. 1999.** The coin hoard from Puriki, Setumaa. – *AVE* 1998, 147–154.

- Kiudsoo, M. 2001.** Parivere teine aardeleid. – *Studia numismatica*, II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, 3. Tallinn, 66–74.
- Kiudsoo, M. 2004a.** New interesting coin finds in 2003. – *AVE* 2003, 201–205.
- Kiudsoo, M. 2004b.** Täiendusi Varbola Jaanlinna müntide osas. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. *MT*, 14. Tartu–Tallinn, 77–93.
- Kiudsoo, M. 2005.** Eesti kagunurga aardeleid (Vastseliina – Alüksne keskaegne ühendustee). – Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. *Setumaa kogumik*, 3. Tallinn, 138–169.
- Kiudsoo, M. 2006b.** The formation of the numismatic collections of the Institute of History. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Estonian Archaeology*, 1. Tartu, 239–245.
- Kiudsoo, M. Ilmumisel.** Coins from Siksälä and the hoards of the neighbourhood. – Laul, S., Valk, H. *Siksälä: a Community at the Frontiers*. Tallinn – Tartu.
- Kiudsoo, M., Ratas, J. 2005.** Viljandimaa varauuseagsed peahted. – Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2004. Viljandi, 112–122.
- Kruse, F. 1844.** Russische Alterthümer. Erster Bericht über die Hauptresultate der im Jahre 1843 gestifteten Centralsammlung vaterländischer Alterthümer an der Universtiät zu Dorpat. Dorpat–Leipzig.
- Lagerqvist, L. O. 1970.** Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt. Stockholm.
- Laul, S. 2001.** Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr.). – *MT*, 9 / *Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad*, 7. Tallinn.
- Leimus, I. 1995.** Udmøntningen i Tallinn under det danske styre 1219–1346. – *Nordisk Numismatisk Uninions Medlemsblad*, 5 August 1995, 74–81.
- Leimus, I. 1998.** Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – *Vana Tallinn*, VIII (XII). Tallinn, 83–95.
- Leimus, I. 2001.** Das Münzwesen Livlands in der frühen Hansezeit 13. Jahrhundert und erste Hälfte des 14. Jahrhunderts. – *Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehung und -wege im europäischen Rahmen*. Lüneburg, 41–69.
- Leimus, I. 2002.** Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – *Akadeemia*, 8. Tartu, 1588–1604.
- Leimus, I. 2004a.** W-mønter fra Gotland – endnu en gang. – *Nordisk Numismatisk Uninions Medlemsblad*, 5, Maj 2004, 63–68.
- Leimus, I. 2004b.** Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. – *Akadeemia*, 5. Tartu, 1093–1111.
- Leimus, I. 2005a.** Mündid. – Tartu ajalugu ja kultuuriajalugu. Tartu, 189–196.

- Leimus, I. 2005b.** Einige Beiträge zur Münzgeschichte Livlands am Ende des 14. Jahrhunderts. – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Tartu, 58–81.
- Leimus, I., Molvõgin, A. 2001.** Sylloge of Coins of the British Isles, 51. Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and Later British Coins. The British Academy.
- Molvõgin, A. 1969.** Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1969, 37–65.
- Molvõgin, A. 1978.** Die auswärtigen Verbindungen Estlands in der zweiten Hälfte des 12. Jh. und im ersten Viertel des 13. Jh. im Lichte der Numismatik. – Zeitschrift für Archäologie, 12. Berlin, 205–210.
- Molvõgin, A. 1985.** Einige Probleme der Münzzirkulation in Estland in der zweiten Hälfte des 12. und im ersten Viertel des 13. Jh. – Acta Universitatis Stockholmensis. *Studia Baltica Stockholmensia*, I, 123–133.
- Molvõgin, A. 1994.** Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. – Numismatische Studien, 10. Hamburg.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. 1982.** Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1981, 179–199.
- Pelda, K. 1975.** Saulkrastu XV gs. livonijas monētu un rotu depozīts. – LZAV, 8 (337), 46–52.
- RK** = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896.
- Rosenberg, T. 1994.** Liphartid Liivimaa mõisnikena, I. – Kleio, 9, 12–15.
- Sarv, H. 1999.** Tammetsõõr ja Ilmamägi. – Valgus, 1, 7.
- Sb. GEG** = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (vt lühendite nimekiri).
- Schmiedehelm, M., Laul, S. 1970.** Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. – SAMHM, 154–165.
- Selirand, J. 1974.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11. – 13. saj). Tallinn.
- Staecker, J. 1997.** Brutal Vikings and Gentle Traders. – Lund Archaeological Review, 3, 89–103.
- Tamla, Ü. 2002.** Haruldaseset hilisrauaaja hõbekäevõrust Angerjalt. – ÕES Ar 1994–1999. Tartu, 173–187.
- Tamla, Ü. 2005.** Paimre hõbeaare. – Läänemaa Muuseumi Toimetised / Proceedings of the Läänemaa Museum, IX. Haapsalu, 105–119.

- Tamla, Ü., Kallavus, U. 1998.** Kaks hõbeaaret Angerja muinasasulast. – Loodus, inimene ja tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. *MT*, 5, 230–278.
- Tamla, Ü., Kallavus, U., Leimus, I. 2002.** Hõbeaare Lõhavere linnuselt. – *EAA*, 6: 1, 3–24.
- Tamla, Ü., Kallavus, U., Säre, M. 2004.** Eksperimentaalarheoloogia: hõbedast muinasehte koopia valmistamine. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. *MT*, 14. Tallinn–Tartu, 347–376.
- Tamla, Ü., Kiudsoo, M. 2005.** Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog. Tallinn.
- Tõnisson, E. 1962.** Eesti aardeleid 9.–13. sajandist. – *MKA*, 182–274.
- Valk, H. 2001.** Rural cemeteries of southern Estonia 1225–1800 AD (2nd edition). Visby – Tartu.
- Vestergaard, E. 1991.** Gift-giving, hoarding, and outdoings. – *Social Approaches to Viking Studies*. Glasgow, 97–103.
- Берга Т. М. 1988.** Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII вв. Рига.
- Берга Т. 2004.** Рижские монеты середины XIII в. – Двенадцатая Всероссийская Нумизматическая Конференция. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 105–106.
- Берга Т. 2005.** Клад монет XIII в., найденный в Риге на улице Пелду. – Тринадцатая Всероссийская Нумизматическая Конференция. Тезисы докладов и сообщения. Москва, 81–83.
- Молвыгин А. О. 1960.** О классификации и датировке ранних брактеатов Тартуского епископства. – *TATÜ*, 9: 3, 277–291.
- Пелда К. 1977а.** Особенности распространения монетных кладов на территории Латвийской ССР в XIII – первой половине XVI века. – *LZAV*, 4 (357), 65–77
- Пелда К. 1977б.** Находки монет XIII – первой половины XVI века в археологических памятниках Латвии. – *LZAV*, 8 (361), 103–113.
- Потин В. М. 1993.** Монеты. Клады. Коллекции. Санкт-Петербург.

HOARD OF UTIKE

Mauri Kiudsoo and Ülle Tamla

Summary

The exhibition of hoards of the archaeological museum of the Institute of History contains a hoard discovered in the village of Utike in the Vastseliina parish in south-eastern Estonia in 1871 (Figs. 1; 2: 4) which is the only 14th-century hoard found in Estonia containing both coins and jewellery. Unfortunately, only a part of the hoard reached museum collections, and thus the authors of the present paper carried out research in various archives to find additional information about the treasure.

A manuscript written in 1871 and supplemented with drawings by Hermann Eduard Hartmann describes the coins of the Utike hoard (Fig. 3). Most coins (total of 550) were struck in the Old Livonian mints. Similarly to the other Estonian coin hoards dating to the end or the beginning of the 14th century, the Utike hoard mostly contains coins of the Tartu diocese and Tallinn, which were ruled by the Danes. The coins were probably minted until the 1330s. The Utike hoard contains local coins such as two (?) bracteates from Riga depicting the head of a bishop wearing a crescent mitre (Fig. 5) and a coin with a cross on a triangular shield (Fig. 6) minted in Riga by the Livonian branch of the Teutonic Order. In addition, there were three presumably Livonian coins (Riga? Tartu?) in the hoard. These depict a crowned head *en face* (Fig. 7).

According to the drawing of H. E. Hartmann, the second largest coin group of the hoard consists of coin types minted in Gotland (Fig. 3). All the Gotland *pennings* of the Utike hoard (65 items) belong to group XXII defined by Lars O. Lagerqvist, and they were minted in 1210/20–1260/70. Interesting finds include two single-sided W-coins (Fig. 8) and three types of bracteates depicting a cross with a circle in the middle and a dot between each hand (Fig. 3, Hartmann 1871a, no. 11). The specimens from Utike are the only proof of the coin design that formed a separate type. Besides the Gotland *pennings*, three Scandinavian (?) bracteates (Fig. 3) are preserved in the former collection of the Learned Estonian Society, but the location of only two of them could be identified (Fig. 9). A *penning* minted in Götaland in Sweden by Erik Birgersson (?) before 1275 (Fig. 3; Hartmann 1871a, no. 4) is the only coin from the Utike hoard which can be dated accurately.

H. E. Hartmann has also depicted two coins of northern Germany (Mecklenburg, Hamburg) (Fig. 3; Hartmann 1871a, nos 2, 5) and two coin types of the Teu-

tonic Order (Fig. 3; Hartmann 1871a, nos 1, 3) that are unique among the Estonian finds. The 13th–14th-century *pfennigs* of northern Germany played an important part in the Livonian coin circulation in the 14th century. These coins, together with *örtugs* or *gotes* of Visby, which appeared slightly later, dominated the local circulation after 1332 when minting in Tallinn was interrupted. The earliest coins of the type appeared in Estonia evidently already at the turn of the 13th and 14th century when the contacts between the Livonian towns and Lybeck intensified. *Pfennigs* of northern Germany still clearly prevailed in the composition of the hoards deposited in the second half of the 1360s. The amount of the *pfennigs* decreased considerably at the end of the 1370s, and they disappeared from circulation in Livonia by the beginning of the 15th century.

Double-sided coins or *örtugs* from Visby in Gotland, (11 or 12) constitute a distinct group among the coins of the Utike hoard. Today most numismatists date the beginning of their minting to 1330s/40s, and they agree that *örtugs* were minted until the mid-15th century. According to the Lagerqvist system the *örtugs* of the Utike hoard date to 1340–1380/90. *Örtugs* played an important role in the coin circulation of Livonia in the second half of the 14th century. The coins formed an essential part of the coin hoards of the third and the fourth quarter of the 14th century. The latest hoard from Estonia (Väike-Rõude) containing *örtugs* of Gotland dates to 1413–1420.

Sources disagree about the exact number of ornaments of the Utike hoard (11 vs 15). The article discusses seven ornaments which survived in the World War II (Figs. 10–16). All the ornaments had been made by highly professional masters. The visual identification and measurement of the peculiarities of the stamp impressions of the ornaments suggests that the sheet pendants of Utike were the works of two different jewellers while the bracelets were made by one craftsman. The pattern on the loop of the largest sheet pendant (Fig. 12) helps to date the jewellery; it depicts a bracteate of northern Germany which circulated in Estonia mainly from 1332 to the middle of the 1370s.

The analysis of the hoard and the rather detailed description of the find circumstances of the hoard suggest that it consists of two temporally distinct parts. The earlier part which is compact but difficult to date belongs to the group of Livonian hoards dating to the late 13th and early 14th century. The other part consists of jewellery. It can be that the *örtugs* of Gotland which were not (?) located in the hoard at the moment of discovery were deposited contemporaneously with the jewellery. The authors of the article assume that the later component could be dated to the second half or the third quarter of the 14th century because the bracteates of northern Germany depicted on the loop of the pendant and the *örtugs* – the first northern coins larger than the *pennings* – circulated in Livonia at that time.

Various attempts have been made to classify prehistoric and medieval hoards and the reasons for their deposition, but the researchers still disagree. The study of the hoards has neglected some aspects connected with the mentality of the period. The authors of the present paper were inspired by the Russian historian Aron Gurevich who has discussed the changes in mentality of the Scandinavians during the transition from the Viking Age to the Middle Ages. Gurevich claims that hoards reflect changes in mentality. Find-spots indicate that hoards were deposited both in safe and dangerous places. Gurevich assumes that it reflects the different reasons for depositing the hoards. Objects hidden in a fenced-in territory belonged to the human sphere while objects taken to a dangerous zone, which the owner could not use any more, became the property of the giants. Consequently, the hoards discovered in former houses or settlements can be interpreted as safe deposit boxes while the rest of the hoards must have served a different purpose. Gurevich regards the hoards deposited 'beyond the fence', that is, in springs, lakes, or bogs as gift-giving to giants to persuade them not to attack humans.

The find context of the Utike hoard is an overgrown mire. Two archaeological sites are located on the lands of the former Utike village – a sacrificial site Tammet-sõõr or Tammelump and a sacrificial spring called Ilmamäe (Figs. 2: 1, 2; 17). The swamped bottom of the lake is called Tõivapera mire (Fig. 2: 3), which in local dialect can be associated with sacrifice.

The Utike hoard may be a votive offering. Archaeologically it is difficult to prove that it was a sacrifice, and the interpretation of a votive offering cannot be based solely on the description of the find-spot. However, the traditional context and folklore confirm the cult motive of the hoard. The mire is small, and thus the silver hoard of Utike cannot be classified into the group of early post-medieval bog finds common in Estonia. The bog finds are mostly discovered during peat-cutting. They are also called refugee hoards because people seeking shelter in times of peril and hostilities took them along to fens and bog islands.

II

**The coin hoard from Puriki, Setumaa
(1999)**

Kiudsoo, M. 1999. The coin hoard from Puriki, Setumaa – Archaeological field work in Estonia in 1998. Tallinn, 147–154.

THE COIN HOARD FROM PURIKI, SETUMAA

Mauri KIUDSOO

*Ajaloo Instituut (Institute of History)
Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti (Estonia)*

About twenty years ago a silver hoard was brought to light by ploughing in the village of Puriki (Purka), Setumaa (Fig. 1; nowadays this village belongs to the Russian Federation). The local people have described it as “half a bucket of thin silver coins”. In 1998, thanks to the help of the inhabitant of Luhamaa, Olev Vaher, the author had the chance to investigate 12 coins of this hoard of a remarkable size, which had passed into private property. Unfortunately the fate of the rest of the coins is unknown.

Of the twelve investigated coins six (Fig. 2: 1–6) were gotes from Gotland, struck in Visby during the period 1340–1380/90 (Lagerqvist 1970, 104–105), which represent the oldest type of coins bigger than penny in Northern Europe. Most of the numismatists nowadays date the earliest of them to the 1330ies–1340ies (Jonsson 1995, 78). Gotes were struck until the mid-15th century. Unfortunately no proper system has been developed for determining these coins. Only the early gotes have been investigated a little more (Jensen 1985).

Determining the gotes from the Puriki hoard, I used Lagerqvist’s system (Lagerqvist 1970, 104–106), which is based on different weights of the gotes of different periods. This system, in its turn is derived from Hauberg’s tripartite division (Hauberg 1891, 58–63).

Gotes played an important role in monetary circulation of the 14th-century Estonia. Since 1332, when coin-striking in Livonian mints was interrupted, pennies of North-German towns and the *örtugs* (gotes) of Visby, prevailed in local cir-

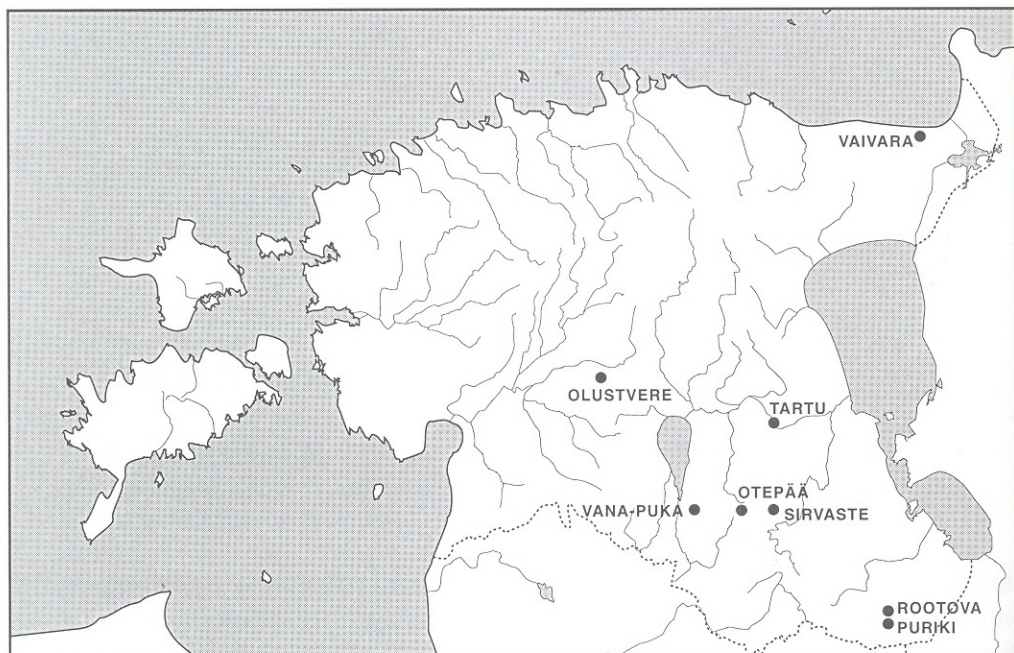


Fig. 1. Hoards of the 3rd quarter of the 14th century.
 Joon. 1. 14. sajandi kolmanda veerandi mündiaarded.

culuation (Leimus 1998, 83–89). The earliest find in Estonia, containing gotes, was probably the Loosi II hoard found near Vastseliina. Deciding by the conditions of discovery, this hoard, collected in a cow's horn, had been thrown – probably sacrificed – in a bog. Relying upon different authors, this hoard, consisting of 762 coins, contained 11 (Hartmann 1871a, 10) or 12 (Sb. GEG 1871, 60) gotes.

Most of the gotes found in Estonia come from the hoards of the 3rd and 4th quarters of the 14th century. As we can see from Table, gotes have quite a remarkable share in the hoards and they indicate frequent contacts between Estonia and Gotland. As a comparison, it is interesting to observe that in a hoard from Kirial (Jutland peninsula, Denmark), deposited in 1365, which consisted of 81422 coins (Jensen 1971, 166), not a single gote occurred.

The latest known hoard from Estonia, containing Gotland gotes, was found from Väike-Rõude. This hoard, consisting of 1941 coins, contained 86 gotes and it was dated to the period 1413–1420 (Molvögin 1967, 352).

Besides stray finds (two gotes from Vana-Kariste and one from Kulina), and the presumable votive find from Kogula, containing three gotes, the *örtugs* of Gotland

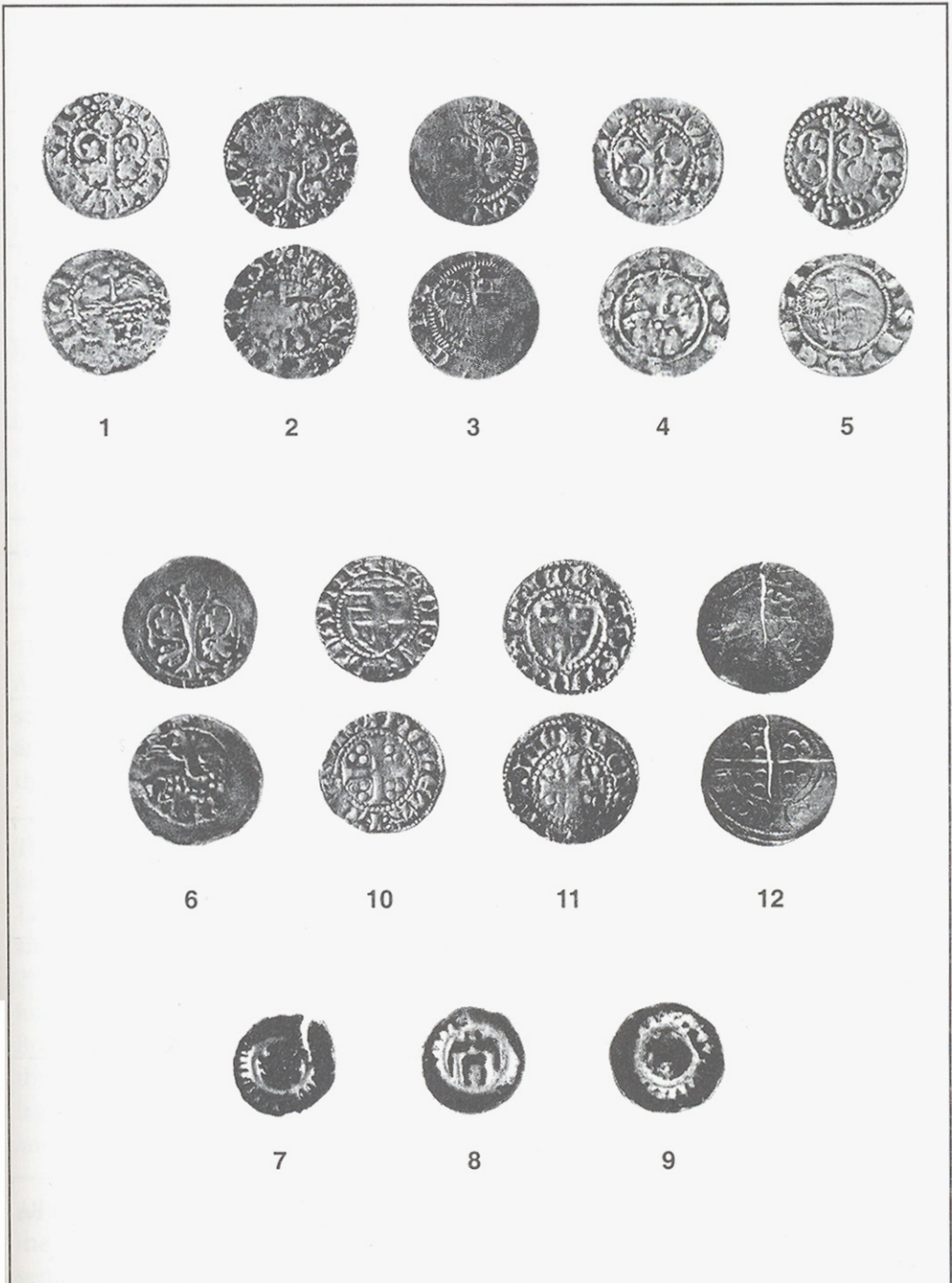


Fig. 2. Coins of the Puriki hoard.

Joon. 2. Puriki aarde müündid.

Table. Gotes and sterlings in Estonian hoards of the 2nd half of the 14th century.

Tabel. Goodid ja sterlingid Eesti 14. sajandi teise poole aares.

No	Hoard Aare	Total Kokku	Gotes Goodid	%	Sterlings Sterlingid	Dating Dateering	Sources Allikad
1	Olustvere II, 2 (AI 5006)	3567	561	15,7	39	before/ enne 1363	Nemirowitsch 1982, 182 Sokolovski 1979
2	Rootova (AI 5000/34; 53)	3660	550	15	5	1367	Nemirowitsch 1982, 197
3	Sirvaste (AI 5000/70; 53)	160	64	40	-	1367	Nemirowitsch 1982, 197
4	Olustvere II, 1 (AI 5006)	3282	1463	44,6	48	1369	Nemirowitsch 1982, 197 Sokolovski 1979
5	Otepää (AI 5000/55; 53)	2972	907	30,5	6	1369	Nemirowitsch 1982, 197
6	Vaivara	?	3	?	-	The third quarter of the 14 th century 14. saj. III veerand	Hartmann 1871b, 193 Sb. GEG. 1863, 17- 18 Molvõgin 1967, 333
7	Vana - Puka	?	1	?	-	The third quarter of the 14 th century 14. saj. III veerand	Hartmann 1871b, 182 Molvõgin 1967, 332
8	Parivere II (AI 5000/66; 53) (AI 3242)	99	26	26,3	-	1373 - 1378	Kaart 1939 Vassar 1933
9	Surju (AI 5000/862: 25)	?	2	?	-	the end of the 1380 ies 1380. lõpp	Hartmann 1871b, 187 Molvõgin 1967, 336
10	Tartu	1600	156	9,8	1	The end of the 14 th century 14. saj. lõpp	Buchholtz 1902, 141 - 142 Molvõgin 1967, 342 - 343

have been found as grave goods from village and town cemeteries and churchyards (Otepää, Vara-Kaltri, Mäksa, Makita, Tartu Lillemäe, Tallinn St. Barbara, Kambja, Tallinn St. Nicholas).

Of the twelve investigated coins of the Puriki hoard, 3 belong among the pennies struck as bracteates of North German towns. Fig. 2: 7 depicts a Mecklenburg penny, probably from the 14th century. From the two Hamburg bracteates of the 14th century (Fig. 2: 8, 9), only one (Fig. 2: 8) can be dated more accurately after W. Jesse (1928, 232, No 174) - to the second half of the century.

Bracteates of North German towns clearly dominate in the bigger Estonian hoards of the 2nd half of the 14th century (Rootova, Otepää, Tartu). Among these bracteates, Hamburg and Mecklenburg pennies prevail. The Olustvere hoards are somewhat exceptional in this respect: together with Hamburg bracteates, Lybeck ones dominate here. Like in the Estonian hoards of the 2nd quarter of the 14th century, Hamburg and Mecklenburg coins also dominate among the pennies of North German towns in the above-mentioned Kirial hoard of Denmark (Jensen 1971, 42).

Two *artigs* of the Livonian Order, struck in Tallinn also occur in the Puriki hoard. According to Mihhail Nemirovitsch-Dantschenko, one of them (Fig. 2: 10) was struck in 1363/64, and the other (Fig. 2: 11) in mid-1360ies. These *artigs* belong among the earliest ones - Ivar Leimus has dated the beginning of their striking to the year 1363 (Leimus 1998, 90).

The Puriki hoard contained also one English sterling (Fig. 2: 12), which was most likely minted during the reign of Edward I (1272-1307), somewhere about 1280-1301 (North 1989, Pl. 5-18; 3c-9c). Similar sterlings, minted by Edward I, II and III (1272-1377), and their imitations occur in several Estonian hoards of the 2nd half of the 14th century (Tab.). Besides the sterlings of the Edwards, and their imitations, one more English coin from the period 1180-1247 is known from the Rootova hoard (North 1963, Pl. XV: 32-40; Pl. XVI: 1-21). Sterlings minted during the reign of Edward I, II and III (1272-1377) have also been found from two village cemeteries: two from Vara-Kaltri (Duhmberg 1887, 200; Loeschke 1888, 116), and one from Mäksa.

All the main types of coins occurring in the Estonian hoards of the 3rd quarter of the 14th century, with the exception of the *artigs* of the Tartu diocese, are represented in the Puriki hoard. Though the dating of this find is difficult owing to the small number of known coins, I presume that the Puriki hoard was most likely

deposited in the 3rd quarter of the 14th century.

It is interesting to know, that from Rogozina Gora (Paiumäe) village (former Rootova county), only 3 km from the finding place of the Puriki hoard, a hoard of the 3rd quarter of the 14th century was discovered in 1937, deposited under a stone, in a clay vessel, wrapped in birch bark (see Fig. 1: Rootova). Arkadi Molvõgin dated in 1967 the seven coin hoards of the 3rd quarter of the 14th century, known by that time (Rootova, Otepää I, Sirvaste, Otepää II, Vana-Puka, Vaivara, Tartu), to the year 1373 (Molvõgin 1967, tab. 8). In the present article I have omitted the Otepää II hoard (AI 3680: 13–19) from the map of the hoards of the 3rd quarter of the 14th century (Fig. 1), as it was grave-goods consisting of 5 coins and 2 circular pieces of silver sheet and was discovered under ilium of one of the skeletons (Saadre 1938, 2).

Investigating the dies of the Livonian *artigs*, M. Nemirovitsch-Dantschenko has concluded that although the four biggest hoards of the 3rd quarter of the 14th century have been deposited within a very short period (Nemirowitsch-Dantschenko 1982, 196), the Rootova and Sirvaste hoards are somewhat earlier than the Olustvere II one (I vessel) and Otepää. He considers it most likely that the four mentioned hoards have been deposited in the ground during the so-called fish war, in the years 1367–1369. The depositing of the Rootova hoard can be connected with the Livonian campaign against Pskov in 1367 (*op. cit.*, 197). As the Puriki hoard was discovered only a few kilometres from Rootova, it can be assumed that both hoards were deposited in consequence of the same event.

References

- Buchholtz, A. 1902.** Der Münzfund von Ringen. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (Sb. GEG), 1901. Dorpat, 137–144.
- Duhmberg, T. 1887.** Die Grabstätte beim Kaltri – Gesinde in Warrol. – Sb. GEG, 1886. Dorpat, 197–210.
- Hartmann, H. E. 1871 a.** Loosi vl. Utika tl. rahaleiu kirjeldus. (Manuscript in the archives of AI.)
- Hartmann, H. E. 1871 b.** Das Vaterländische Museum zu Dorpat. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (Verh. GEG), Bd. VI, H. 3, 4. Dorpat.
- Hauberg, P. 1891.** Gullands Myntvæsen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

- Jensen, S. J. 1971.** Møntfundet fra Kirial på Djursland. Under medvirken af Poul Dedenroth - Schou, Mogens Fenger og Vibeke Fenger. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1970, 37–169.
- Jensen, S. J. 1985.** De ældste Visby guder og Ebbelnoes - fundet. Hikuin, 11.
- Jesse, W. 1928.** Der wendische Münzverein. Lübeck.
- Jonsson, K. 1995.** The early gote. – Studia numismatica. Festschrift Arkadi Molvõgin 65. Tallinn, 76–82.
- Kaart, S. 1939.** Lihula mündileiu inspektsiooniaruanne. (Manuscript in the archives of AI.)
- Lagerqvist, L. O. 1970.** Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt. Stockholm.
- Leimus, I. 1998.** Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – Vana Tallinn VIII (XII), Tallinn, 83–95.
- Loeschke, G. 1888.** Die estnische Grabstätte beim Kaltri - Gesinde in Warrol. – Sb. GEG, 1887. Dorpat, 105–120.
- Molvõgin, A. 1967.** Молвыгин А. 1967 Денежное обращение и монетное дело на территории Эстонии в XIII - первой половине XVI вв. Tallinn. (Manuscript in the library of AI.)
- Nemirowitsch - Dantschenko, M. 1982.** Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1981, 179–199.
- North, J. J. 1963.** English hammered coinage. Volume I. London.
- North, J. J. 1989.** Edwardian English Silver Coins 1279–1351. – Sylloge of coins of the British Isles, 39.
- Saadre, O. 1938.** Aruanne kaevamistest Otepää külakalmel 13.–15. oktoobrini 1938. a. (Manuscript in the archives of AI.)
- Sb. GEG. 1863.** Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1863. Dorpat, 1864.
- Sb. GEG. 1871.** Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1871. Dorpat, 1872.
- Sokolovski, V. 1979.** Соколовский В. Второй Олустверецкий клад. – Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences, 28, 4, 395 - 398.
- Vassar, A. 1933.** Antikvaarilis - topograafiline kirjeldamisreis Lääne - Harjumaal ja Põhja - Läänemaal 1933. a. (Manuscript in the archives of AI.)

PURIKI MÜNDIAARE SETUMAALT

Mauri KIUDSOO

Umbes kakskümmend aastat tagasi tuli Puriki külas Setumaal (vt. joon. 1) kündmisel päevavalgele hõbeaare, mis olla kohalike elanike andmeil sisaldanud *pool pange õbukesi hõbemünt*. 1998. aastal õnnestus käesoleva artikli autoril lähemalt tutvuda 12 erakätesse jäänud mündiga sellest märkimisväärselt suurest leiust.

Nendest müntidest kuus (joon. 2: 1–6) on Ojamaal Visbys ajavahemikus 1340–1380/90 löödud öörtugid ehk goodid. Tõenäoliselt on meil üheks varaseimaks goote sisaldanud leiuks Vastseliina lähedalt Loosist avastatud II aare. Enamus Eestist leitud goote pärineb aga 14. sajandi teise poole aaretest. Nagu nähtub juuresolevast tabelist, moodustavad goodid tollastes peitleidudes küllaltki olulise osa, ning osutavad Eesti tihedale läbikäimisele Ojamaaga. Väike - Rõude aare on Eestist teadaolev hilisem leid, milles esineb Ojamaa goote. Viimase peitmisaeg on dateeritud ajavahemikku 1413–1420. Lisaks juhuleidudele ja Kogula ohvrileiule esineb Ojamaal vermitud öörtugeid ka külaning linnakalmistute ja kirikaedade hauapanuste hulgas.

Olemasolevatest Puriki aarde müntidest kuuluvad kolm Põhja - Saksa linnades 14. sajandil löödud pennide hulka, mis vermiti brakteaatenä. Neist kaks pärinevad Hamburgi (joon. 2: 8, 9) ning üks Mecklenburgi (joon. 2: 7) linnast. Hamburgis löödud kahest brakteaadist saab mõnevõrra täpsemalt, s. o. 14. sajandi teise poole dateerida ühe raha (joon. 2: 8). Põhja - Saksa linnades löödud pennid moodustavad Eesti 14. saj. teise poole suuremate aarete müntidest selge enamuse, ning nende seas valitsevad just Hamburgi ning Mecklenburgi vermingud. Mündileidudest on mõnevõrra erandlikud Olustvere aarded, milles Hamburgi brakteaatide kõrval domineerivad Lübecki omad.

Puriki aardes on esindatud ka kaks Liivi ordu poolt Tallinnas löödud artigit. Mihhail Nemirovitsch - Dantschenko järgi on neist üks (joon. 2: 10) vermitud 1363/64 aastal ning teine (joon. 2: 11) 1360. aastate keskpaigas.

Puriki aardest on teada veel 1 inglise sterling (joon. 2: 12), mis vermiti suure tõenäosusega Edward I (1272–1307) valitsemisajal, u. aastatel 1280–1301. Sarnaseid Edward I, II ja III (1272–1377) sterlingeid ning nende järelmünti on avastatud mitmest Eesti 14. sajandi teise poole aardest (vt. tabel) ning kahelt külakalmistult.

Puriki aardest teadaoleva 12 mündi hulgas on esindatud kõik peamised 14. sajandi kolmanda veerandi Eesti leidude koostisesse kuulunud mündisordid (v. a. Tartu piiskopkonna artigid). Kuigi väheste teadaolevate müntide tõttu on selle leiukogumi dateerimine raske, arvan, et Puriki aare peideti kõige tõenäolisemalt 14. sajandi kolmandal veerandil.

Mihhail Nemirovitsch - Dantschenko on seisukohal, et neli 14. sajandi kolmanda veerandi suurimat aaret - Rootova, Sirvaste, Olustvere II (I savipott), Otepää - on peidetud suure tõenäosusega nn. kalasõja käigus, kõige tõenäolisemalt aastail 1367–1369. Rootova aarde peitmisaega seostab ta 1367. aasta Liivimaa sõjakäiguga Pihkva vastu. Kuna Puriki mündileid avastati Rootova aarde leiukohast vaid mõne kilomeetri kauguselt (joon. 1), siis on alust oletada, et mõlemad aarded võisid olla peidetud ühise sündmuse tagajärjel.

III

Parivere teine aardeid
(2001)

Kiudsoo, M. 2001. Parivere teine aardeleid. – Tõid ajaloo alalt 3. Eesti Ajaloomuuseum. *Studia numismatica II*. Festschrift, Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. Tallinn, 66–74.

Parivere teine aardeleid

Mauri Kiudsoo

Lihulast kilomeeter maad lõuna pool, Pärnusse viiva tee ääres asub Parivere küla, mille pikast ajalooost annavad tunnistust sealses kultuurkihis paljandunud koldeasemete jäänused, põlenud palginotid, söestunud rukkiterad jne. Muistne asula, millele näib osutavat Parivere mäe põhjanõlvalt 1973. aastal avastatud kivikalme, võis eksisteerida juba 5–6. sajandil p. Kr. (Mandel 2000, 33–35). Küla olemasolu vähemalt esimese aastatuhande lõpul tõendab aga asulakihist leitud hõbeaare. Kuigi käesoleva artikli eesmärgiks pole lähemalt käsitleda seda 1920. aastate keskpaigas avastatud leiukompleksi, peatuksin põgusalt siiski ühel kirjanduses laialt levinud väärtõlgendusel. Nimelt on alates Evald Tõnissoni uurimusest (1962, nr. 121) läinud aardeleiu suurusena ekslikult käibeale 55 hõbemünti. Üksnes 1993. aastal üllitatud Läänemaa esiajaloo juurde kuuluv 1–12. sajandi mündileidude nimistu (Molvõgin 1993, 58) sisaldab tõeseid andmeid vermingute hulga kohta. Ajaloo Instituudi mündikogus säilitatakse lisaks kuuetele araabia dirhemile (AI 2575: 2–5; 3242: 1; 5000/66: 9) ning ühele bütsantsi milreesile (AI 2575: 6) veel inimnäokujulist hõberipatsit (AI 2575: 1). Sarnaseid, tõenäoliselt skandinaavia või slaavi päritolu ehteid on Eestist leitud ka Olustvere (Молвыгин & Соколовский 1979, 394) ning Kose (Leimus 1986, 72) aarde hulgast. Käesoleva artikli autor peab tõenäoliseks, et Parivere külast päevavalgele tulnud viikingiaegne aare on just seesama leid, mida mainib Artur Vassar oma käsikirjalises materjalis (1933, 2, 3). Vassari järgi avastanud *keegi Kelu poolt mees vanast kruusaaugust, mis üle rööbastee asus, torbiku täie rahu...*

Kui 10. sajandi lõpul peidetud Parivere hõbeaare on numismaatikute ning arheoloogide ringkonnas võrdlemisi hästi tuntud, siis vähem tähelepanu on pälvinud samast külast avastatud keskaegne mündileid. Viimast on põgusalt puudutatud vaid Ivar Leimuse Tartu Ülikoolis kaitstud diplomitöös (1976, nr. 158) ning käesoleva artikli autori poolt üllitatud Puriki aardeleidu käsitlevas ülevaates (Kiudsoo 1999, tab.). Lisaks on ka Harri Moora juhtinud tähelepanu *orduaegsete* rahade leidmise faktile (1942, 10) ning püstitanud hüpoteesi, et juhul kui need mündid *peaksid olema leitud koos, võiksid nad maha maetud olla alles keskaja lõpul.*

Praeguse uurmissisega on suudetud välja selgitada 99 kindlalt sellesse aardeleidu kuulunud vermingut, milliseid säilitatakse Ajaloo Instituudi mündikogus kolme erineva numbri all (AI 3242; 5000/53; 5000/66). Enamik rahadest avasas Kupja talu peremees Karl Jänes mitme aasta jooksul *kahe ruutsülla* suuruselt alalt, kuid ka teised külaelanikud on sealt kruusavedamisel münte leidnud (Vassar 1933, 4). Aarde leiukohta käis 11. detsembril 1939. aastal inspekteerimas muinsuskaitse assistent Sulo Kaart, kes kogus kokku ka osa inimeste käes olevatest müntidest (ÖES märkmed, 243, 257). Tema poolt koostatud mündileiu inspeksiooniaruandest ilmneb, et vähemalt kolm raha olevat üks leidjatest saatnud ka otse nii Õpetatud Eesti Seltsi kui Eesti Rahva Muuseumisse (Kaart 1939). Samuti jäi mingi osa müntidest erakätesse ja nende asukoht on tänaseni teadmata. Küll aga anti koos Parivere teise aarde müntidega Kaartile üle järgmised leiukompleksi mittekuuluvad vermingud: kaks araabia dirhemit, mis arvatavasti seostuvad Parivere esimese aardeleiuiga, Riias 1622. aastal vermitud Gustav II Adolphi dreipõlker ning neli arvestuspenni, millest vähemalt üks on valmistatud Nürnbergis Hans (II.) Krauwinkel (ca 1586–1635) poolt.

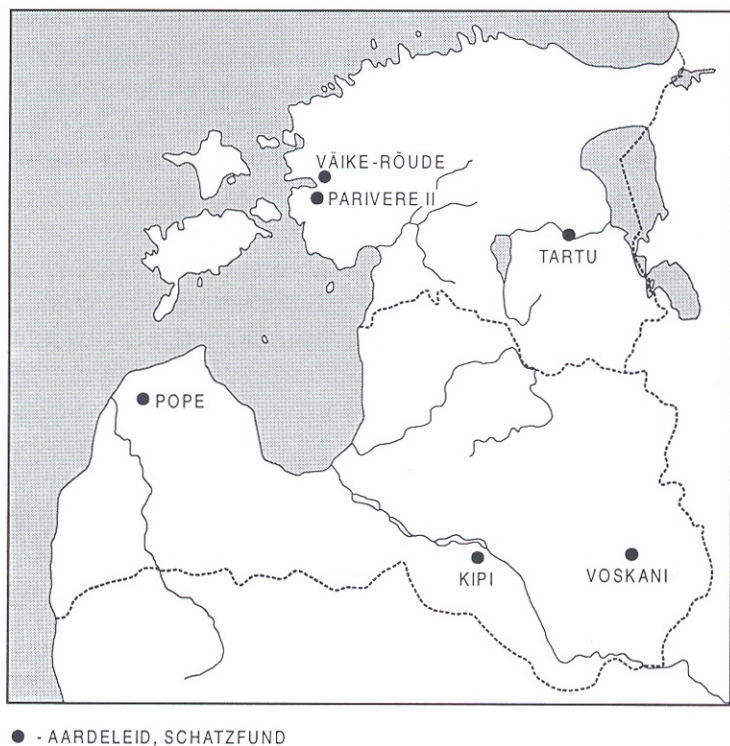


Joon. 1. Parivere teise aarde noorimad mündid. 1 Liivi ordu, Tallinn, artig, u. 1375;
2 Tartu piiskopkond, piiskop Heinrich I von Velde, artig, u. 1377

Abb. 1. Die Schlußmünzen aus dem zweiten Fund von Parivere. 1 Der Livländische Orden, Tallinn, Artig, c.a 1375; 2 Bistum Dorpar, Heinrich I. von Velde, Artig, ca.1377

Autor tänab Mihhail Nemirovitš–Dantšenkot Parivere teise aardesse kuulunud Liivi ordu (50,5% aarde koguarvust) ning Tartu piiskopkonna artigite (23,2% aarde koguarvust) määrangute täpsustamise eest. Liivimaal alustas selliste, pennist suuremate rahade valmistamist esimesena Liivi ordu (Tallinnas) arvatavasti 1363. aastal (Leimus 1998, 90). Peagi (1364?) järgis tema eeskuju Tartu piiskop (Leimus ilmumisel). Ka Nemirovitš–Dantšenko on seisukohal, et artigite müntimine Liivimaal algas kõigepealt just Tallinnas (1982, 192). Sealsetest Liivi ordu vermingutest on Parivere teise aarde mündimaterjali hulgas hilisemateks seitse 4. tüüpi kuuluvat eksemplari (nr. 67–73). Kahjuks puudub praeguse uurimissisega võimalus täpsemalt dateerida selle tüübi noorimat münti (joon. 1:1).

Tõenäoliselt ei alustatud 4. tüübi valmistamist aga mitte enne 14. sajandi viimase veerandi algust (Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 193). Tartu hilisemateks verminguteks on kolm piiskop Heinrich I von Velde (1373–1378) valitsemisajal löödud artigit (nr. 21–23). Nemirowitš–Dantšenko järgi on nende seas omakorda noorimaks mündiks 1377. (±1) aastal vermitud eksemplar (joon. 1:2).



Joon. 2. Tartu piiskop Heinrich I von Velde (1373–1378) artigit leiu kohad.
 Ab. 2. Fundorte mit Artigen des Dorpater Bischofs Heinrich I. von Velde (1373–1378).

Peale Parivere teise aarde on Vana-Liivimaa territooriumilt avastatud vaid üks mündileid, mis on dateeritav piiskop Velde artigit järgi. Sellest, Ventspils lähedalt Popest päevavalgele tulnud aardest on täpsemaid andmeid ainult üheteistkümnelt raha kohta (Bepra 1980, 164). Velde vermingud esinevadki üksnes vähestes aardeleidudes (joon. 2; tab.). Väljaspool aardeid avastatud kindla leiukohaga müntidest puuduvad artikli autoril aga igasugused andmed. Kuigi kirjanduses on mainitud üht Vastseliina “Rahamäelt” saadud Velde vermingut (Inland 1846, XI, 102), on sel juhul arvatavasti tegu hoopiski Tartu piiskopi Dietrich III Damerovi aegse (1379–1400) vasest brakteaadiga. Heinrich I von Velde artigit haruldust rõhutab tõik, et peale Parivere ning

Väike-Rõude aarde müntide on Õpetatud Eesti Seltsi ning Eestimaa Kirjanduse Ühingu mündikogus veel vaid viis teadmata leiukohaga Velde vermingut.

Kui Liivimaal löödud artikite määramisel oli autoril võimalik toetuda M. Nemirovitš–Dantšenko uurimistöole (1982), siis Ojamaal (Visbys) vermitud öörtugite ehk gootide (26,3% koguarvust) osas on olukord komplitseeritum. Enamik tänapäeva numismaatikuid dateerib nende vermmimise alguse 1330/40. aastatesse (Jonsson 1995, 78). Samuti ollakse ühel meelel selles, et gootide löömist jätkati kuni 15. sajandi keskpaigani. Samas pole tänaseni suudetud välja töötada korraliku süsteemi nende Põhja-Euroopa esimeste pennist suuremate vermingute määramiseks. Mõnevõrra tulemuslikumalt on tegeletud vaid varajaste gootidega (Jensen 1985). Nagu ka Puriki aarde öörtugite puhul (Kiudsoo 1999, 147), on autor nüüdki kasutanud määramisel Lagerqvisti süsteemi (Lagerqvist 1970, 104–106), mille aluseks on erineval ajal vermitud gootide erinev kaal. Nimetatud süsteem on tuletatud omakorda Haubergi kolmikjaotusest (Hauberg 1891, 58–63).

Gootidel oli oluline roll Eestimaa 14. sajandi mündikäibes. Pärast 1332. aastat, mil Tallinna rahapajas müntimine katkes, valitsesid kohalikus raharingluses võõrad mündid: Põhja-Saksa linnade pennid ja Visbys vermitud öörtugid ehk goodid (Leimus 1998, 83–89). Eestist teadaolev hilisem aare, milles esineb Ojamaa goote, leiti Väike-Rõudest. Arkadi Molvõgin on dateerinud selle peitmise ajavahemikku 1413–1420 (1967, 352). Goodid moodustasid olulise osa just 14. sajandi kolmanda ning neljanda veerandi aarete koosseisust (Kiudsoo 1999, tab.). Lisaks Puriki aaret käsitlevas artiklis toodud leiukohtadele on autoril tänaseks õnnestunud koguda andmeid veel kahe goote sisaldava 14. sajandi teise poole aardeleiu kohta, millest üks pärineb Saaremaalt, Austlast (SM 8438: 1–12) ning teine võib olla leitud kusagilt Põltsamaa kihelkonnas Võisiku lähedal tegutsenud Meleski klaasivabriku lähedalt (Sb. GEG 1876, 143). Kirjandusest saadud andmete järgi on ka Saha kabeli ligidalt avastatud viiest 14. (?) sajandi teisel poolel vermitud mündist koosnev leid (Beitr. Estl. 1907, 466), millest neli raha on tõenäoliselt Visbys vermitud öörtugid. Peale selle oli üks Ojamaa goot ka Pangodi (Kambja khk.) aardes (Hartmann 1871, 180, B X: 54), mis pärineb aga juba tunduvalt hilisemast perioodist (*tpq* 1594).

Parivere teise aarde müntide hulgas puuduvad täielikult Põhja-Saksa linnades löödud brakteaadikujulised pennid, mis moodustasid veel 1360. aastate teisel poolel peidetud aarete koosseisust selge enamuse. Selliseid verminguid esineb oluliselt vähem ka teistes 14. sajandi viimase veerandi aardes ning 15. sajandi alguseks on nende käibimine

Liivimaal praktiliselt lakanud. Peapõhjuseks on tõenäoliselt asjaolu, et 1370. aastatel keelasid Liivimaa võimud selliste madalaprooviliste müntide sisseveo ning käibe kohalikus raharingluses (Molvõgin 1969, 50–51, 58, 63).

Artiklis kirjapandu kokkuvõttena võib väita, et Parivere asula kultuurikihist avastatud teise aarde (*tpq* 1377) mündimaterjal kinnitab Visby gootide olulist rolli 14. sajandi teise poole Eesti mündikäibe koostises, kuid osutab seejuures ka Põhja-Saksa linnades löödud pennide ringluse vähenemisele Liivimaal alates 1370. aastatest. Vaatluse all olev mündikompleks on eriline eelkõige selles leiduva kolme Tartu piiskop Heinrich I von Velde artigi tõttu, kuna neid verminguid sisaldavad üksnes vähesed aardeleiud.

Tänuavaldus

Artikli autor avaldab abi eest tänu münditemplite uurijale Mihhail Nemirovitš–Dantšenkole, saksa keele tõlgile Ene Rõngelepale, kunstnik Kersti Siitanile ning fotograaf Enno Väljalile.

Tabel. *Tartu piiskopi Heinrich I von Velde (1373–1378) artigeid sisaldavad Eesti ja Läti aardeleiud*

Tabelle. *Schatzfunde Estlands und Lettlands mit Artigen des Dorpater Bischofs Heinrich I. von Velde (1373–1378)*

Leiukoht Fundort	Arv Zahl	Piiskop Velde artigid Artige von B. Velde	Dateering Datierung	Allikas Quelle
Pope	11	1	1373–1378	Bepra 1980, 164
Parivere	99	3	<i>tpq</i> 1377	AI 3242;5000/53;66
Kipi	949	22	1378–1390	Molvõgin 1967, 338
Voskani	793	8	1390. algus	Molvõgin 1967, 340
Tartu	1600	16	14. saj. lõpp	Buchholtz 1902, 141–142
Väike-Rõude	1941	6	1413–1420	AI 5001/622

Mündinimistu Münzverzeichnis

Tartu piiskopkond

Piiskop Johann I Vyffhusen (1343–1373)

artig, u. 1364–1373

- | | | |
|---------|---------|------------------------------------|
| 1.–2. | tüüp 1a | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 186 |
| 3.–13. | tüüp 1b | do. |
| 14. | tüüp 1c | do. |
| 15.–20. | tüüp 1d | do. |

Piiskop Heinrich I. von Velde (1373–1378)

artig, 1373–1378

21.–23.

Liivi ordu, Tallinn

artig, u. 1363–1390

- | | | |
|---------|-----------|--|
| 24.–26. | tüüp 1a | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 188–189 |
| 27.–28. | tüüp 1b | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 189 |
| 29. | tüüp 1b/c | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 189–190 |
| 30.–36. | tüüp 1c | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 190 |
| 37. | tüüp 1d/c | do. |
| 38.–42. | tüüp 3a | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 191 |
| 43.–47. | tüüp 3b | do. |
| 48.–66. | tüüp 3c | do. |
| 67.–73. | tüüp 4 | Nemirowitsch–Dantschenko 1982, 191–192 |

Ojamaa, Visby

goot (öörtug), u. 1340–1380/90

74.–99. grupp XXXV: A Lagerqvist 1970, 104–105

Kasutatud kirjandus

Beitr. Estl. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, I–VIII. Reval, 1873–1915; Beiträge zur Kunde Estlands, IX–XXI. Tallinn (Reval), 1923–1938.

Берга, Т. 1980 — Берга Т. Нумизматические памятники Латвии как источник экономической истории Латвии XIII – первой половины XVI вв. Диссертация ... кандидата исторических наук. Рига (käsikiri).

Buchholtz, A. 1902 — Der Münzfund von Ringen. In: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (Sb. GEG), 1901. Dorpat.

Hartmann, H. E. 1871 — Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verh. GEG VI, ¾.

Hauberg, P. 1891 — Gullands Myntvæsen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

Inland — Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 1–28 Jg. 1836–1863. Dorpat.

Jensen, S. J. 1985 — De ældste Visby guter og Ebbelnoes-fundet. Hikuin, 11.

Jonsson, K. 1995 — The early gote. In: Studia numismatica. Festschrift Arkadi Molvögin 65. Tallinn.

Kaart, S. 1939 — Lihula mündileiu inspektsiooniaruanne (käsikiri AI arhiivis).

Kiudsoo, M. 1999 — The coin hoard from Puriki, Setumaa. In: Arheoloogilised välitööd Eestis/Archaeological field works in Estonia 1998. Tallinn.

Lagerqvist, L. O. 1970 — Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt. Stockholm.

Leimus, I. 1976 — Saare- ja Läänemaa 9.–17. sajandi mündileiud ajalooallikana. Diplomitöö, Tartu (käsikiri).

Leimus, I. 1986 — Der Münzfund von Kose aus dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts. Tallinn.

Leimus, I. 1998 — Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloolle. In: Vana Tallinn VIII (XII). Tallinn.

Leimus, I. ilmumas — Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh.

Mandel, M. 2000 — Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn.

Молвыгин, А. 1967 — Молвыгин А. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Диссертация ... кандидата исторических наук. Таллин (käsikiri).

Molvögin, A. 1969 — Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. In: Nordisk Numismatik Årsskrift 1969.

Molvögin, A. 1993 — Läänemaa muinasaegsed mündiaarded. In: Läänemaa esiajalugu. Haapsalu.

Молвыгин А. & Соколовский В. 1979 — Молвыгин А., Соколовский В. Нумизматические находки 1978 года. In: TATÜ, 3.

Moora, H. 1942 — Läänemaa muinasaeg. Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudi Toimetised, VII. Tartu.

Nemirowitsch-Dantschenko, M. 1982 — Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. In: Nordisk Numismatik Årsskrift 1981.

Sb. GEG — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1861–1923; Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1924–1938. Dorpat (Tartu), 1861–1940.

Tõnisson, E. 1962 — Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. In: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn.

Vassar, A. 1933 — Antikvaarilis-topograafiline kirjeldamisreis Lääne-Harjumaal ja Põhja-Läänemaal 1933. a. (käsikiri AI arhiivis).

ÕES märkmed — ÕES'i Mündikogu juurde kuuluvad märkmed (käsikiri AI numismaatika arhiivis).

Der zweite Schatzfund von Parivere

Mauri Kiudsoo

Zusammenfassung

Obwohl das Dorf Parivere schon im 5.–6. Jahrhundert u. Z. bestanden sein mag, stammen die ersten sicheren Beweismaterialien doch erst aus dem Ende des ersten Jahrtausends. Um die Mitte der 1920er Jahre wurde in der Kulturschicht der dortigen Siedlung ein Silberschatz aufgedeckt, das ins ausgehende 10. Jahrhundert datiert wurde. sechs arabische Dirhems und ein byzantinisches Milaresia sowie ein silberner Anhänger mit einem Menschengesicht in der Münzsammlung des Instituts für Geschichtsforschung stammen aus diesem Schatzfund.

Während der wikingerzeitliche Silberschatz in den Fachkreisen der Numismatiker und Archäologen verhältnismäßig gut bekannt ist, hat der mittelalterliche Münzfund von Parivere weniger Aufmerksamkeit auf sich gezogen. In den Sammlungen des Instituts für Geschichtsforschung werden 99 Prägungen aus diesem Fund aufbewahrt.

Der Autor möchte sich bei Michail Nemirowitsch-Dantschenko für die präzisierte Datierung der Artige des Livländischen Ordens und des Dorpater Bistums, die zum zweiten Schatzfund von Parivere gehören, bedanken.

Der Livländische Orden begann als erster in Livland mit der Prägung dieser Geldstücke (in Reval vermutlich im Jahre 1363), die etwas größer als Pfennige waren. Bald (1364?) folgte diesem Beispiel der Bischof von Dorpat. Im zweiten Schatzfund von Parivere gehören die spätesten Exemplare (Nr. 67-73) von den Prägungen des Livländischen Ordens zum 4. Typ, und mit ihrer Prägung hatte man wahrscheinlich nicht früher als zu Beginn des letzten Viertels des 14. Jahrhunderts begonnen (Abb. 1:1). Die spätesten Prägungen des Dorpater Bistums sind die Artige (Nr. 21-23) des Bischofs Heinrich I. von Velde (1373-1378). Nach Nemirowitsch-Dantschenko ist die jüngste Münze darunter das im Jahre 1377 (± 1) geschlagene Exemplar. (Abb. 1:2). Neben dem zweiten Münzschatz von Parivere hat man auf dem Territorium des Alt-Livlands nur einen

einzigem Schatzfund gemacht, der nach den Artigen des Bischofs von Velde datierbar ist. Nur über 11 Münzen aus diesem Münzfund, aufgedeckt in Pope bei Ventspils, hat man Angaben. Die Prägungen des Bischofs von Velde kommen nur in wenigen Schatzfunden vor (Abb. 2, Tab.). Über andere, außerhalb der Schatzfunde aufgedeckten Münzen mit einem bestimmten Fundort fehlen dem Autor jegliche Angaben. Die Seltenheit der vom Bischof Heinrich I. von Velde geschlagenen Artige wird eben noch mehr durch die Tatsache betont, daß die Münzsammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft und der Estländischen Literarischen Gesellschaft neben den Münzen der Schatzfunde von Parivere und von Väike-Rõude nur noch 5 Exemplare ohne Fundortsangabe besitzen.

Bei der Bestimmung der in Livland geprägten Artige war es dem Autor möglich, sich auf die Forschungsarbeit von Nemirowitsch-Dantschenko zu stützen. Im Falle der auf Gotland (in Visby) geschlagenen Örtuge (Goten) ist alles viel komplizierter. Die Mehrzahl der heutigen Numismatiker datieren den Beginn ihrer Prägung in die 1330/40er Jahre. Man ist auch derselben Meinung, daß die Prägung der Goten bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts fortgesetzt wurde. Gleichzeitig hat man bis zum heutigen Tage kein regelrechtes System zur Bestimmung dieser frühesten nordeuropäischen Prägungen ausarbeiten können, die größer als Pfennige waren.

In der Münzzirkulation des 14. Jh. haben die Goten in Estland eine wesentliche Rolle gespielt. Nach 1332, als die Münzprägung in Reval unterbrochen wurde, kamen in Livland die Pfennige der norddeutschen Städte und bald danach die in Visby geschlagenen Goten in Umlauf. Den letzten Münzfund mit gotländischen Münzen hat man in Väike-Rõude aufgedeckt. Arkadi Molvõgin hat die Begrabungszeit in die Zeitspanne 1413-1420 datiert. Die Goten bildeten einen beträchtlichen Teil der Schatzfunde der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Außer den im Beitrag über den Schatzfund von Puriki aufgeführten Fundorten ist es dem Autor gelungen, neue Angaben über zwei andere Schatzfunde mit Goten aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts zu sammeln, von denen der Münzfund von Austla auf der Insel Saaremaa (Ösel) und der andere etwa in der Nähe der Glashütte Meleski (Lisette) im Kirchspiel Põltsamaa (Oberpahlen) freigelegt worden ist. Aufgrund der schriftlichen Quellen hat man unweit der Kapelle Saha (Saage) einen Schatzfund von fünf in der zweiten Hälfte des 14. (?) Jahrhunderts geprägten Münzen freigelegt, von denen vier höchst wahrscheinlich die in Visby geprägten Örtuge sind.

Unter dem Schatzfund von Palivere fehlen völlig brakteatförmige in den norddeutschen Städten geprägte Pfennige, die unter den in der zweiten Hälfte der 1360er Jahre eingegrabenen Schatzfunden eine klare Mehrheit bildeten. Diese Prägungen kommen wesentlich seltener auch in den Schatzfunden des letzten Viertels des 14. Jahrhunderts vor, und zu Beginn des 15. Jahrhunderts sind sie in Livland praktisch nicht mehr im Umlauf. Der Hauptgrund mag darin liegen, daß in den 1370er Jahren die Einfuhr von diesen Münzen wegen ihrer minderwertigen Qualität sowie ihr Umlauf in der örtlichen Geldzirkulation von den Livländischen Mächten untersagt wurde.

Zusammenfassend kann man behaupten, daß das Münzmaterial des in der Kulturschicht von Parivere freigelegten zweiten Schatzfundes (*tpq* 1377) die wesentliche Rolle der Visby-Goten in der Münzzirkulation Estlands in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts bestätigt. Gleichzeitig weist das auf die Verringerung des relativen Anteils der in den norddeutschen Städten geprägten Pfennige im Geldumlauf Livlands seit den 1370er Jahren hin. Der betrachtete Münzkomplex fällt durch seine Eigenartigkeit noch deshalb auf, weil er drei Artige des Dorpater Bischofs Heinrich I. von Velde enthält, doch Prägungen dieser Art kommen nur sehr selten in den Schatzfunden vor.

IV

Coins of the Grand Duchy of Lithuania in Estonian monetary

circulation

(Ilmumisel)

Kiudsoo, M. Ilmumisel. Coins of the Grand Duchy of Lithuania in Estonian monetary circulation. – Numizmatika. Metraštis 2006. Vilnius.

COINS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN ESTONIAN MONETARY CIRCULATION

Mauri Kiudsoo

Relying upon coin hoards found on the territory of Estonia we may assert that the coins of the Grand duchy of Lithuania appeared in circulation there in 1530s at the latest. All the known Estonian coin hoards from the 2nd quarter of the 16th century (Fig. 1) – Simuna (RM 494) and Üksnurme (AM 29147) as well as Saku (TLM 277) – contain a small amount of pennies of the Vilnius mint, struck by Grand Duke Alexander in 1495–1506. Such coins occur also in Latvian hoards of early 1550s¹, but by the beginning of the Livonian War (1558–1583) they have disappeared from circulation. At least Estonian coin hoards of that period do not contain pennies of Alexander. But after the collapse of Old Livonia an extensive invasion of Lithuanian half-grosses (1495–1566) in Estonian monetary circulation began. From the long period of wars and famines, which started in 1558, the author of the present article possesses information about more than a hundred hoards from Estonia, containing Lithuanian half-grosses.

After the surrender of the Livonian Order and the Archdiocese of Riga to Poland in 1562 the latter obtained control over the castles of Pärnu, Paide, Karksi and Helme in Estonia (Laur 1999, lk. 36). Presumably the first half-grosses of the Vilnius mint reached the Estonian population by the medium of the Polish-Lithuanian mercenaries (see also Leimus 1995, s. 54) residing in the mentioned castles. Owing probably to the somewhat larger size of the garrison of Polish mercenaries in Pärnu mainly the hoards of the surroundings of Pärnu² (Fig. 2) contain single specimens of these coins in 1560s. Some finds of that period have come to light also from the neighbourhood of the castles of Helme and Karksi³ (Fig. 2).

Analysing Estonian hoards deposited in 1570s and early 1580s we can see that the circulation area of Lithuanian coins has expanded by that time (Fig. 3) Except in some

¹ For example Duksti and Mangali (see Молвыгин 1967, с. 391, 418)

² Vigala (AI 5000/277), Pärivere (PäMu 4543), Tammiste (AI 5000/904; 1058: 1–4), Ännikse (AI 5000/661), Kablima (AI 5002/14442), Lelle (Kieler 1927), Lihula (Hartmann 1871, B X: 116).

³ Koorküla (AI 5000/594), Otepää (AI 5000/782), Pornuse (Jung 1883, s. 59, 63–64).

finds⁴, their percentage in hoards is continually minimal. Probably the expansion of the area of circulation was connected with the intensifying of the hostilities by Poland. After all, Poland as the heritor of the Livonian Order pursued the areas of Old Livonia seized by Russia and Sweden.

Estonian coin hoards do not, as a rule, suggest extensive circulation of Lithuanian half-grosses before the end of 1590s (Kiudsoo 2004, lk. 82). But only in the hoards of the first period (1600–1611) of the Polish-Swedish war do they occur in extremely large quantities (21.4–94.6 % of the total number of coins in a hoard) (Kiudsoo 2000, lk. 13). The large number of hoards from this period can be explained by the fact that in these wars perished the greater part of the inhabitants of Estonia. Besides the wars, Estonia of that period was also pestered by crop failure and famine brought on by the considerable cooling of the climate, the so-called Small Ice Age (Kiudsoo 2001, lk. 37; Laur 1999, lk. 46–48). Since the hostilities of the beginning of the 17th century mainly affected South Estonia, the hoards of that period are discovered in that region (Fig. 4). The few hoards discovered in the northern and western parts of Estonia, however, indicate the circulation of Lithuanian coins beyond the limits of the premises of Poland⁵.

The Lithuanian half-grosses disappear from the circulation in Estonia only in 1620s. At the same time another type of Lithuanian coins appears in circulation here – the shillings struck in the Vilnius mint by Sigismund III (2.9–17.4 % of the total number of coins in a hoard) (Kiudsoo 2000, lk. 18). The coins of Sigismund III occur together with silver shillings of Johann Kasimir (1649–1668) also in some coin hoards deposited in 1650s and 1660s (see Kiudsoo 2000, no. 103, 109, 116). The circulation of coins, minted by Sigismund III in the 1st quarter of the 17th century, still in the middle of the century can be explained by the fact that in 1627–1650 small change was not struck in Polish-Lithuanian mints (see Mikolajczyk 1988, s. 72). In Estonian hoards of 1660s copper shillings of Johann Kasimir, the so-called *boratinkas*, appear beside Lithuanian silver coins (Kiudsoo 2000, lk. 26).

⁴ Vodja (Hartmann 1871, B X: 124, 124b), Rannu (AI 5000/214), Uderna (Sb. GEG 1869, s. 42), Helme (Accessions, 1874: s. 243–283).

⁵ The border between the premises of Poland and Sweden formed by the beginning of 1582 (Laur 1999, lk. 44).

By the mid-17th century, two main circulation areas were established in Estonia (Fig. 5): coins minted in the Polish system circulated in the southern part, and Swedish coins in the northern part of Estonia (Kiudsoo 2000, lk. 22–23). These two circulation areas coincided more-or-less with spheres of commercial influence of Riga and Tallinn (see Dunsdorfs 1962, lp. 299). In addition to Polish and Swedish coins so-called wire kopeks⁶ also circulated in Estonia, although by that time the circulation area of Russian coins had shifted eastwards and the hoards of that period, containing kopeks, were mostly connected with the Estonian-Russian border areas (Kiudsoo 2000, lk. 24, 27)

Although South Estonia together with the Latvian part of Livonia, Curonian Duchy, Lithuania, Poland, Byelorussia, Ukraine, etc., belonged to the same circulation area of the coins of the Polish system (Ceplīte 1968, lp. 146, 148, 150), some differences can be observed even in the compositions of coin hoards found from South Estonia and Latvia. Here, however, we must bear in mind the fragmentariness of the finds that have reached the museum collections in Estonia. One of the main differences lies in the fact that Estonian hoards contain relatively few shillings of Sigismund III and Johann Kasimir if compared to Latvian hoards (Kiudsoo 2000, lk. 24). Inversely to Latvia, firm evidence is missing in Estonia of the persistence in circulation of small change of Polish system (including shillings of Sigismund III and Johann Kasimir), struck in the 17th century, in the period of the Northern War. This difference may be caused by the fact that the circulation area of Swedish coins had probably considerably expanded southwards by the beginning of the 18th century (Kiudsoo 2002, lk. 39). But, for example, the coin hoard of Rūijena (*tpq* 1701), discovered in northwestern part of present-day Latvia, near Estonian border (Fig. 6), consists of 22.3 % of coins of Polish system, struck in Riga, and as much as 72.5 % of silver shillings of Johann Kasimir. Only some few coins of Kristina and Karl XI represent Swedish *ores* (Ceplīte 1968, lp. 158, no 18). The author of the present paper possesses information about five coin hoards of the beginning of the 18th century, found quite near to the Rūijena complex but on the Estonian side of the border (Fig. 6). It is

⁶ The wire kopeks (German Tropfkopeken) have got their name according to their peculiar production technology. In late medieval Russia, until the reforms of Peter I, coining followed a completely different pattern than elsewhere. A silver wire of necessary diameter was drawn, cut into pieces with scissors, struck flat with a hammer and only then minted (Спаский 1970, с. 99–101).

remarkable that these hoards from Southwest Estonia⁷ consist mainly of thalers and do not contain a considerable quantity of small coins of Swedish system, i.e. *ores* (Kiudsoo 2002, lk. 40). Anyway, regarding the shillings of Sigismund III or Johann Kasimir found from South Estonia, the researchers should bear in mind the possibility that they have fallen in the cultural layer probably only during the period of the Northern War.

⁷ Kurgoja (Jung 1898, lk. 56); Tali (Indreko 1923, lk. 75–77); Tahkuranna (PäMu 10781); Leina (PäMu 11839); Voltveti (Inl 1845, s. 271)

References

Accessions. Accessions-Katalog der Münzsammlung der Gelehrten Estn. Gesellschaft (Manuscript in the numismatical archives of AI)

Ceplīte, R. 1968. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. Numismātika. Rīga.

Dunsdorfs, E. 1962. Latvijas vēsture 1600–1710. Uppsala.

Hartmann, H. E. 1871. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verh. GEG. VI, ¾.

Indreko, R. 1923. Saarde (Manuscript in the archaeological archives of AI).

Inl. Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 1–28 Jg, 1836–1863. Dorpat.

Jung, J. 1883. Ueber einige Alterhümer aus dem Kirchspiel Hallist und der Umgegend im Pernauser Kreise Livlands – Sb. GEG, s. 54–66.

Jung, J. 1898. Muinasaja teadus eestlaste maalt II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev (Tartu).

Kieler, E. 1927. Ein estländischer Münzfund. – Sb. GEG 1926. Anfang, s. 1–16.

Kiudsoo, M. 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Väeringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö (B.A. Thesis). Tartu. (Manuscript in the chair of archaeology of TÜ)

Kiudsoo, M. 2001. Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret ? – Journal of Estonian Archaeology, 5: 1, lk. 37–46. Tallinn.

Kiudsoo, M. 2002. Kihnu mündiaarde dateeringust. – Pärnumaa ajalugu, 5. Artiklite kogumik, 3. Pärnu, lk. 34–42.

Kiudsoo, M. 2004. Täiendusi Varbola Jaanlinna müntide osas. – Research Into Ancient Times 14. About hillfort and town. Studies in Honour of Vilma Trummal, lk. 77–93. Tartu-Tallinn.

Laur, M. 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn.

Leimus, I. 1995. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). Stockholm Studies in Numismatics 1. Sockholm.

Mikolajczyk, A. 1988. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Biblioteka Muzeum Archeologicznego I Etnograficznego W Łodzi, 22. Łodz.

Sb. GEG – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1661–1923; Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1924–1938. Dorpat (Tartu), 1861–1940.

Молвыгин А. 1967. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллинн (Manuscript in the library of AI).

Спаский, И. Г. 1970. Русская монетная система. Ленинград.

Abbreviations

AI - Institute of History, Tallinn University

AM - Estonian History Museum

PäMu - Museum of Pärnu

RM - Museum of Rakvere (Foundation of Virumaa Museums)

TLM - City Museum of Tallinn

TÜ - University of Tartu

Verh. GEG – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, I–XXIII; Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXIV–XXXIV. Dorpat (Tartu), 1840–1943.

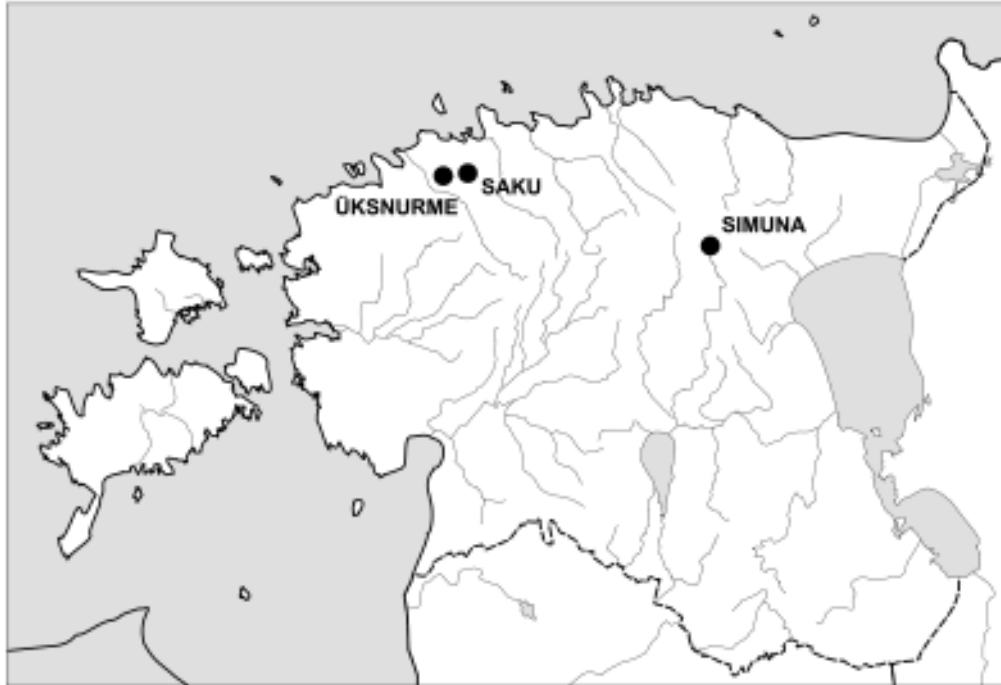


Fig.1. Estonian hoards of the 2nd quarter of the 16th century. Drawing by Kersti Siitan.

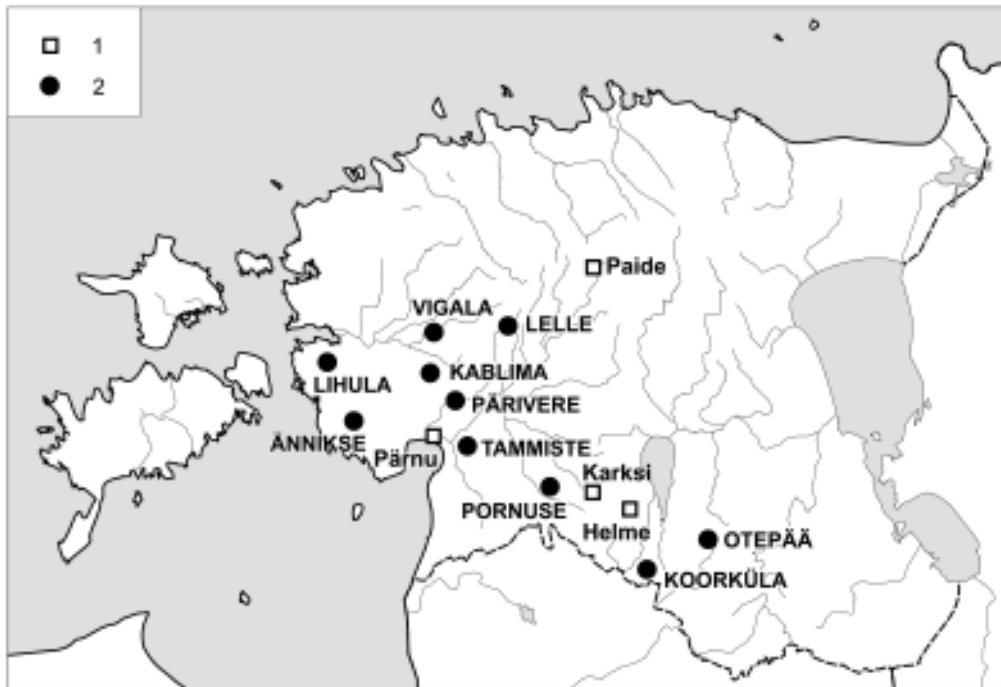


Fig.2. Distribution of the hoards of 1560s, which contain single specimens of Lithuanian coins. 1 – castle, 2 – hoard. Drawing by K. Siitan.



Fig.3. Distribution of the hoards of 1570s and early 1580s, which contain Lithuanian coins. Drawing by K. Siitan.

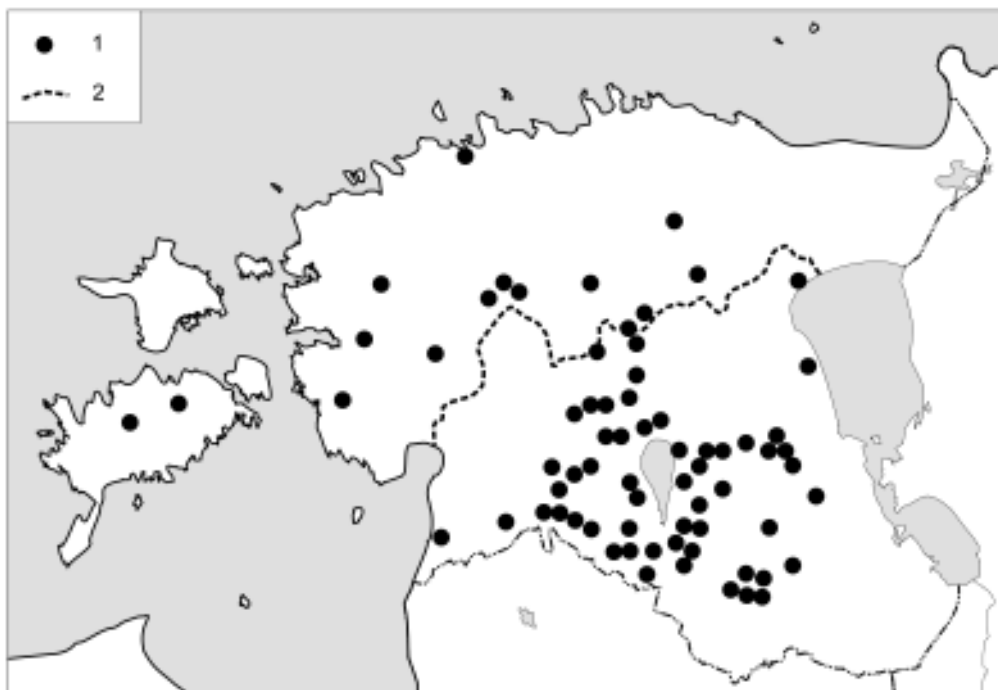


Fig.4. Estonian hoards of the first period (1600–1611) of the Polish-Swedish war, which contain extremely large quantities of Lithuanian half-grosses. 1 – hoards, 2 – border between of the premises of Poland and Sweden. Drawing by K. Siitan.

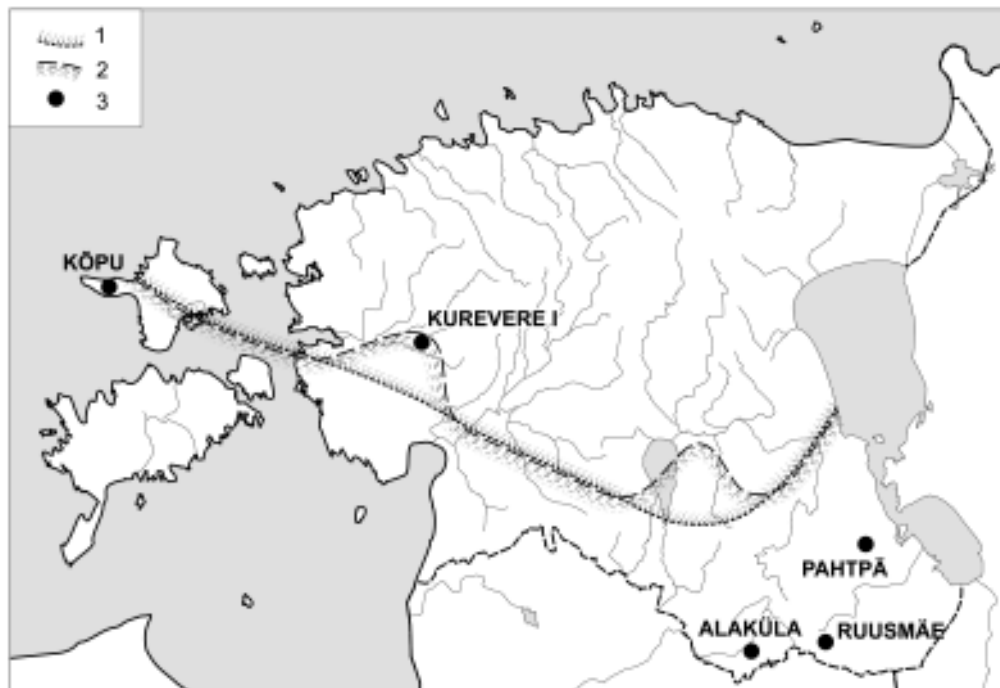


Fig.5. Coin circulation areas in Estonia in the mid-17th century. 1 – circulation area of the coins of the Swedish system, 2 – circulation area of the coins of the Polish system, 3 – hoard containing Lithuanian coins. Drawing by K. Siitan.

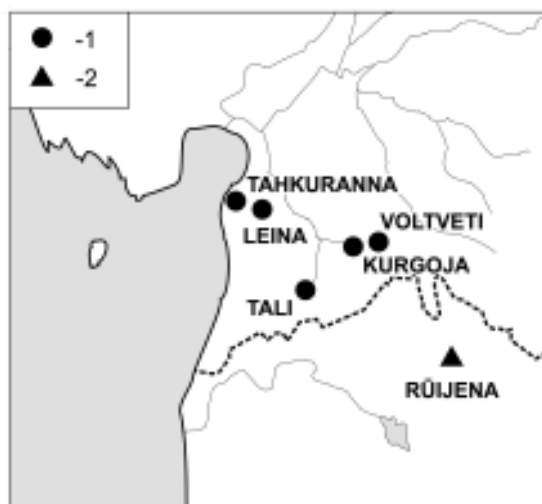


Fig.6. Hoards from Southwest Estonia and Northwest Latvia in the beginning of the 18th century. 1 – hoard consisting mainly of thalers, 2 – hoard consisting mainly of Polish small change. Drawing by K. Siitan.

V

Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret?
(2001)

Kiudsoo, M. 2001. Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret? – Eesti Arheoloogia ajakiri, 2001, 5, 1. Tallinn, 37–46.

Mauri Kiudsoo

TÕRISE LEIUKOMPLEKS – KAS KAKS ERIAEGSET AARET?

Tõrise leid (*tpq* 1621) saadi 1999. aasta sügisel ning seda säilitatakse Saaremaa Muuseumis. Autor võrdleb muuseumikogusse jõudnud mündimaterjali teiste 1620. aastatel ning samuti 17. sajandi algul peidetud mündileidudega. Ta püstitab hüpoteesi, et leiukompleks koosneb tegelikult kahest eri aegadel peidetud aarest. On tõenäoline, et 17. sajandi esimesel kümnendil maetud aardesse on pärast 1621. aastat lisatud veel suurem kogus münte.

The hoard of Tõrise (*tpq* 1621) was discovered in the autumn of 1999 and is housed in the Saaremaa Museum. The author compares the coins that have reached the museum with other hoards deposited in the 1620s and the early 17th century. A hypothesis is proposed that the find complex actually consists of two hoards deposited at different times. It seems plausible that after 1621 quite a large amount of coins has been added to the hoard deposited in the first decade of the 17th century.

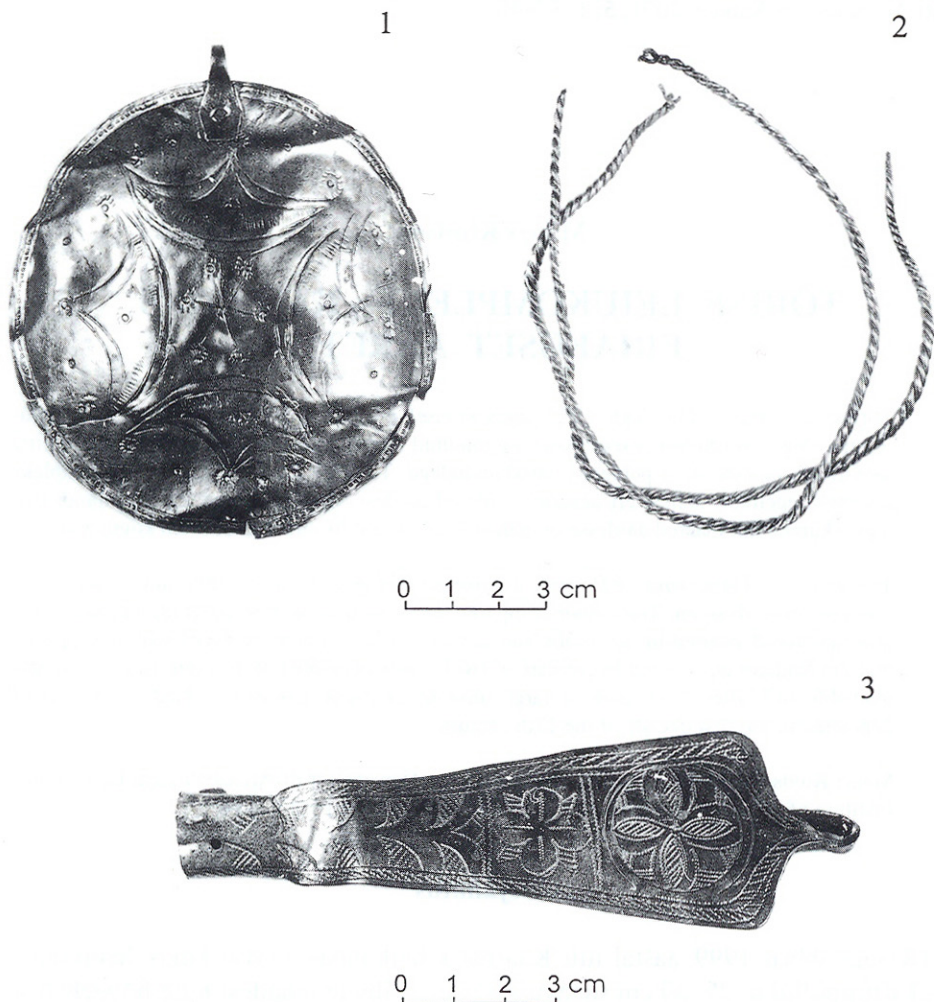
Mauri Kiudsoo, Ajaloo Instituudi fondide sektor (Department of Archaeological Collections, Institute of History), Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; mauri16@mail.ee

Sissejuhatus

18. septembril 1999. aastal tuli Kaarma kihelkonnas Tõrise külas Jaanimatsi talu kartulipõllul u. 25–30 cm sügavuselt päevavalgele rahadest ning hõbeehetest koosnenud leid. Saaremaa Muuseum (SM 10290: 1–6, 10312: 1–2845) omandas sellest lisaks ehetele (joon. 1) ning peitmiseks kasutatud esemetele (joon. 2, 3) 2845 münti.

Rahade põhjal otsustades kuulub Tõrise leid 1620. aastate algupoolde (*terminus post quem* = *tpq* 1621). See on ajastu, kui Eestimaad laastasid lisaks sõdadele ka nn. väikesest jääajast tingitud ikaldused ja näljahädad, mille tagajärjel hukkus suur osa siinseist asukaist. Liivi sõja (1558–1583/1595) ja Poola-Rootsi jätkusõja (esimene periood 1600–1611, vaherahu 1611–1617, teine periood 1617–1629; vt. Laur 1999, 46–48) ajast on tänaseks leitud ühtekokku sadu rahapadasid kümnete tuhandete müntidega.

Saaremaa, mis kuulus ajavahemikus 1559–1645 Taanile, kannatas otsese sõjategevuse all märgatavalt vähem. Suurte sõdade lõppedes, 1620. aastatel, moodustasid sealsed elanikud koguni veerandi Eestimaa rahvastikust (Laur 1999, 94). Praeguse artikli autoril on õnnestunud välja selgitada vaid kuus 16. sajandi teise



Joon. 1. Tõrise aarde hõbebehted: 1 rinnaleht (SM 10290: 3), 2 spiraaltraadid (SM 10290: 5–6), 3 kaelavõru otsaplaat (SM 10290: 4). Fotod joonistel 1–3 Jaanus Heinla.

Abb. 1. Einige silberne Schmucksachen aus dem Fund von Tõrise: 1 das silberne Brustblatt, 2 die silbernen Spiraaldrähte, 3 der Fragment eines silbernen Halsrings. Die Photos auf den Abbildungen 1–3 Jaanus Heinla.

poolde või 17. sajandi esimesse veerandisse dateeritavat Saaremaa aardeleidu (Kiudsoo ilmumas, joon. 2, tab.). Viimaste väike arv on arvatavasti seotud ka Esimese maailmasõja ajal toimunud Saaremaa mündikogu rüüstamisega. Endisi Saaremaa Muuseumi mündileide puudutavas kirjas (Pundt 1926) on lähemalt käsitletud üksnes muinasaja lõpusajanditel peidetud aardeid. Seega on Tõrise leiu näol tegemist uurijatele huvipakkuva kompleksiga, mis sisaldab unikaalset teavet Saaremaa mündikäibe koostise kohta 17. sajandi esimesel veerandil.



Joon. 2. Tõrise aarde peitmiseks kasutatud pronkspada (SM 10290: 1).

Abb. 2. Der den Schatz von Tõrise beinhaltene Bronzekessel.



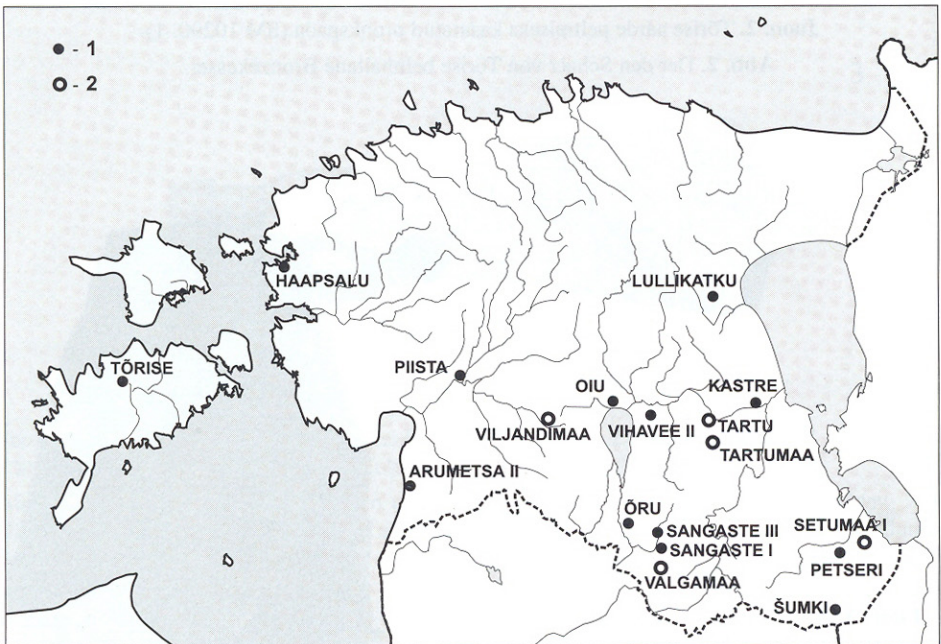
Joon. 3. Tõrise aarde peitmiseks kasutatud kukkur (SM 10290: 2).

Abb. 3. Der den Schatz von Tõrise beinhaltene Beutel.

Poola-Rootsi jätkusõja teise perioodi (1617–1629) aardeleiud

Siinkirjutaja arvates oli mündiaarete tekkimisel mitmeid põhjusi, millest kaalukaimaks võib pidada poliitilisi (sõjahirmus maetud varandus), majanduslikke (maasse peidetud vara kui hoiupank) ning kultuslikke (näit. ohverdamine) motiive. Muuseumi jõudnud aarete fragmentaarsusest tingituna (silmas on peetud *tpq* umbmäärasust) pole võimalik tavaliselt tõestada, kas mündid maeti ühenduses sõjaga või jäi varem kogutud varandus maapõue omaniku hukkamise pärast. Kuna ohverdamine näib olevat vähemasti 16.–17.(18.) sajandi aarete puhul erandlik ja pealegi raskesti tõestatav toiming, on otstarbekas võtta tollaste leiukogumite süstematiseerimisel aluseks üksnes sõjalised sündmused.

Poola-Rootsi jätkusõja teisest perioodist on praeguseks andmeid üheksateistkümne (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 44–62), enamasti lõunapoolses Eestis avastatud aardeleiu kohta (joon. 4). Pärast vaherahu lõppemist jätkus vaenutegevus juba märksa tagasihoidlikuma hooga (Laur 1999, 48) ja nii on sellest ajast pärinevate aarete hulk tunduvalt väiksem kui sõja esimese perioodi oma. Kuigi jätkusõda



Joon. 4. Poola-Rootsi jätkusõja teise perioodi (1617–1629) aarete leiukohad Eestis. 1 täpsem leiukoht, 2 umbmäärane leiukoht. Kaardil puudub üks aare (AI 5000/177), mille leiukoht on teadmata. Joonis Kersti Siitan.

Abb. 4. Die Fundorte der Münzschatze in Estland aus der zweiten Periode (1617–1629) des Polnisch-Schwedischen Fortsetzungskriegs. 1 der genaue Fundort, 2 der annähernde Fundort. AI 5000/177 fehlt auf der Karte, weil der Fundort unbekannt ist. Abb. Kersti Siitan.

Saaremaad otseselt ei puudutanud, kuulub Tõrise leid ajaliselts nende aaretega ühte rühma.

Tollaste mündileidude materjalist moodustavad selge enamiku (50,0–85,5%) Poola kuninga Sigismund III poolt Riias aastatel 1588–1621 vermitud killingid. Kõikides aaretel, kuigi tunduvalt väiksemas koguses, on esindatud järgmised rahad: Leedus löödud Sigismund III killingid (2,9–17,4%), Venemaa traatkopikad (0,5–24,0%) ning Rootsi kuninga Gustav II Adolphi valitsemisajal pärast 1621. aastat Riias vermitud killingid (0,5–13,2%) (Kiudsoo 2000, 18).

Lähtudes mündisortimendist, saab eristada lisaks tüüpilistele leidudele aardeid, mis ei mahu üldisesse konteksti. Viis kagupoolse Eestiga seonduvat aardeleidu sisaldab eranditult Venemaa traatkopikaid (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 46–50). Autorini jõudnud informatsiooni kohaselt (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 44) on Haapsalu lähiümbrusest saadud üksnes Rootsis vermitud hõbemüntidest moodustunud leid. Peale selle koosnevad Oiu 52 ja Tartumaa aare (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 52, 58) saajaprotsendiliselt taalritest.

Kuigi alates 1624. aastast vermiti Rootsis vaskmüntede ning Liivimaa oli seoses väeosadele makstava palgaga neist peagi üle ujutatud (Platbärzdis 1968, 24), puuduvad Eestis sellest perioodist pärit vaskraha sisaldavad aarded. Vasest vermingute mitteesinemine tollastes mündileidudes näitab selgelt algset usaldamatust nende suhtes. Ka Ivar Leimus (1998, 172) on juhtinud tähelepanu asjaolule, et nii siin- kui ka sealpool Läänemerd suhtus elanikkond uude münti algul umbusuga.

Ainsaks sellekohaseks erandiks võib pidada Torma kihelkonna Lullikatku küla mündileidu (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 62). Kuna aga sealsest leiukompleksist on arheoloogilistesse kogudesse jõudnud ainult üks, 1628. aastal löödud vaskraha (AI 5000/1127: 3), kuulub see aare vaid tingimisi Poola-Rootsi jätkusõja aegsete hulka. Välistada ei saa võimalust, et Lullikatku leius oli ka nooremaid münthe. Viimati mainitud aarde hilisemale päritolule näib viitavat ka selle erinev, s.t. mõnevõrra põhjapoolsem leiuoht võrreldes Poola-Rootsi jätkusõja teise perioodi mündileidudega (joon. 4).

Tõrise leiu mündikoostlus

Sarnaselt teiste 1620. aastatel peidetud Eesti mündiaaretega moodustavad ka Tõrise leiu koostisest selge enamiku Sigismund III poolt Riias löödud killingid (65,6%). Samuti esineb seal Sigismund III Leedu killingeid (4,3%), Venemaa traatkopikaid (9,8%) ning Gustav II Adolphi 1621. aasta Riia killingeid (0,5%). Viimased on ka Tõrise leiukompleksi hilisemateks verminguteks.

Üldjuhul on Tõrise leiu mündid tüüpilised Eestis käibinud rahad. Venemaa traatkopikate hulgas esineb siiski ka kaks huvitavat Skandinaavia võltsingut (joon. 5: 1; SM 10312: 2831, 2832). Nendeks on Taani kuninga Kristian IV poolt Norra piiri ääres vermitud “kopikad”, mis vaatamata tsaarivalitsuse korduvatele



Joon. 5. Tõrise aarde münte. 1 Taanis valmistatud (Kristian IV) Vene kopika imitatsioon (SM 10312: 2831), 2 Madalmaad, Campen-Deventer-Zwolle, ½ (?) stuiver, 1556 (Deventeri? kontramärkeering) (SM 10312: 2845). Fotod joonistel 5 ja 6 Enno Väljal.

Abb. 5. Zwei Münzen aus dem Fund von Tõrise. 1 die dänische (Kristian IV.) Imitation der russischen Tropfkopeke (SM 10312: 2831), 2 Niederlande, Campen-Deventer-Zwolle, ½ (?) stuiver, 1556 (Gegenstempel von Deventer?). Die Photos auf den Abbildungen 5 und 6 Enno Väljal.



Joon. 6. Vihavee II aarde rullikeeratud mündid (AI 5000/69: 115).

Abb. 6. Gerollte Münzen aus dem Fund von Vihavee II.

vastuabinõudele ringlesid laialdaselt Põhja-Venemaal (Мельникова 1989, 190–195). Sarnaseid Vene müntide imitatsioone on seni Eestis leitud vaid Vihavee II (*tpq* 1626; AI 5000/69) ning Lübnitsa (*tpq* 1663; AI 5002/15195) aardest.

Venemaa traatkoopikate seas on ka neli rullikeeratud münti (SM 10312: 2571, 2577, 2654, 2831). Kaks sellist tõenäoliselt ehtena kasutatud vermingut on teiseski Saaremaa Muuseumis säilitatavas (Lõpi; SM 9863) 17. sajandi aardeleius. Puhja kihelkonnast Vihavee külast Põntsaka talu turbasoost päevalvalgele tulnud aardest oli aga koguni kümme niisugust ehtemünti ning üks mündiimitatsioon (joon. 6). Lisaks sellele on õpetatud Eesti Seltsi mündikogus hoiul veel kaks teadmata leiukohaga eksemplari (AI 5000/651: 47).

Eesti kontekstis on huvipakkuv ka üks 1556. aastal Madalmaades (Campen, Deventer ja Zwolle) löödud ning kontramärkeeritud vahetusmünt (joon. 5: 2; SM 10312: 2845). Läti teadlane Kristīna Ducmane (1996, 84–87) on Pale aardeleiu (*tpq* 1600) publitseeringus nimetanud selliseid rahasid stuiveriteks (1 või ½?). Peale Tõrise leiu esineb niisuguseid verminguid ainult Suure-Rakke (*tpq* 1600; AI 4828) ja Põdrangu (*tpq* 1599; AI 2810; 5000/58) aardest.

Tõrise leiu kompleks on eriline eelkõige selle poolest, et see sisaldab hulgaliselt 16. sajandi mündisorte: Riia vabalinna (1561–1581) killingid (12,3%), ajavahemikus 1501–1566 löödud Leedu poolekrossised (4,2%), Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri killingid aastatest 1575–1577 (1,0%)

ning 1572 Poola võimu poolt Dahleni lossis vermitud killingid (1,2%). Teistes 1620. aastatesse dateeritavates aaretes kohtab eelnimetatud münte vaid üksik-eksemplaridena Arumetsa II leius (*tpq* 1623; AI 5000/15; 63; 134). Peale selle on Tõrise leiukompleksis veel üksikuid Vana-Liivimaal tegutsenud müntlate verminguid, Rootsisis Johan III valitsemisajal (1568–1592) löödud rahasid, Tallinnas 1560–1585 Rootsi võimu poolt münditud killingeid ja muid münte.

Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi (1600–1611) aardeleiud

Tõrise leiu eripära selgitamiseks on vajalik põgusalt peatuda Poola-Rootsi jätkusõja esimesest perioodist (1600–1611) pärit aardeleidude mündikooslusel. Võrdlusena saab kasutada ka ühte Saaremaalt leitud aaret, mis tuli päevavalgele 1987. aastal Karja kihelkonnas Lõpi külas. Seda *tpq* järgi 1609 peidetud mündileidu on autor seostanud aastatel 1611–1613 Rootsi ja Taani vahel toimunud Kalmari sõjaga (Kiudsoo 2000, 32), mille käigus rootslased vallutasid ajutiselt Saaremaa idaosa ja Muhumaa.

Jättes kõrvale üldises kontekstis erandlikud aarded, koosnevad Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi mündileiud peamiselt järgmistest rahadest: Leedu poolekrossised (21,4–94,6%), Riia vabalinna killingid (5,7–80,6%), Sigismund III Riia vahetusmündid (0,5–64,5%) ning Venemaa traatkopikad (0,3–100%). Vähesel hulgal leidub Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri (0,7–10,0%) ning Dahleni (0,5–8,2%) killingeid ja Riia peapiiskoppide Thomas Schöningu (1528–1539) ning Wilhelm von Brandenburgi (1539–1563) vahetusraha (0,1–2,8%). Minimaalselt esineb veel järgmisi mündisorte: Liivi ordu poolt Tallinnas enne 1558. aastat vermitud penraha, Johan III pooleõrised ning Tallinna Rootsi killingeid (Kiudsoo 2000, 13–14). Eespool mainitud poolekrossised (1501–1566) jõudsid Eestimaale suurtes kogustes alles Liivi sõja algusaegadel koos Poola-Leedu palgasõduritega (Leimus 1995, 54). Sellega on seletatav nende massiline käibimine veel 17. sajandi esimesel kümnendil.

Tõrise leiukompleksi puudutavad järeldused

Tõrise leius esineb kõiki Poola-Rootsi jätkusõja esimesele perioodile iseloomulikke mündisorte – ning mis peamine – tolle aja aaretele omastes suhtarvudes. Lisaks on teada, et mündid paiknesid leidmisel nii pronksist pajas kui ka nahast kukrus (joon. 2, 3), ent leidjad ajasid nende sisu segamini. Eelnevad arvestades võib oletada, et leiukompleks koosneb tegelikult kahest eriaegsest aarest. On tõenäoline, et 17. sajandi esimesel kümnendil peidetud aardesse on pärast 1621. aastat lisatud suurem kogus münte. Ka Olustvere asula kultuurkihist on saadud savipottides olnud 14. sajandi kolmanda veerandi mündileid, mis

Mihhail Nemirowitsch-Dantschenko järgi (1982, 182) on maapõue maetud kahes osas, s.t. erinevatel aegadel.

Tõrise leiukompleksist kahe oletatava aarde füüsilisel eristamisel on peamiseks takistuseks Sigismund III vahetusmüntide ning Venemaa traatkopikate suur ringlus kogu jätkusõja kestel. Võrreldes Sigismund III Riia killingite varasemaid aastakäike (1588–1609) 1620. aastatel peidetud Eesti või Läti mündileidudes (tab. 1), torkab silma nende arvukam ning ühtlasem esindatus just Tõrise aardes. Kuigi selliseid verminguid ei esine ka seal massiliselt, näitab jätkusõja esimese perioodi aarete analüüs (Kiudsoo 2000, 13), et Sigismund III Riia vahetusmüntide osakaal ongi tollal väga kõikuv (0,5–64,5%). Näiteks juba

Tabel 1. Sigismund III Riia killingite varasemad aastakäigud (1588–1609) suuremates 1620. aastate mündiaaretes

Tabelle 1. Die früheren Jahrgänge (1588–1609) der Rigaer Schillinge (Sigismund III.) im Bestand der Schätze der 1620er Jahre

Aasta Jahr	Arumetsa II (AI 5000/15; 63; 134)	Lēdurgas Burtnieki (Ceplīte 1968, nr. 1)	Tõrise (SM 10312)	Vihavee II (AI 4492; 5000/32; 69)	Teadmata Unbekannt (AI 5000/177)
1588	–	–	–	–	–
1589	–	–	1	–	–
1590	–	–	1	–	–
1591	–	–	–	–	–
1592	–	–	1	–	–
1593	–	–	1	–	–
1594	–	–	2	–	–
1595	1	–	1	–	–
1596	–	–	2	–	–
1597	–	–	1	–	–
1598	1	1	4	–	–
1599	1	1	2	2	–
1600	–	3	1	2	1
1601	–	–	2	1	–
1602	–	–	4	–	–
1603	–	–	3	1	–
1604	1	–	2	2	–
1605	–	–	1	2	–
1606	–	1	1	–	–
1607	2	2	5	–	–
1609	4	2	3	2	–

Sigismund III Riia killingeid kokku (1588–1621)

Rigaer Schillinge von Sigismund III. (1588–1621)

2857

2574

1865

718

154

mainitud Lõpi küla aardeleiust Saaremaa Muuseumisse jõudnud 495 mündi hulgas on vaid üheksa Sigismund III aegset Riia killingit (Kiudsoo 2000, lisa I: nr. 43). Pole sugugi välistatud, et Lõpi aare ning Tõrise leiukompleksi varasem osa on maapõue maetud või jäänud mõne ühise sündmuse (Kalmari sõda ?) tõttu.

Tõrise leiu mündikoosluse erilise põhjusena väljapakutu on esialgu vaid hüpotees, mille tõestamist raskendab lisaks 1620. aastatest pärinevate mündiaarete suhteliselt tagasihoidlikule hulgale nende koondumine Lõuna-Eestisse (joon. 4), s.t. puuduvad lähiümbrusest avastatud samaaegsed aardeleid.

Kasutatud kirjandus

- Ceplīte, R.** 1968. Laikā no līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās aprozība. Numismātika. Rīga.
- Ducmane, K.** 1996. Pales depozīts (16. gs otrāpuse). – Arheoloģija un etnogrāfija, XVIII. Rīga, 77–89.
- Kiudsoo, M.** 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibearealid. Peaseminaritöö. Tartu. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis.
- Kiudsoo, M.** Ilmumas. Tõrise aardeleid. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat, 1999–2000. Kuressaare.
- Laur, M.** 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn.
- Leimus, I.** 1995. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). (Stockholm Studies in Numismatics, 1.) Stockholm.
- Leimus, I.** 1998. Das Münzwesen Revels im 17. Jahrhundert. – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Tartu, 169–199.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M.** 1982. Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatik Årsskrift, 1981, 179–199.
- Platbärzdīs, A.** 1968. Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien, 20.) Stockholm.
- Pundt, G.** 1926. Münzfunde im Museum Arensburg. Brief G. Pundt an A. Friedenthal vom 13.1.1926. Käsikiri AM arhiivis.
- Мельникова А. С.** 1989. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва.

Mauri Kiudsoo

DER FUND VON TÕRISE – ZWEI VERSCHIEDENE MÜNZSCHÄTZE?

Zusammenfassung

Im Herbst 1999 wurde im Dorf Tõrise auf einem zum Bauernhof Jaanimatsi gehörenden Feld einen aus den Schmucksachen und Münzen bestehenden Schatz gefunden. Die Mehrzahl des Fundes – die Schmuckgegenstände (Abb. 1), einen

Kessel (Abb. 2) und einen Beutel (Abb. 3) sowie 2845 Münzen – erwarb Saaremaa Museum (SM 10290: 1–6; 10312: 1–2845). Nach den Schlussmünzen (Rigaer Schillinge des Königs Gustav II. Adolf) urteilend ist der Schatz im Anfang der 1620er Jahre (*tpq* 1621) in den Boden verborgen worden. Die zahlreichen aus der Kriegsperiode (1558–1629) stammenden Schätze kann man durch die aktive Kriegstätigkeit erklären.

Der Fund von Tõrise ähnelt von seinem Bestand fast den übrigen damaligen Schätzen. Der Schatz besteht größtenteils aus dem Kleingeld, das von Sigismund III. in Riga (65,6%) und in Litauen (4,3%) geprägt ist. Es gibt darin auch russische Tropfkopeken (9,8%) und Rigaer Schillinge, die aus der Regierungszeit von Gustav II. Adolf stammen. Alle diese Prägungen waren typisch für die damalige Münzzirkulation in Estland. Unter den Tropfkopeken sind jedoch zwei in Norwegen geschlagene Imitationen (Abb. 5: 1; SM 10312: 2831, 2832) und vier gerollte Münzen (SM 10312: 2571, 2577, 2654, 2831) hervorzuheben. Die letztgenannten sind auch aus dem Schatz Vihavee II. (*tpq* 1626; AI 5000/69) bekannt (Abb. 6). Zu den Seltenheiten der hiesigen Funde gehört auch eine niederländische Scheidemünze mit dem Gegenstempel (Abb. 5: 2).

Der Umlauf der für die erste Periode (1600–1611) des Polnisch-Schwedischen Fortsetzungskrieges charakteristischen Münzen hat sich in den 1620er Jahren abgeschlossen. Eine Ausnahme bildet nur der Fund von Tõrise. Dieser Schatz enthält alle für den Anfang des 17. Jahrhunderts typischen Münzsorten: Schillinge der Freistadt Riga (12,3%), litauische Halbgroschen (4,2%). In kleineren Mengen sind die von Herzog Kettler Kurlands (1,0%) und von Polnischer Macht im Schloss Dahlen (1,2%) geprägten Schillinge vertreten. Neben den in den Jahren 1560–1585 in Tallinn geprägten Schillingen tauchen auch einzelne Exemplare der aus der Ordenszeit stammenden Schillinge auf.

Über die Fundumstände ist es bekannt, dass der Komplex in zwei Behältern, in einem Gefäß und in einem Beutel (Abb. 2, 3) zutage gebracht wurde. Es ist doch unmöglich, zwei Schatzteile voneinander zu unterscheiden, weil sie schon beim Auffinden durcheinandergeraten sind. Dabei haben russische Tropfkopeken und Rigaer Scheidemünzen von Sigismund III. während des ganzen Polnisch-Schwedischen Fortsetzungskrieges (1600–1629) im hiesigen Geldumlauf eine wichtige Rolle gespielt. Doch enthält der Fund von Tõrise auch die früheren Jahrgänge (1588–1609) der in Riga geprägten Scheidemünzen, die bei den anderen Funden dieser Periode vereinzelt vorgekommen (Tab. 1) sind. Die letztgenannte Tatsache weist auf die Möglichkeit hin, dass die Schatzteile nicht unbedingt gleichzeitig verborgen sein sollten.

Zwar ist es eine Hypothese. Die geringe Anzahl der Funde aus dieser Zeit, die hauptsächlich vom südlichen Teil Estlands (Abb. 4) stammen, lässt sich nicht die Geschichte der Münzschatze mit Sicherheit beweisen.

VI

Kihnu mündiaarde dateeringust

(2002)

Kiudsoo, M. 2002. Kihnu mündiaarde dateeringust. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 5. Pärnu, 34–42.

Kihnu mündiaarde dateeringust

Mauri Kiudsoo

Ajaloo Instituut

Sissejuhatus

Pärnu Muuseumi kollektsioonis säilitatakse 1940. aastal Kihnu saarelt Lemsi külast avastatud mündiaaret,¹ mis tuli päevavalgele Pulli talu “vana aida alusmüüri kivide vahelt”. Numismaatika- ja arheoloogialastes töödes on seda leidu seni põgusalt puudutatud lisaks Ivar Leimuse diplomitööle² ning Ülle Tamla ja Aivar Kriiska Liivi lahe saari käsitlevale artiklile³ ka käesoleva kirjutise autori poolt Tartu Ülikoolis kaitstud peaseminaritöös.⁴ Huvitava leiukoha näol pole Eesti oludes tegemist siiski päriselt erandliku nähtusega. Peale Lemsi pärit leiu on artikli autoril õnnestunud kindlaks teha veel viis hoonete müüritise peidetud 16.–17. sajandi aaret (Kallavere,⁵ Viisu,⁶ Porkuni,⁷ Tähtvere,⁸ Kuralese⁹). Kirjanduse andmetel on Kihnu saarelt kündmisel leitud ka teine vähemalt 49-st (höbe)vermingust koosnenud mündiaare.¹⁰ Sellesse kuulunud rahade täpne määrang ja asukoht on aga teadmata.

¹ PāMu 92/N 1.

² **Ivar Leimus.** Saare- ja Läänemaa 9.–17. sajandi mündileiud ajalooallikana. Diplomitöö. Juhendaja Arkadi Molvõgin. Tartu, 1976. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus. Nr 149.

³ **Aivar Kriiska, Ülle Tamla.** Archaeological inventories on the islands in the Livonian Bay. — Arheoloogilised välitööd Eestis. Tallinn, 1997. P. 193–202.

⁴ **Mauri Kiudsoo.** Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö. Juhendaja v.-teadur Ivar Leimus. Tartu, 2000. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus. Nr 115.

⁵ EAM 18 157. Kallavere.

⁶ Paide Muuseum 427/E 147. Viisu I.

⁷ AI 2595. Porkuni.

⁸ ERM A 520. Tähtvere.

⁹ AI 5000/355. Kuralese.

¹⁰ Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Dorpat, 1845. Nr X. S. 706.

Mündiaarde kooslus

Lemsi mündileiust on muuseumikogusse jõudnud 1758 eksemplari (vt lisa). Eranditult Riia linnas löödud rahadest ja nende imitatsioonidest koosneva aarde varasemateks verminguteks on Poola kuninga Sigismund III valitsemisajal aastatel 1588–1621 valmistatud killingid (0,6%). Poola raharingluse jaoks oli Riia müntla tegevus 17. sajandi alguses äärmiselt oluline.¹¹ Ajavahemikus 1602–21 moodustas seal löödud peenraha koguni 58% riigis valmistatud killingite koguhulgast. Siinsete, Poola-Rootsi jätkusõjaga (1600–29) seonduvate aardeleidude mündimaterjali seas kohtab eelpoolnimetatud rahasid ülisuures koguses.¹² Lisaks massilisele tootmisele soodustas selliste müntide pikaajalist ringlust asjaolu, et aastatel 1627–50 ei toimunud Poola-Leedu müntlates vahetusraha verimist.¹³ Toetudes Riia lähedalt avastatud Sarkandaugava leiu (*tpq*¹⁴ 1734) materjalile,¹⁵ on Sigismund III ajal Poola rahapajades vermitud mündid käibinud Liivimaa osaliselt isegi veel 18. sajandi esimesel veerandil.

Üksikute Sigismund III rahade kõrval moodustavad Lemsi aardest ülejäänud osa ehk siis selge enamuse (99,4%) Rootsi võimu ajal Riias linnas (1621–65) ning Liivimaa kroonumüntlas (1644–65) löödud killingid. Viimaste hulka kuulub vähemalt kolm Rumeenias Suczava lossis aastatel 1662–64 valmistatud võltsingut.¹⁶ Kahe paralleelselt tegutseva rahapaja eksisteerimisel Riias oli konkreetne majanduslik põhjus. Selle selgitamiseks, aga samuti artiklis lähema vaatluse alla võetava Lemsi aarde dateeringuga seotud probleemistiku mõistmiseks antakse järgnevalt lühike ülevaade Rootsi-aegsest Riia mündindusest.

¹¹ Andrzej Mikolajczyk. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. 22. Łódź, 1988. S. 61, 68.

¹² Mauri Kiudsoo. Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret? — Eesti Arheoloogia Ajakiri. 2001. 5/1. Lk 41, 44.

¹³ A. Mikolajczyk. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. S. 72.

¹⁴ *Tpq* – *terminus post quem*, millega tähistatakse aardes sisalduva noorima münti varasemat võimalikku verimisaega, st ajamäärangut enne mida polnud võimalik aaret peita.

¹⁵ Renate Ceplite. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā siknauda un tās apgrozība. — Numismātika. Rīga, 1968. 159. lp. Nr. 20.

¹⁶ PāMu 92/N 1: 234, 612, 1259.

Riia mündindus 1621–1707

17. sajandi Rootsi riigi suurim linn Riia oli oluline majandus- ja kaubanduskeskus.¹⁷ Sellest tulenevalt kujunes ta ka Liivimaa tähtsaimaks müntimiskohaks. Enam kui poole sajandi jooksul varustas Riia vahetusmüntidega mitte ainult Liivimaad, vaid ka näiteks Poolat-Leedut.¹⁸

1621. aastal vallutasid Riia Rootsi väed. Kinnitades linna privileegid, säilitas Gustav II Adolf ka müntimisõiguse. Linna kaubandushuvisid silmas pidades lubas kuningas peagi jätkata endiste, st Poola mündisortide vermimist.¹⁹ Kui Rootsi võimu esimestel aastatel oli Riia rahapaja toodangu maht võrdlemisi tähtsusetu, siis 1627. aastal muutus olukord kardinaalselt. Nimelt keelas Poola seim oma müntlates vahetusraha valmistamise.²⁰ Keeld, mis kehtis 1650. aastani, avas Riia killingitele piiramatut turu Poolas-Leedus, Kuramaal jm. Kuni 1643. aastani teenis Riia linn killingite vermimisest ülisuurt kasumit. Siis aga ilmus välja uus konkurent Rootsi kroonu näol.²¹ Nimelt köitis riialaste tulus äri Poola mündisüsteemis killingitega Rootsi võimude tähelepanu ja 1644. aastal langetaski Riiginõukogu otsuse rajada Riiga kroonumüntla.²² Mõlemad müntlad lõpetasid töö seoses killingite väärtuse järsu langusega 1660. aastatel. Pärast pikemat pausi alustas tööd ainult linna rahapaja, vermides aastatel 1700–01 dreipölkereid. Viimased Riia mündid on enne 1707. aastat löödud Karl XII tukatid.

Liivimaal ringelnud mündisortide käibeareaalidest 17. sajandi teisel poolel

Lemsi külast avastatud leiu noorimateks verminguteks on 1665. aastal valmistatud rahad (joonis 1). Hoolimata aarde mündimaterjalil tuginevast dateerin-

¹⁷ Aleksandrs Platbārzdīs. Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariska serien 20. Stockholm, 1968. 150. lp.

¹⁸ Ivar Leimus. Das Münzwesen Revels im 17. Jahrhundert. — Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Tartu, 1998. S. 171.

¹⁹ R. Ceplīte. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. 148. lp.; A. Platbārzdīs. Die königlich schwedische Münze in Livland. S. 17.

²⁰ A. Mikolajczyk. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. S. 72.

²¹ A. Platbārzdīs. Die königlich schwedische Münze in Livland. S. 33.

²² R. Ceplīte. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. 147. lp.; A. Platbārzdīs. Die königlich schwedische Münze in Livland. S. 49.

gust (*tpq* 1665) ei saa täielikult välistada võimalust, et Kihnu saarelt päevavalgele tulnud aare võib olla peidetud tunduvalt hilisemal ajal. Selle hüpoteesi tõestamiseks peatun järgnevalt Liivimaal 17. sajandi teisel poolel ringlunud mündisortide käibeareaalidel ja kasutusajal.



Joonis 1. Lemsi aardeleiu hilisemad vermingud. Fotod: Raivo Niine.

1. Rootsi kuninga Karl XI valitsemisajal Riia linna müntlas löödud 1665. aasta killing; 2. Rootsi kuninga Karl XI valitsemisajal Liivimaa kroonumüntlas löödud 1665. aasta killing.

17. sajandi keskpaigaks oli Eestis välja kujunenud kaks peamist raha käibeareali (joonis 2), mis enam-vähem ühtisid Riia ja Tallinna kaubanduse mõjusfääridega.²³ Lisaks Poola ja Rootsi süsteemis vermitud müntidele ringlesid siinmail küll ka Vene traatkopikad, kuid neist koosnevad aarded seosusid tollal peamiselt Eesti-Vene piiriäärsete aladega.²⁴

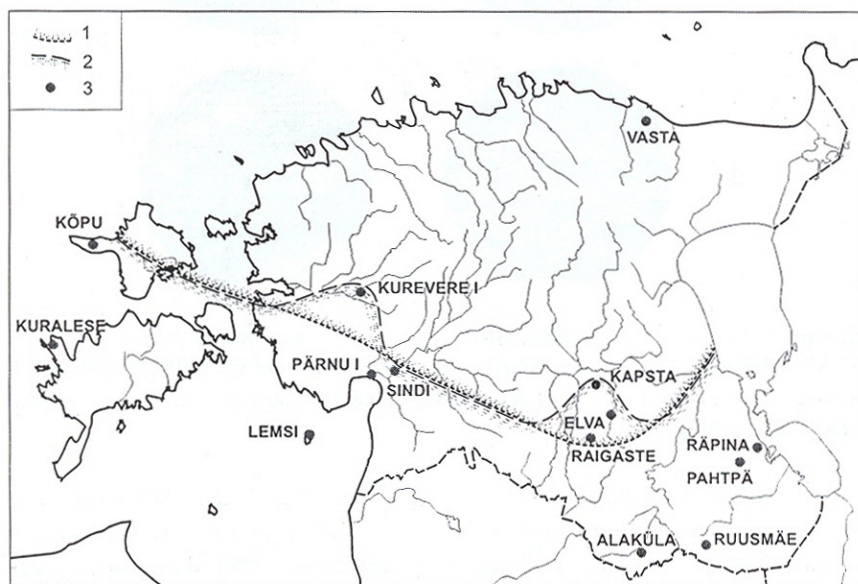
Rootsi (vask)münte sisaldavad aarded pärinevad Põhja- ja Lääne-Eestist ning Tartu ümbruskonnast. Nende tihe kontsentratsioon eriti Tartu lähikonnas on seletatav linna keskse rolliga Vene-Rootsi sõjas (1656–61). Aarete koosseisu põhjal on Rootsi (vask)müntide käibeareali lõunapiiriks Kambja

²³ Edgars Dunsdorfs. *Latvijas vēsture 1600–1710*. Uppsala, 1962. 299. lp.

²⁴ M. Kiudsoo. *Eesti mündiaarded 17. sajandist*. Lk 24, 27.

ümbrus. Seda arvamust kinnitab ka vaskmüntide puudumine Läti aaretes. Renate Ceplīte poolt koostatud mündileidude kataloogile tuginedes on leitud ainult üks Gustav II Adolphi öör (*klīpe*) Stienes Lejasaniõase aardest (*tpq* 1655).²⁵ Lisaks tõestab käesoleva artikli autori oletust Heiki Valgult saadud külakalmistuid puudutav informatsioon. Kui Põhja-Viljandimaa ja Tartumaa kalmete mündipanuste hulgas kohtab vaskraha veel rohkesti, siis Mulgimaal ja Võrumaal esineb seda vaid harvade üksikeksemplaridena. Kambja kirik ja sealses kihelkonnas asuv Vooreküla matmispaik ongi lõunapoolsemateks suuremal hulgal vaskmüntide sisaldavateks kalmistuteks.

Poola süsteemis löödud müntidest koosnevad 17. sajandi keskpaiga aardeleidud (sh Lemsi) on avastatud peamiselt Kagu- ja Lääne-Eestist ning



Joonis 2. Rahade käibeareaalid Eestis 17. sajandi keskpaigas. Joonis: Kersti Siitan.

1 – Rootsi rahade käibeareaal, 2 – Poola rahade käibeareaal, 3 – Poola rahadest koosnevate aarete leiukohtad. Kaardil puudub üks aare (AI 5000/1209), mille leiukoht on teadmata.

²⁵ R. Ceplīte. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. 154.–155. lpp. Nr. 7.

Võrtsjärve idakaldalt (joonis 2). Need aarded koosnevad lisaks Riia/Liivimaa vahetusmüntidele veel Johann Kasimiri valitsemisaegsetest (1649–68) vaskkillingitest ehk boratinkadest. Poola peenraha massilist käibimist Lääne-Eestis tõendavad lisaks Kihnust saadud aardele ka Kurevere I²⁶ ning Kõpu leid.²⁷

Põhja-Eestist avastatud aarete koosseisus Poola vermingud puuduvad. Ainsaks erandiks on Viru-Nigula kihelkonnast Vasta mõisa maadelt leitud aare (*tpq* 1649), mille koostisest on andmeid üksnes ühe Johann Kasimiri valitsemisaegse mündi kohta.²⁸ Ka sealseid matmispaigad ei sisalda hauapanustena Poola süsteemis löödud vahetusraha.²⁹ Seevastu Heiki Valgult pärineva informatsiooni kohaselt leidub Võrumaa külakalmistutel Riia/Liivimaa killingeid suurtes kogustes.

Lõunapoolne Eesti kuulub aarete mündimaterjali järgi ühtsesse käibeareaali Liivimaa lõunaosaga. Läti *tpq* järgi 1660. aastatel peidetud mündileiud koosnevad Ceplīte poolt koostatud kataloogile (1968) tuginedes samadest rahasortidest kui tollased Lõuna-Eesti aarded, sisaldades peamiselt Rootsi-aegseid Riia/Liivimaa vahetusmüntide ja Johann Kasimiri killingeid. Ka Ceplīte on Riia rahade käibeareaalina nimetanud lisaks Liivimaa Läti-osale, Kuramaa hertsogkonnale, Leedule, Poolale, Valgevenele ja Ukrainale veel Liivimaa Eesti ala.³⁰

Kuna ka Läti 18. sajandi alguse mündiaarded koosnevad peamiselt Riia/Liivimaa ning Kasimiri peenrahast, pole sealse mündikäibe koosluses umbes poole sajandi vältel võimalik täheldada mingit põhimõttelist muutust. Lõuna-Liivimaa mündileide dateerivad Põhjasõja (1700–21) algusaega vaid üksikud rahad. Viimaste hulgas on esindatud ka Karl XII öörid. Samuti sisaldavad tollased Läti leiud üksikuid Kristina ja Karl XI verminguid. Võimalusele, et Rootsi rahade käibeareaal võis Põhjasõja alguseks olla siiski pisut lõuna poole nihkunud, osutab Kesk-Lätist, Daugava põhjakaldalt avastatud Viskāiu Masaļasi mündikompleks (*tpq* 1706).³¹ See kogu tollase Läti kontekstis erandlik leid on oma koosluselt sarnane Eesti 18. sajandi alguse aaretega, mis koosnesid peamiselt Rootsi mark- ja öörmüntidest, Venemaa traatkopikatest ja taalrisüste-

²⁶ AI 5000/62.

²⁷ M. Kiudsoo. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Lisa I, nr 107.

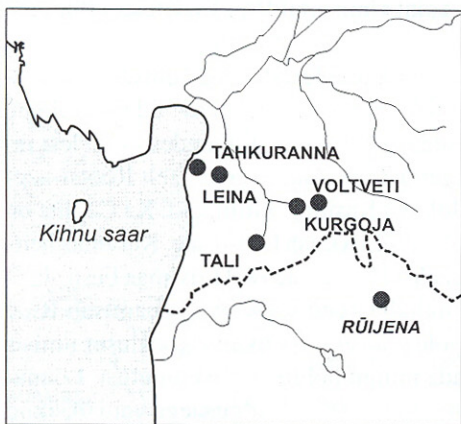
²⁸ Sitzungsberichte der Gelehrten Esnischen Gesellschaft. Dorpat, 1887. S. 140.

²⁹ Mauri Kiudsoo. Mündipanused Põhja-Eesti ajaloolise aja kalmistutel. Seminaritöö. Juhendaja v.-teadur Ivar Leimus. Tartu, 1996. Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis. Lk 15.

³⁰ R. Ceplīte. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās aprozība. 146., 148., 150. lpp.

³¹ Samas. Lk 158–159. Nr 19.

mis löödud rahadest.³² Oletatavat käibeareali muutust on aga praegustele andmetele tuginedes väga raske tõestada, sest enamik Põhjasõja ajal maetud ning Ceplite kataloogis sisalduvatest aardeleidudest on avastatud Daugava piirkonnast, st Kesk-Lätist. Ainsa 18. sajandi algusesse dateeritava (*tpq* 1701) Põhja-Lätist leitud Rūijena mündiaarde (joonis 3) näol on aga tegemist “tüüpi-lise” Liivimaa leiuga. Mündiaarde kooslusest moodustab 22,3% Riia linnas vermitud Poola süsteemis vahetusraha ning 72,5% Kasimiri hõbekillingid.³³ Rootsi öörmüntidest on seal esindatud vaid üksikud Kristina ja Karl XI vermingud.³⁴



Joonis 3. Edela-Eestist ning Loode-Lätist avastatud 18. sajandi alguse mündiaarete leiukohad. Joonis: Kersti Siitan.

naselt Lätile täitsid ka Liivimaa Eesti alal 1665. aasta ja Põhjasõja vahelisel ajal peenraha rolli just killingid. Sellele viitab tänapäeva Eesti-Läti piiri lähedalt

Lisaks Rūijena leiukompleksile on Lemsis aarde lähikonnast praeguse uurimisseisuga õnnestunud kindlaks teha Kurgoja,³⁵ Tali,³⁶ Tahkuranna,³⁷ Leina³⁸ ja Voltveti³⁹ 18. sajandi alguse mündileiud (joonis 3). Tähelepanu väärib fakt, et Edela-Eesti valdavalt taalritest koosnevad aarded ei sisalda oluliselt (v.a Leina) Rootsi süsteemis peenraha, st öörmunte.

Nagu Riia mündindust käsitlevast alapeatükist selgus, lõpetasid nii linna- kui ka kroonumüntla killingite verimise 1665. aastal. On võimalik, et sarnaselt

³² M. Kiudsoo. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Lk 31.

³³ R. Ceplīte. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā siknauda un tās apgrozība. 158. lpp. Nr. 18.

³⁴ Sama.

³⁵ Jaan Jung. Muinasaja teadus eestlaste maalt. II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev (Tartu), 1898. Lk 56.

³⁶ Richard Indreko. Saarde. Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis. 1923. Lk 75–77.

³⁷ PāMu 10781/N 2.

³⁸ PāMu 11839/N 4.

³⁹ Das Inland. S. 271.

avastatud Rūijena mündileid. Põhja-Eesti puhul võib suure tõenäosusega sama väita Rootsi vaskmüntide kohta. Autoril on praeguseks õnnestunud välja selgitada kaks Loode-Eesti 18. sajandi alguse aardeleidu (Nõmmküla⁴⁰ ja Haapsalu⁴¹), mille koosluses esineb vasest verminguid. Seejuures Haapsalu linnast Lembitu tänavalt päevavalgele tulnud leiukompleks koosneb muuseumisse jõudnud mündimaterjali järgi otsustades valdavalt ajavahemikus 1634–77 Rootsis löödud nominaalidest. Aaret dateerivad (*tpq* 1707) üksnes kaks Karl XII vermingut. Lisaks Lätist ja Põhja-Eestist leitud analoogidele kinnitavad autori poolset oletust ka Valgevene mündimaterjalil baseeruvad järeldused. Nimelt viitab sealne leiuaainesamuti 1660. aastatel löödud vahetusraha pikaajalisele ja massilisele käibimisele.⁴²

Kokkuvõtteks

Kuigi Eesti territooriumil Põhjasõja-aegsed Riia/Liivimaa killingeid sisaldavad aarded puuduvad, lubab Läti võrdlusmaterjal püstitada hüpoteesi, et Kihnu saare Lemsi küla *tpq* järgi 1665. aastal peidetud mündileid võis olla maha maetud alles 18. sajandi alguses.

⁴⁰ Saaremaa Muuseum 7594.

⁴¹ Läänemaa Muuseum. HM 960–975.

⁴² Ivan Sintchouk, Olga Zaitčeva. Stray coin-finds to the 16th–20th century (on example of some Belarus sites). — XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes. II. Berlin, 2000. P. 1217.

Lisa. Lemsis aarde mündinimistu.**Poola-Leedu**

- Riia linna müntla
killing
1-10 Sigismund III (1588-1607; 1609-21)

Rootsi

- Riia linna müntla
killing
11-14 Gustav II Adolf (1621-22; 1624-28; 1630-34)
15-277 Kristina (1635-54)
278-303 Karl X Gustav (1654-60)
304-925 Karl XI (1661-65)
- Rootsi kroonumüntla Riias
killing
926-1232 Kristina (1644-45; 1647-54)
1233-1255 Karl X Gustav (1654-58; 1659-60)
1256-1752 Karl XI (1660-65)
- Riia linna müntla/Rootsi kroonumüntla Riias
killing
1753-1755 (1621-65)
- Suczava valemüntla
Riia killingi imitatsioon
1756-1758 (1662-64)

The dating of the Kihnu coin hoard

Mauri Kiudsoo (Estonian Institute of History)

The 1758 items contained in the coin hoard discovered in 1940 in Lemsi village on the island of Kihnu are kept in the collection of the Pärnu Museum. The earliest mintage of the hoard, which consists of coins that were without exception all minted in Riga, and their imitations, are the shillings minted by Polish King Sigismund III in the years 1588–1621 (0.6%). Apart from these, the remainder or clear majority (99.4%) are shillings minted in Riga during Swedish rule: shillings minted at the City Mint (1621–65) and Livonian Crown Mint (1644–65), also including at least 3 forgeries made at Suczava Castle in Romania in the years 1662–64.

The latest mintages in the find made in Lemsi village are coins minted in 1665 (diagram 1). Despite the dating of the hoard based on the coin material (*tpq* 1665), one cannot completely rule out the possibility that the hoard discovered on Kihnu Island may have been buried at a much later date. To substantiate this hypothesis, the article also examines the area of circulation and time of circulation of coins that were used as currency in Livonia in the second half of the 17th century.

By the mid-17th century two main regions for the circulation of money (diagram 2) had developed in Estonia. Hoards containing Swedish (copper) coins originate from northern and western Estonia and the area around Tartu. Hoard finds dating from the mid-17th century containing coins minted in the Polish system (including Lemsi) have, however, been discovered mainly in southeast and western Estonia and on the east coast of Võrtsjärv. On the basis of the composition of the hoard, Kambja was the southern limit of the Swedish coins' area of circulation. This hypothesis is also supported by the information concerning the village cemeteries of southern Estonia. Southern Estonia is, on the basis of the hoard's coin material, part of an area of circulation shared with the southern part of Livonia. Latvia's coin finds, which according to *tpq* were buried in the 1660s, contain the same types of coins as the southern Estonian hoards of that period, containing mainly Riga/Livonia small change from the period of Swedish rule and Johan Kasimir shillings. Since the Latvian coin hoards from the 18th century also consist mainly of the

above-mentioned coins, it has not been possible to determine any change in the content of the coins in circulation over a period of roughly half a century. Only a few coins would indicate a date from the beginning of the Great Northern War period for the coin finds of southern Livonia.

Although at present there are to our knowledge no hoards dating from the time of the Great Northern War and containing Riga/Livonia shillings, the Latvian comparative material permits one to set forth the initial hypothesis that the coin find made in Lemsi village on Kihnu Island, which according to *tpq* was buried in 1665, could theoretically have been buried as late as the beginning of the 18th century. Support for this possibility is provided by the Rūijena coin find (*tpq* 1701; diagram 3), in which small change minted in the Polish system represents 22.3% of the total, and Kasimir's silver shillings 72.5%. In addition to the Latvian analogy, the author's conjecture is also confirmed by conclusions drawn from the Byelorussian coin material. Namely, the find material from that country points to the long-term and widespread circulation of small change minted in the 1660s.

Michael Dau, *The Mirror of Morals*

Lea Kõiv (City Archives of Tallinn)

The origins of this article lie in the paper presented at the Pärnu's 750 years anniversary conference held in spring 2001, which presented the book by Michael Dau, printed in Pärnu in 1703, the „Sitten-Spiegel Bey dessen fleisiger Beschauung ein jeder deme es ein rechter Ernst ist, erkennen kann ob er und andere Menschen ein Thirisches oder Vernünfftiges, oder Christliches Leben führen“ (*A Sitten-spiegel upon whose careful examination anyone who has a serious intent can recognise whether he and other people live an animal-like, rational or Christian life*). Only one known copy, which is kept at the Estonian Literature Museum, has survived. The author, M. Dau was from Marienburg; he studied in Danzig, Frankfurt an der Oder and Kiel. As far as is known, he worked in Livonia from 1682: first as rector of Tartu Primary School and as dean of St. John's Church in Tartu; in 1683 he was co-rector of the Riga *Gymnasium* (Upper Secondary School) and from 1684 to 1693 he

VII

Täiendusi Varbola Jaanlinna müntide osas

(2004)

Kiudsoo, M. 2004. Täiendusi Varbola Jaanlinna müntide osas. – Muinasaja Teadus 14. Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Tartu-Tallinn, 77–93.

Täiendusi Varbola Jaanilinna müntide osas

Mauri Kiudsoo

Analüüsitakse Varbola Jaanilinna arheoloogilistel kaevamistel avastatud rahasid. Mündinimistu täiendamise kõrval keskendutakse vermingute ajalise ringlusega seotud küsimustele: millal lülitusid erinevad mündisordid Liivimaa rahakäibesse, kaua püsisid mündid ringluses? Esitatud andmeid saab üldjoontes kasutada ka teiste muististe puhul, kus arheoloogid arvestavad kultuurikihi interpreteerimisel enamasti üksnes konkreetse mündi verimisaastat. Nagu selgub käesolevast kirjutisest, on dateerimisel oluline silmas pidada ka raha ringluse kestvust ning väljastpoolt Liivimaad pärinevate müntide puhul, nende käibeletuleku aega Eestis.

Coins from the archaeological excavations of the hillfort of Varbola Jaanilinn are analysed. In addition to complementing the coin catalogue, the author concentrates on problems related with the period of circulation of the coins: when were different coins included in the Livonian currency and how long did they circulate? The published data can also be used at other monuments where archaeologists, interpreting the cultural layer, still take into consideration only the year of minting of a particular coin. The article indicates that it is essential for dating to consider also the duration of their circulation and, in the case of coins minted outside Livonia, the date of their appearance in Livonia.

Mauri Kiudsoo, Ajaloo Instituudi fondide sektor, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; Mauri.Kiudsoo@mail.ee

Sissejuhatus

1986. a ilmus Arkadi Molvõgini sulest artikkel, mis sisaldas koos mõningate kommentaaridega 170 mündist koosnevat Varbola Jaanilinnast leitud müntide nimistut (Молвыгин 1986). Paraku jäi esitatud nimekirjast erinevatel põhjustel välja viiskümmend üks vermingut.¹ Lisaks on vahepealse aja jooksul, täpsemalt 1980. aastate teisel poolel, Varbola linnamäel toimunud arheoloogiliste uuringutega muuseumikogud täienenud veel nelja mündi võrra.

Käesolevas artiklis keskendub autor Varbola Jaanilinna mündinimistu täiendamise kõrval² peaaesjalikult erinevate mündisortide ajalise ringluse küsimusele. Asula kultuurikihist, kalmistult või ohvrikohalt avastatud vermingu puhul pole arheolo-

¹ 23 münti taasavastas Eesti Rahva Muuseumi kogudest Ülle Tamla.

² Lisaks uute müntide teaduslikku käibesse toomisele tuli teha ka oluline korrektuur A. Molvõgini artiklis esitatud ühe mündi määrangu osas (vt käesoleva artikli lisa).

gile oluline mitte ainult konkreetse eksemplari vermimise aasta, vaid leiukompleksi dateerimisel oleks hädavajalik teada veel raha ringluses püsimise perioodi ning väljaspool Liivimaa territooriumi löödud mündisordil lisaks ka käibeletuleku aega Eestis. Siinkirjutaja on viimastel aastatel selle probleemiga süstemaatiliselt tegeleud.³ Praeguses uurimisseisus on lõplike järelduste tegemisel takistuseks raha käibeareaalide interpretatsiooni lahknevus, mis tuleneb aarete ning ohvrikohtade/kalmistute mündimaterjali kohatisest erinevusest. Selle põhjuseks on omakorda konkreetsete mündisortide erinev väärtustamine elanikkonna poolt. Näiteks Setumaal hinnati väga kõrgelt suure hõbedasisaldusega Vene münte vastupidi Poola ja Rootsi nigela hõbedakoostisega peenrahal (Kiudsoo 2003a, 167).

13.–14. sajandi brakteaadid

Svealand

Varbola Jaanilinnast avastatud müntide hulgas on varaseimaks Rootsi kuninga Johan Sverkerssoni (1216–1222) brakteaadikujuline penn (joon.; lisa, nr 6). Sverkerssoni aegseid Rootsi verminguid on Eestis lisaks Varbolale avastatud vaid Muhu linnuse teisest aardeleiuust. Sellesse peitvarasse olevat kuulunud kogunisti kolm taolist eksemplari (Потин 1967, 115). Need anti 1896. a üle Peterburi imperaatorlikule arheoloogilisele komisjonile (RK 850). Rootsis 12/13. sajandi vahetusel valmistatud kunstiliselt kauneid brakteaate⁴ kohtab Eesti leidudes haruharva (vt Molvõgin 1985, tab 1⁵) ning Lätist pole neid üldse teada (vt Пелда 1977a, 65–77; 1977b, 103–113; Берна 1988, 48–49, tab 19). Muinasaja lõpukümnenditel domineerisid meil peamiselt Ojamaa (Visby) ja Saksa (Münster, Köln) vermingud (Leimus 2002a, 1590, 1594). Mõnevõrra esines küll ka Inglise münte (Leimus 2003, 57). A. Molvõgini järgi näitavat Svealandi ja Ölandi rahade vähene esindatus siinsetes leidudes seda, et Eesti suhted Rootsi rannikuga olid, võrreldes Gotlandi saarega, palju nõrgemad

³ 2000. a valmis Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis kaitstud peaseminaritöö (Kiudsoo 2000). Järgnevalt olen kogunud informatsiooni Liivi-Vene ja Põhjasõja-aegsete (1558–1721) mündiaarete kohta. Käsikirjas on valminud 16. sajandi teise poole aardeleidude kataloog, mis sisaldab mitusada tollast mündiaaret. Nimetatud nimistul põhinevad ka käesolevas artiklis esitatud 16. sajandi teist poolt puudutavad järeldused.

⁴ Saksamaalt alguse saanud brakteaatide valmistamine muutus 12. sajandi jooksul eriliseks keskaegseks kunstiliigiks (Kluge 1984, V).

⁵ Artikli autor ei suutnud kontrollimisel leida informatsiooni kahe Viiraküla või Muhu linnuse I aardesse kuulunud brakteaadi olemasolu kohta. Võib-olla on A. Molvõgin neist ühe all silmas pidanud AI numismaatikafondis säilitatavat, kusagilt Saaremaalt pärinevat leidu (AI 5000/862: 8). Samas võib mainitu puhul tegemist olla senini teaduslikust kirjandusest välja jäänud brakteaadiga (Rootsi, Uppsala peapiiskopkond, penn u 1215).

(Molvõgin 1978, 206). Ojamaa tähtsus Läänemere kaubanduses tõusis ki 12. sajandi kestel märgatavalt ning Saksa kaupmeeste äriretked sinna võtsid üha organiseerituma kuju (Leimus 2003, 56–57). Just Visby oli see keskus, kustkaudu Saksa kaupmees ning koos temaga Ojamaa rahaarvestus jõudsid hiljemalt 13. sajandi algul Liivimaale (Leimus 2004, 1098).



Gotland

Mündivermimise hoogustumine Tallinnas ja Tartus umbes 1265. a rahuldab ilmselt kohaliku rahaturu vajadused. Samas jätkus kõrvuti Liivimaa müntidega siinmail endiselt Ojamaa (Visby) rahade käive. Seda hõlbustas ehk ka Visby ja Liivimaa vermingute ühesugune mündialus (Leimus 2002a, 1601). Varbola linnamäelt on leitudki kaks Ojamaa brakteati (Молвыгин 1986, tab 1: 1–2), mis pärinevad ajavahemikust 1210/20–1260/70. Taolised vermingud ilmuvad Eesti mündikäibesse 13. sajandi teisel poolel, kusjuures 14. sajandi keskpaigaks on nad juba ringlusest kadunud (Молвыгин 1960, 277–290; 1967, 34–71).

Joon. Roots, Svealand, Östra Aros, Sverkersson, penn, 1216–1222.

Fig. Sweden, Svealand, Östra Aros, Sverkersson, penny, 1216–1222.

Põhja-Saksa linnad

Varbola leiumaterjali hulgas on kaks Lübecki 14. sajandi teise poole münti (Молвыгин 1986, tab 1: 3–4; tab XXV: 3). Sellistel Põhja-Saksa vendilinnades 13.–14. sajandil vermitud brakteadikujulistel pennidel oli Liivimaa 14. sajandi mündikäibes täita väga oluline roll. Need mündid, millele mõnevõrra hiljem lisandusid veel ka Visby örtugid, valitsesid kohalikus raharingluses pärast 1332. a, mil müntimine Tallinnas katkes (Leimus 1998a, 83–89). Varaseimad taolised vermingud jõudsid Eestisse ilmselt 13/14. sajandi vahetusel, kui Liivimaa linnade läbikäimine Lübeckiga muutus tihedamaks. Põhja-Saksa linnadest imbus selle tagajärjel siia sealset raha ning teavet selle arvestuse kohta (Leimus 2004, 1100). Vendilinnade pennid moodustasid veel 1360. aastate teisel poolel peidetud Eesti aarete koosseisust selge enamuse. 1370. aastate lõpul vähenes nende hulk märgatavalt (Kiudsoo 2001a, 70) ning 15. sajandi alguseks Põhja-Saksa pennide käibimine Liivimaal praktiliselt lakkas. Nende pea-

miseks raharinglusest kadumise põhjuseks võib pidada asjaolu, et 1370. aastatel keelasid Liivimaa võimud selliste madalaprooviliste müntide sisseveo ning käibe (Molvõgin 1969, 50–51, 58, 63).

Vana-Liivimaa mündid

u 1363–1420

Varbola linnamäelt pärineb märkimisväärse hulga Vana-Liivimaa müntlates 14/15. sajandi vahetusel löödud artigeid, seestlingeid ning nn Lübecki penne ehk *lübischeid* (lisa, nr 1–3, 30; Молвыгин 1986, tab 1: 5–12, 14–28). Müntimistegevuse Liivimaal taastas pärast enam kui kolmekümne aastast pausi esimesena ordumeister 1363. a Tallinnas, vermides kõigepealt artigeid (Leimus 1998a, 90). Peagi (1364?) järgis tema eeskujuga Tartu piiskop (Leimus 2002b, 128). Ligikaudu samal ajal artigitega hakati Tallinnas valmistama ka väiksemat mündisorti, mida hiljem nimetati seestlingiks (Nemirowitš-Dantšenko 1995, 128). Tõenäoliselt 1390. a paiku tehti Tallinnas ja Tartus algust ka kolmanda nominaali, Lübecki penni vermisega (Molvõgin 1969, 57, 59). Seetõttu oli 14. sajandi lõpul Liivimaal väljakujunenud mündisüsteem oma kolme erineva nimiväärtusega üks Läänemerepiirkonna arenenumaid (Leimus 2004, 1101). Peatselt, 1422. a viidi Liivimaal läbi radikaalne rahareform, mille tõttu käibes olnud mündid kaotasid kehtivuse. Ajavahemikus 1363–1420 löödud artigit, seestlingite ning Lübecki pennide käibimisega saab seega piiritleda võrdlemisi konkreetselt.⁶

1422–1561

1422. a Võnnus toimunud Maapäeval otsustati alustada uute artigit⁷ ning 1426. a ka *lübischete* ja šerffide valmistamisega (Tender 1937, 510–511). Madalaproovilised šerfid, mille toodang ei olnud küll eriti mahukas, levisid ja äratasid usaldamatust ka naabermaades (Leimus 1999, 28). Varbola Jaanilinnast on arheoloogilistel välitöödel avastatud viis Liivimaa 15. sajandi šerffi (Lisa, nr 31; Молвыгин 1986, tab 1: 13, 29–31). Taolisi, siinsetest killingitest ja pennidest haruldasemaid ning tunduvalt

⁶ Üksikeksemplare kohtab siiski ka hiliskeskajagsetes Simuna (Kari 1975, 5; *tpq* 1534), Üksnurme (AM 29147, Leimus 1990; *tpq* 1536) ning Mäksa II (AI 5000/169: 3–17; 622; *tpq* 1557) aardeleidudes. Liivi-Vene sõja kontekstis on täiesti erandlik Lelle ja Eidapere külade piirkonnast avastatud aardeleid (Kieler 1927; *tpq* 1566), mis sisaldas koguni 17 (!) Liivi ordu artigit.

⁷ Elanikkond hakkas neid kutsuma killingiteks.

halvema hõbedasisaldusega ühepoolseid verminguid kohtab eelkõige kalmistute ja ohvrikohtade leiumaterjalis. Kuna aaretas neid praktiliselt ei leidu⁸, siis puudub meil ka võimalus määrata 15. sajandi šerffide ringluses püsivuse täpsemat aega. Seevastu alates 1426. a valmistatud ning Varbola mündimaterjalis esindatud penne (Молвыгин 1986, tab 1: 39–40), kohtab vähesel määral isegi 1530. aastatel peidetud Üksnurme ning Simuna aardeleidudes (Leimus 1990, nr 300–327; Kari 1975, nr 131–136). Varbola Jaanilinnast on lisaks 15. sajandil löödud šerffidele avastatud ka teistest mõnevõrra hilisem eksemplar. Viimane on valmistatud Tallinna rahapajas ordumeister Wolter von Plettenbergi valitsemisajal (1494–1535) (lisa, nr 32). Taolisi verminguid on teada näiteks Pirita kloostri, Niguliste kirikust ning Kuu-salu kirikuaast (Nemirowitsch-Dantschenko & Pärn 1980, 86; Kiudsoo 2003b, 221). Kuigi Mihhail Nemirovitš-Dantšenko ja Franziskus Pärn dateerivad selle võrdlemisi haruldase münditüübi juba 16. sajandi algusesse (1980, 86), viitavad Üksnurme aardeleius (*tpq* 1536) sisalduvad šerfid siiski mõnevõrra hilisemale vermimisajale.⁹ Ivar Leimus ongi Üksnurme aaret käsitlevas artiklis pakkunud välja 1515. a mündireformile järgnevaid aastaid (Leimus 1990, nr 1331–1332).

Varbola Jaanilinnast on arheoloogilistel kaevamistel saadud kolm ordumeister Bernd von der Borch (1471–1483) Vönnu müntlas valmistatud killingit (Молвыгин 1986, tab 1: 133–135). Kuna 15. sajandi viimase veerandi rahasid kohtab Liivi sõja ajal käibinud Vana-Liivimaa müntide hulgas veel võrdlemisi sageli (Kiudsoo, ilmutamisel), siis peaks selliseid münte sisaldavaid ladestusi dateerides arvestama sellega, et mündid võivad olla maapõue sattunud alles 16. sajandi teisel poolel.

Peale eespool lähemalt käsitletud ordumeister Plettenbergi Tallinna šerfi sisaldab Varbola leiuaines veel kolmkümmend üks pärast 1515. a mündireformi löödud Vana-Liivimaa vermingut (lisa, nr 4, 7; Молвыгин 1986, tab 1: 32, 37–38, 41–56, 91–93, 131–132, 136–140). Liivi sõja aegsete mündiaarete koostisest ilmneb, et 1560.–1570. aastate esimesel poolel on ajavahemikul 1515–1561 löödud Vana-Liivimaa rahad veel selgelt ülekaalus, kuid alates 1570. aastate teisest poolest langeb nende osakaal juba tunduvalt. Hilisemad aardeleiad, mis sisaldavad Vana-Liivimaa verminguid, milleks on siis enamasti Thomas Schöningu (1528–1539) ja Wilhelm von Brandenburgi (1539–1563) Riia peapiiskopkonna killingid ning Liivi ordu poolt Tallinnas enne 1561. a vermitud peenraha (0,1–3,8%), kuuluvad 17. sajandi algusaastatesse (Kiudsoo 2000, 14).

⁸ Kuigi Karula kihelkonna Vana-Antsla valla Koemetsa talu maadelt avastatud aardesse (AI 5000/132; *tpq* 1577) kuulub ka üks Liivi ordu Tallinna 15. sajandi teise poole šerff, on tegemist siiski üldises kontekstis erandliku nähtusega.

⁹ Lisaks lakkas, tingituna hõbeda kõrge hinnast, 16. sajandi alguseks Liivimaa rahapajades müntimis-tegevus (Leimus 1987, 4–6).

Leedu poolekrossid (1495–1566)

Varbola mündimaterjali hulgas on esindatud Leedu ½ krossid, millest üks on valmistatud 1509 Sigismund I ning neli aastatel 1547–1562 Sigismund II Augusti poolt (Молвыгин 1986, tab 1: 160–164). I. Leimus on juhtinud tähelepanu sellele, et Leedus ajavahemikul 1495–1566 valmistatud ½ krossid jõudsid Eestisse koos Poola-Leedu palgasõduritega Liivi sõja algusaegadel, s.t 1559–1560 (Leimus 1995, 54). 16. sajandi esimesel poolel ning 1550. aastate alguses peidetud Liivimaa aardeleiud annavad küll tunnistust ajavahemikul 1495–1506 vermitud Vilno müntla pennide, kuid mitte poolekrossiste ringlusest.¹⁰ Huvitaval kombel ei osuta aga 16. sajandi teise poole mündiaarded ½ krosside massilisele käibele mitte varem kui alles 1590. aastate lõpul. Ülisuurtes kogustes (21,4–94,6%) esineb neid aga Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi (1600–1611) aaretel (Kiudsoo 2000, 13). Kui välja jätta mõningad erandid¹¹, siis Liivi sõja aegsetes leiukompleksides kohtab poolekrossiseid münte üksnes valikuliselt ning väikesel hulgal. Selle põhjused jäävad vähemalt praeguse uurimisseisu juures veel saladuseks. Tingitud tõenäoliselt mõnevõrra suuremast Poola palgasõdurite garnisoni olemasolust Pärnus, sisaldavad 1560. aastatel selliseid verminguid üksikeksemplaridena vaid Pärnu (ja Lihula)¹² ümbruskonna mündiaarded. Kuna ainus taoline teistest mõnevõrra ida poole jääv leid (*tpq* 1566) tuli päevalgele Rapla lähedalt Lelle ja Eidapere küla piirkonnast (Kieler 1927), võiks Varbola kalmistult saadud poolekrossiseid münte kui hauapanuseid/ohvriande teoreetiliselt dateerida samuti Liivi sõja algusaega. Palju tõenäolisem on siiski hilisem periood, s.t 16. sajandi lõpp / 17. sajandi algus.

Rootsi Tallinna killingid (1561–1585)

Rootsi võim sai Eestis alguse Liivi sõja ajal juunis 1561. Seoses sellega tuli siin kõrvuti oma müntidega käibele ka Rootsi raha. Erik XIV (1560–1568) ning eriti Johan III (1568–1592) harrastasid oma võimuloleku aastail suurejoonelist mündirikkumist. Vaevalt mõneprotsendilise hõbedalisandiga vaskseid killingeid valmistati küllaltki suurtes kogustes 1585. a Tallinnas, kokku umbes 10 miljonit eksemplari (Leimus 1995, 44–48).

¹⁰ Simuna (Kari 1975, nr 516–517; *tpq* 1534), Üksnurme (AM 29147; Leimus 1990, nr 2379–2406; *tpq* 1537), Duksti (Молвыгин 1967, 387–391; *tpq* 1551), Mangali (Молвыгин 1967, 416–418; *tpq* 1554).

¹¹ Vodja (Hartmann 1871, B X: 124, 124b; *tpq* 1569), Rannu (AI 5000/214; *tpq* 1570), Uderna (Sb. GEG 1869; *tpq* 1575), Helme (Accessions, 1874: 243–283; *tpq* 1578).

¹² Tammiste (AI 5000/904; 1058: 1–4; *tpq* 1562), Ännikse (AI 5000/661; *tpq* 1562), Pärnumaa (AI 5000/861; *tpq* 1563), Kablima (AI 5002/14442; *tpq* 1565), Lihula (Hartmann 1871, B X: 116; *tpq* 1568).

Rootsi võimu poolt Tallinnas 1561–1585 löödud killingid moodustavad Varbola müntidest ühe suurema osa (lisa, nr 10–11, 34–36; Молвыгин 1986, tab 1: 33–34; 58–90; 141). Erik XIV vermingud ilmuvad Eesti ala aaretesse alates 1561. a ning tema järglase Johan III poolt löödud eksemplare sisaldab esimesena Lihula aardeleid (Hartmann 1871, BX: 116; *tpq* 1568). Johan III mündid tõrjusid Erik XIV rahad käibest kiiresti kõrvale, mis on ka arusaadav, kuna viimased olid siiski mõnevõrra parema hõbedasisaldusega. Üksnes Lõuna-Eestist pärit Karula aardes (AI 5000/158; *tpq* 1577) on Erik XIV killingid Johan III vermingute suhtes veel selgelt ülekaalus. 1570. aastatel peidetud aardeleidudes kohtab Rootsi peenraha massiliselt ja ühtlaselt üle kogu Eesti. Mõnes aardes on märgatav nende selge domineerimine; seda ka Varbola linnuse lähisteles jäävas Nadalama (AI 5002/2458–2459; *tpq* 1578) ja veidi kaugemas Kullamaa II leius (AI 5000/60; *tpq* 1578). 1580. aastatel hakkas Rootsi Tallinna killingite osakaal kiiresti langema ning Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi aarded sisaldavad neid juba võrdlemisi väikeses koguses (0,2–3,3%).¹³ Lisaks Tallinna müntla toodangule leidub 17. sajandi alguse aardeleidudes mõnevõrra veel Rootsis Johan III ning Erik XIV ajal valmistatud vahetusraha (Kiudsoo 2000, 14). Mõningad Stockholmi rahapaja toodangu näited on esindatud ka Varbola leiumarjal (lisa, nr 5, 12–14, 37–39; Молвыгин 1986, tab 1: 115–125; 150–156).

Riia vabalinna (1561–1581) killingid

Kui Liivi ordumeister 28. novembril 1561 alistus Poola kuningas Sigismund II Augustile, ei ühinenud Riia linn subjektsioonipaktiga, vaid võttis endale kaheks aastakümneks vabalinna staatuse. Sellel ajajärgul teostas Riia ka faktilist mündiõigust (Leimus 1995, 55). Varbola Jaanlinna arheoloogilistelt kaevamistelt on leitud ühtekokku kuusteist tolleaegse Riia rahapajas löödud münti (lisa, nr 8–9, 33; Молвыгин 1986, tab 1: 94–105, 144). Vabalinna killingite üksikeksemplare esineb Eesti aaretes alates 1560. aastate keskpaigast ning 1570. aastate alguses on märgatav nende osakaalu ja esinemissageduse tõus. Eriti massiliseks muutuvad sellised vermingud 1580/90. aastate Lõuna-Eesti aardeleidudes¹⁴ ning Poola-Rootsi jätkusõja algusaastatel sisaldavad vabalinna killingeid olulisel määral (5,7–80,6%) peaaegu kõik mündiaarded (Kiudsoo 2000, 13). Varbolast u 30 km kauguselt avastatud Kehtna aardes (AI 5000/174; *tpq* 1588) on 119 münti hulgas siiski vaid kaks taolist eksemplari.

¹³ Erandi moodustab Väike-Maarja kihelkonnast avastatud Põdrangu aare (AI 2810; 5000/58; *tpq* 1599), milles leiduvate Erik XIV ning Johan III Tallinna killingite protsent on koguni 48.

¹⁴ Taagepera (AI 5000/465; *tpq* 1579), Käršu (AI 5000/74; *tpq* 1583), Sangaste II(a) (Sb. GEG 1886, 59–61, 123–125; *tpq* 1592), Laanemetsa (AI 5000/2; *tpq* 1593), Pangodi (Hartmann 1871, B X: 54; *tpq* 1594).

Dahleni ja Kuramaa hertsogkonna killingid 1570. aastatest

Võimalik, et muuhulgas ka vabalinna majanduse nõrgestamiseks lasid Poola võimud aastail 1572–1573 Riia lähedal Dahlenis ehk lätipäraselt Dole lossis lüüa madalaproovilist vahetusraha. Mündivermimise peapõhjuseks oli siiski Sigismund II Augusti võlg Pärnu garnisonile (Leimus 1995, 55–56). Tänapäeva Läti alal tegutses 1570. aastatel lisaks Riia ja Dahleni rahapajale ka Jelgava (Miiitava) müntla, mille mündihärraks oli Liivimaa viimane ordumeister Gotthard Kettler, hilisem Kuramaa hertsog. Liivimaa raharingluse jaoks olid olulisimad 1575–1577 löödud väheväärtuslikud killingid (Leimus 1995, 60–61).

Dahleni ja Kettleri Kuramaa killingeid esineb Eesti leidudes püsivas, kuid võrdlemisi väikeses koguses¹⁵ juba nende vermimise algusest saadik. Veel 17. sajandi esimesel kümnendil on täheldatav taoliste vermingute konstantne osakaal (0,5–10,0%) aaretes (Kiudsoo 2000, 14). Varbolast on avastatud nii üks Dahleni kui ka Kuramaa hertsogkonna killing (Молвыгин 1986, tab 1: 110, 167).

Sigismund III Riia mündid 1588–1621

Poola raharingluse jaoks oli Sigismund III aegse Riia müntla tegevus oluline (Mikolajczyk 1988, 61, 68): 1602–1621 moodustas seal löödud peenraha koguni 58% riigis valmistatud killingite kogusest. Samuti oli neil täita 17. sajandi esimese veerandi Eesti mündikäibes tähtis roll – 1620. aastateks tõusis Sigismund III killingite osakaal aardeleidudes isegi 50–85% (Kiudsoo 2000, 13, 18). Esmapilgul võib tunduda kummalisena, et Varbola mündimaterjal sisaldab üksnes kolme Sigismund III poolt Riias enne 1621. a löödud killingit (Молвыгин 1986, tab 1: 106, 145–146). Samas tuleb arvestada aga võimalusega, et Poola rahade käibeareal ei pruukinud tollal Varbolani ulatuda. Nimelt pärinevad teadaolevad Poola-Rootsi jätkusõja aegsed aardeleiud valdavalt Lõuna-Eestist (vt Kiudsoo 2000, Lisa II: 1).¹⁶ Seda hüpoteesi kinnitab ka Sigismund III Riia killingite puudumine Põhja-Eesti ajaloolise aja kalmistute mündipanuste hulgas (vt Kiudsoo 1996, Lisa I).

¹⁵ Puhja kihelkonnast Suure-Ulila mõisa maadelt avastatud aardeleiu (Accessions, 1876: mai, 1877; *tpq* 1578) koostisest moodustavad Dahleni killingid siiski mõnevõrra suurema osa (u 20%).

¹⁶ Erandi moodustab Tõrise leid Saaremaal, milles esineb massiliselt ka Sigismund III Riia killingeid (SM 10312). Selle kompleksi näol on tegu aga kahe eriaegse aardega (Kiudsoo 2001b, 43). Arhiivimaterjalidele toetudes olevat 1936. a Tallinnast avastatud mündiaare koosnenud samuti 16. ja 17. sajandi Poola rahadest (ÕES märkmed, nr 9).

Mihhail Fjodorovitši (1613–1645) verming

A. Molvõgini poolt koostatud Varbola Jaanilinna mündinimistu sisaldab üht aastatel 1643–1645 valmistatud Mihhail Fjodorovitši traatkopikat¹⁷ (Молвыгин 1986, tab 1: 111; tab XXVI: 111). Praeguse uurimisseisu põhjal võib väita, et esimesed Vene kopikad ja dengad ilmuvad Eesti ala aaretesse 1570. aastatel. Kuigi neid leidub vaid osas tollastes mündileidudes, esineb traatkopikaid siiski ühtlaselt üle kogu Eesti (Kiudsoo 2003a, 160). Poola-Rootsi jätkusõja ajal on Vene kopikate käibeareaal katnud peaaegu kogu Eesti ala (Kiudsoo 2000, 14; lisa II: 1). Seevastu hiljemalt 17. sajandi keskpaigaks oli Vene müntide käibeareaal nihkunud tunduvalt ida suunas ning traatkopikaid sisaldavad aarded seostusid tollal peamiselt Eesti-Vene piiriäärsete aladega (Kiudsoo 2000, 24, 27). Seega ei jää Varbolast leitud münt oma vermisajal ega ka edaspidi vene rahade käibeareaali. Kuigi hilisemad, 18. sajandi alguse aardekompleksid ei näi osutavat Vene rahade kasutusareaali laienemisele, avastati näiteks 2002. a ka Jõelähtme kirikust traatkopikaid, mis olid valmistatud Peeter I valitsemisajal, ajavahemikus 1682–1725 (AI 6560: 74–78). Sellised erandlikud näited osutavad vajadusele kaasata raha käibeareaalide interpretatsiooni ilmtingimata ka väljastpoolt aardeid pärinev mündimaterjal.

Mihhail Fjodorovitši kopikaid leidub olulisel määral veel 17. sajandi teise poole Eesti-Vene piiriäärsetes aardeleidudes. Seevastu 18. sajandi alguses domineerivad traatkopikate seas juba Peeter I vermingud (Kiudsoo 2000, 27).

17. sajandi Rootsi vaskmündid

Rootsis 1620. aastate keskel alanud ulatuslikul vaskmüntide vermimisel oli otsustav mõju Eestimaa mündindusele. 1625. a 9. juuni Gustav II Adolphi patent sätestas, et vaskraha pidi käibima nii Rootsi riigis kui ka tema provintsid (Leimus 1998b, 172). Kuigi Liivimaa ujutati taoliste vermingutega tänu väeosadele makstavale palgale peagi üle (Platbärzdis 1968, 24), puuduvad ometi 1620. aastate teisel poolel maa-põue maetud Eesti aaretes vaskmündid.¹⁸ See viitab usalduse puudumisele harjumatu raha suhtes (Kiudsoo 2000, 18). Algset umbusku kinnitavad selgelt ka mitmed arhiividokumendid (vt Leimus 1998b, 172). Seevastu 1650.–1670. aastate Põhja-

¹⁷ Traatkopikad (saksa *k Tropfkopeken*) on nime saanud oma valmistamistehnoloogiast. Hõbedast venitati paraja paksusega traat, mis seejärel lõigati kääridega tükkideks, löödi haamriga lamedaks ja vermiti. Seetõttu on neil rahadel ovaalne kuju (Спаский 1970, 99–101).

¹⁸ Ainsaks erandiks on 1909. a Torma kihelkonnast Lullikatku külast avastatud mündiaare (ERM k/r 13: 106), millest Ajaloo Instituudis säilitatakse praegu ainult üht, 1628. a löödud vermingut (AI 5000/1127: 3). On tõenäoline, et Lullikatku aardes oli ka hilisemaid münte.

Eesti¹⁹ aardeleidudes ja külakalmistutel esineb Rootsi vaskrahasid juba massiliselt.²⁰ Nendeks olid peamiselt Kristina (1632–1654) ¼- ja Karl XI (1660–1697) ½- öörid (Kiudsoo 2000, 22; 26).²¹

Varbola Jaanilinnast leitud vermingutest moodustavad vaskmündid Rootsi Tallinna killingite kõrval ühe olulisima osa (lisa, 10–27, 42–60). Nende seas on ka üks Nyköpingi rahapajas 1633. a löödud haruldus.

Pikka aega puudusid selged tõendid 17. sajandil vermitud Rootsi vaskmüntide ringluses püsimise kohta veel ka Põhjasõja perioodil. Käesoleva artikli autoril on õnnestunud välja selgitada kaks Lääne-Eesti 18. sajandi alguse aardeleidu: Nõmmküla (SM 7594) ja Haapsalu (HM 960–975), mis mõlemad sisaldasid ka eelneval sajandil valmistatud Rootsi vaskrahasid. Seejuures Haapsalu linnast Lembitu tänavalt päevavalgele tulnud kompleks koosneb muuseumisse jõudnud mündimaterjali järgi valdavalt ajavahemikus 1634–1677 löödud nominaalidest. Aaret dateerivad (*tpq* 1707) üksnes kaks Karl XII vermingut.

Sarnaseid näiteid, kus 17. sajandil löödud vahetusraha on käibinud samuti järgneval sajandil, on teada mitmeid. Kuigi 1665. a lõpetati Riias killingite vermimine, etendas sealne toodang tõenäoliselt olulist rolli veel ka Lõuna-Eesti Põhjasõja-aegses mündikäibes (Kiudsoo 2002, 41). Tõendeid 1660. aastatel löödud vahetusraha pikaajalise ringluse kohta esineb lisaks Valgevene mündimaterjalis (Sintchouk & Zaitčeva 2000, 1217). Rootsist leitud 18. sajandi aarded annavad aga tunnistust 17. sajandi lõpus vermitud hõbemüntide jätkuvast kasutamisest (Sarvas 1969, 143).

Rootsi Riia killingid (1621–1665)

Aaretel leiduvale mündimaterjalile tuginedes võib väita, et 17. sajandi keskpaigaks oli Eestis selgelt välja kujunenud kaks peamist raha käibeareali: Poola süsteemis löödud rahad ringlesid lõunapoolses, Rootsi mündid aga põhjapoolses Eestis (Kiud-

¹⁹ Rootsi vermingute käibeareali lõunapiiriks oli tollal Kambja ümbrus (Kiudsoo 2000, 22).

²⁰ Madala väärtuse tõttu ei viita Eestist leitud arvukad vaskmüntidest koosnevad aarded aga elanikkonna jõukusele. Näiteks Palamuse kihelkonna Rahivere külast avastatud suurimast Eesti vaskmüntide leiust (AI 5002/14441) vastasid muuseumikogudesse jõudnud 1286 vermingut omaaegselt väärtuselt vaid kuuele taalrile. Kui võrrelda Rahivere mündipaja väärtust toleaegsete hõbemüntidest koosnevate aardeleidude omaga, siis täheldame selget erinevust. Rahivere lähedalt saadud Palamuse leiukompleksist teadaolevad 148 hõbemünti (Kiudsoo 2000, lisa I: nr 95; *tpq* 1651) kujutasid endast juba märkimisväärset varandust, mis ümberarvestatuna tegi ligi 40 taalrit. 1936. a kündmisel päevavalgele tulnud lisaku kihelkonna Roostoja küla aare (AI 5000/1266; *tpq* 1646) sisaldas algselt aga koguni 232 taalrit (ÕESi märkmed, nr 63).

²¹ Gustav II Adolfi öörid ja ½ öörid ei etendanud tollases raharingluses enam olulist rolli. Üksnes Türi- salust avastatud mündiaare (Kiudsoo 2000, Lisa I: 96; *tpq* 1651) sisaldab veel märkimisväärse koguses Gustav II Adolfi vasest verminguid (50%).

soo 2000, 22–23).²² Lääne- ja Kesk-Eestis on aarete põhjal jälgitav nn ülemineku-tsoon. Võrdlusest Renate Ceplite koostatud mündileidude kataloogis (1968) sisalduvate aarete materjaliga nähtub, et Lõuna-Eesti kuulus tollal ühtsesse käibeareaali praeguse Läti territooriumiga. Sealt leitud aarded koosnevad põhiliselt Riia linna- ja kroonumüntla killingitest (1621–1665) ning Johann Kasimiri valitsemisaegsetest (1649–1668) *boratinkadest*.

Põhja-Eestist avastatud aaretes ja matmispaikades Poola verminguid reeglina ei esine. Ainsaks erandiks on Viru-Nigula kihelkonnast Vasta mõisa maadelt saadud aare (Sb. GEG 1887, 140; *tpq* 1649). Kuigi Varbolat võib 17. sajandi teisel poolel teatud reservatsioonidega lugeda kahe käibeareaali üleminekuks²³, on Jaanilinnast avastatud Riia killingite (lisa, nr 40–41; Молвыгин 1986, tab 1: 107–109; 147–149) puhul ehk tegu hoopiski käibes kasutute müntide ohverdamisega. Taolisi näiteid on veel teisigi. Poola süsteemis loodud müntide käibeareaalist jäävad kõige selgemalt välja Jõelähtme kirikust leitud üksikud Riia linna- ning Liivimaa kroonumüntla killingid (Kiudsoo 2003b, lisa: 39–42, 44, 47–50).

Kokkuvõte

Varbola Jaanilinnast on arheoloogilistel kaevamistel leitud ühtekokku 233 münti. Kõige varasemaks verminguks on Eesti leiumaterjalis üliharuldane Johan Sverkerssoni (1216–1222) Rootsi münt. Ajaliselt järgnevad sellele aastatel 1210/20–1260/70 valmistatud kaks Ojamaa brakteaati, mis käibisid Liivimaal veel ka 14. sajandi esimesel poolel. Brakteaatidena on vermitud samuti kaks Lübecki 14. sajandi teise poole penni. Taolised Põhja-Saksa vendilinnade mündid valitsesid Liivimaa raharingluses pärast 1332. a, mil siinmail müntimine katkes. 1370. aastatel keelasid Liivimaa võimud selliste madalaprooviliste müntide sisseveo ja käibe, mistõttu 15. sajandi alguse aaretes neid praktiliselt enam ei kohta.

Varbola linnamäelt pärineb suur hulk Vana-Liivimaa müntlates loodud rahasid. Kui 14/15. sajandi vahetusel vermitud müntide käibimisaja ülemine piir on määratav 1422–1426 toimunud rahareformiga, siis 15. sajandi teise poole madalaprooviliste šerffide ringluse osas on praktiliselt võimatu midagi täpsemalt nentida. Põhjuseks on taoliste ühepoolsete rahade puudumine kohalikes aardeleidudes; neid esineb üksnes ohvrikohtades ja kalmistutel. Seevastu alates 1426. a loodud Liivimaa

²² Need kaks käibeareaali ühtisid enam-vähem Riia ja Tallinna kaubanduse mõjusfääridega (vt Dunsdorfs 1962, 299).

²³ Samas annavad Põhjasõja alguses peidetud Lõuna-Liivimaa ja Setumaa aardeleidud pigem tunnistust 17. sajandi teisel poolel toimunud Rootsi vermingute mõjuala mõningasest nihkumisest lõunapoole (Kiudsoo 2000, 35; 2003a, 164).

penne leidub vähesel määral isegi veel 1530. aastate mündiaaretes. Varbola šerffide hulgas on esindatud üks teistest mõnevõrra hilisem, kuid haruldasem eksemplar. Ordumeister Wolter von Plettenbergi Tallinna rahapaja šerff on valmistatud millalgi pärast 1515. a mündireformi. Kuna Liivi sõja ajal (1558–1583) ringluses olnud Vana-Liivimaa müntide hulgas kohtab hulgaliselt ka 15. sajandi viimase veerandi rahasid, peaks neid sisaldavaid ladestusi dateerides arvestama võimalusega, et konkreetset eksemplari on ehk maapäue sattunud alles 16. sajandi teisel poolel. Enne 1561. a löödud kohalikud vermingud on selgelt ülekaalus 1560.–1570. aastate esimese poole Eesti aardeleidudes ning alles seejärel hakkab nende osakaal kokku kuivama. Hili-seimad, üksikuid Riia peapiiskopkonna ja Liivi ordu rahasid sisaldavad aardeleidud on peidetud maapäue aga 17. sajandi alguses.

Liivi sõja algusaegadel imbusid Eesti raharinglusesse Leedus 1495–1566 löödud poolekrossised hõbemündid. Enne 1590. aastate lõppu ei esine neid aaretes väga massiliselt. Vahetult Liivi sõja puhkemise järel sisaldavad üksikuid eksemplare vaid Pärnu ja Lihula ümbruskonna mündileidud. See asjaolu on vast seletatav Pärnus resideerinud Poola palgasõdurite mõnevõrra suurema hulgaga. 17. sajandi esimesel kümnendil asetleidnud sõjategevuse ajal peidetud aaretes leidub Leedu poolekrossiseid verminguid aga ülisuurtes kogustes. Poola-Rootsi jätkusõja esimese perioodi (1600–1611) rahade seas moodustavad väga olulise osa samuti Riia vabalinna (1561–1581) killingid. Viimaste osakaal tõuseb meie aaretes hüppeliselt alates 1580/90. aastatest. See on periood, mil veel eelnenud kümnendil domineerinud Rootsi Tallinna killingid minetasid kiiresti oma tähtsuse. Siiski esineb aastatel 1561–1585 löödud killingeid koos Stockholmi müntla peenrahaga vähesel määral ka veel 17. sajandi alguskümnendil. Lisaks Erik XIV ja Johan III vahetusrahale etendavad Poola-Rootsi jätkusõja algusaegade mündiringluses sekundaarset, kuid siiski võrdlemisi püsivat rolli veel 1572. a Dahleni lossis ning hertsog Kettleri poolt Jelgavas (1575–1577) münditud killingid. Viimatimainitud mündisorte kohtab Varbolas siiski vaid üksikeksemplaridena.

Üllataval kombel on Varbola linnuselt avastatud üksnes minimaalsel hulgal Sigismund III Riia killingeid (1588–1621). On teada, et neid väga laial territooriumil levinud münte valmistati Riia rahapajas massilistes kogustes. Ehk saab nende puudumist seletada lihtsalt tolle piirkonna Poola rahade käibearealist väljajäämisega? Oma mõjusfäärist väljapoole jääb ka üks Varbola Jaanilinnast avastatud 1643–1645 valmistatud Mihhail Fjodorovitši (1613–1645) traatkopikas. Vene kopikaid sisaldavad 17. sajandi keskpaiga ja teise poole aardeid on praeguse uurimisseisuga teada vaid Eesti idapiiri äärest. Sealsete mündikomplekside koostise põhjal võib väita, et 18. sajandi alguseks olid Mihhail Fjodorovitši kopikad ringlusest enamasti juba kõrvale tõrjutud.

Rootsis alates 1624. a löödud vaskmündid moodustavad Varbola Jaanlinna vermingute koguhulgast ühe olulisema osa. Nende seas on ka üks Nyköpingi rahapajas 1633. a löödud haruldus. Käesoleva artikli autoril on tõendeid, et Rootsis

17. sajandil valmistatud vaskmündid käibisid isegi veel Põhjasõja ajal (1700–1721). Nimelt on Lääne-Eestist päevavalgele tulnud kaks 18. sajandi alguse aardeleidu, mis sisaldavad muuhulgas ka Kristina ja Karl XI vaskrahasid. Kuigi 1665. a lõpetati Riia müntlates killingite verimimine, etendas ka sealsete rahapajade toodang Põhjasõja-aegses mündikäibes olulist rolli. Seda muidugi Lätis ja Lõuna-Eestis, mis jäi tollal Poola rahade käibesfääri. Riia rahapajades 1621–1665 valmistatud killingite esinemist Varbolas põhjendaksin käibes kasutute müntide ohverdamisaktina. Kuna aarete ning ohvrikohtade/kalmistute mündimaterjali osas esineb mujalgi olulisi lahknevusi, tuleks käibearealide analüüsi tulevikus kindlasti kaasata ka väljastpoolt aardeleide pärinevad vermingud.

Kasutatud allikad ja käsikirjad

Accessions. Accessions-Katalog der Münzsammlung der Gelehrten Estn. Gesellschaft. (*AI numismaatika arhiiv*)

ERM k/r. Eesti Rahva Muuseum. Ainelise vanavara korjamise raamat. (*ERM fondide sektor*)

Kari, R. 1975. Tüpoloogiline ülevaade Simuna peitleiu müntidest Rakvere Rajooni-devahelises Koduloo muuseumis. Tartu. (*AI numismaatika arhiiv*)

Kiudsoo, M. 1996. Mündipanused Põhja-Eesti ajaloolise aja kalmistutel. Seminaritöö. Tartu. (*TÜ arheoloogia õppetool*)

Kiudsoo, M. 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Väeringud ja nende käibearealid. Peaseminaritöö. Tartu. (*TÜ arheoloogia õppetool*)

ÕES märkmed. ÕESi mündikogu juurde kuuluvad märkmed. (*AI numismaatika arhiiv*)

Молвыгин А. 1967. Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Kandidaadiväitekiri. Tallinn. (*AM*)

Kasutatud kirjandus

Ceplite, R. 1968. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tās apgrozība. Numismātika. Rīga.

Dunsdorfs, E. 1962. Latvijas vēsture 1600–1710. Uppsala.

Hartmann, H. E. 1871. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verh. GEG. VI, 3/4.

Kieler, E. 1927. Ein estländischer Münzfund. – Sb. GEG 1926. Anfang, 1–16.

- Kiudsoo, M. 2001a.** Parivere teine aardeleid. – *Studia numismatica, II*. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, 3. Tallinn, 66–74.
- Kiudsoo, M. 2001b.** Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret? – *EAA*, 5: 1, 37–46.
- Kiudsoo, M. 2002.** Kihnu mündiaarde dateeringust. – *Pärnumaa ajalugu*, 5. Artiklite kogumik, 3. Pärnu, 34–42.
- Kiudsoo, M. 2003a.** Setumaa mündiaarded. 14.–18. sajandil käibinud rahad. – *Setumaa kogumik*, 1. Uurimusi arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajalooost. Tallinn, 155–182.
- Kiudsoo, M. 2003b.** Additions to the numismatic collections in 2002. – *AVE*, 2002, 221–226.
- Kiudsoo, M. ilmunisel.** Kesk- ja uusaegsetest ehtemüntidest Eesti arheoloogilises materjalis.
- Kluge, B. 1984.** Brakteaten. Die Schatzkammer, Bd. 35. Leipzig.
- Leimus, I. 1987.** Liivimaa mündindus Liivi sõja algusaastail 1558–1561. Tallinn.
- Leimus, I. 1990.** Ein spätmittelalterlicher Münzschatz von Üksnurme. – *TATÜ*, 39: 4, 463–467.
- Leimus, I. 1995.** Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). *Stockholm Studies in Numismatics 1*. Stockholm.
- Leimus, I. 1998a.** Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – *Vana Tallinn*, VIII (XII). Tallinn, 83–95.
- Leimus, I. 1998b.** Das Münzwesen Revels im 17. Jahrhundert. – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Tartu, 169–197.
- Leimus, I. 1999.** Tallinna mündiraamatud 1416–1526. *Tallinna Linnaarhiivi Toimetised*, 3. Tallinn.
- Leimus, I. 2002a.** Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – *Akadeemia*, 8. Tartu, 1588–1604.
- Leimus, I. 2002b.** Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh. – *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology II*. Proceedings of the Third and Fourth Seminar, Tartu, Estonia, 12th–13th June 1999 and 8th–10th June 2000. Tartu, 127–132.
- Leimus, I. 2003.** Kaupmees. – M. Mägi (toim.). *Eesti aastal 1200*. Tallinn, 43–68.
- Leimus, I. 2004.** Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. – *Akadeemia*, 5. Tartu, 1093–1111.
- Mikolajczyk, A. 1988.** Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. *Biblioteka Muzeum Archeologicznego I Etnograficznego W Łodzi*, 22. Łódź.
- Molvõgin, A. 1969.** Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. – *Nordisk Numismatik Årsskrift*, 1969, 37–65.

- Molvõgin, A. 1978.** Die auswärtigen Verbindungen Estlands in der zweiten Hälfte des 12. Jh. und im ersten Viertel des 13. Jh. im Lichte der Numismatik. – Zeitschrift für Archäologie, 12. Berlin, 205–210.
- Molvõgin, A. 1985.** Einige Probleme der Münzzirkulation in Estland in der zweiten Hälfte des 12. und im ersten Viertel des 13. Jh. – *Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia*, I, 123–133.
- RK** = Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896.
- Nemirowitš-Dantšenko, M. 1995.** Zur Datierung der Seestlinge. – *Studia Numismatica*. Festschrift Arkadi Molvõgin 65. Tallinn, 126–131.
- Nemirowitsch-Dantschenko, M. & Pärn, F. 1980.** Seestlinge und Scherfe. Ein Beitrag zur Münzgeschichte Livlands. – Nord-deutsches Jahrbuch für Münzkunde und verwandte Gebiete, Bd. 2. Hamburg.
- Platbārzdīs, A. 1968.** Die königlich schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. – *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariska serien*, 20. Stockholm.
- Sarvas, P. 1969.** De svenska muntskatterna från 1700-talet. – Nordisk Numismatik Årsskrift, 1969, 116–172.
- Sintchouk, I. & Zaitčeva, O. 2000.** Stray coin-finds to the 16th–20th century (on example of some Belarus sites). – XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes II. Berlin, 1213–1218.
- Tender, E. 1937.** Müntide ja mõõtude areng Eestis. – *Eesti majandusajalugu*, I, 501–542.
- Берга Т. М. 1988.** Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII вв. Рига.
- Молвыгин А. О. 1960.** О классификации и датировке ранних брактеатов Тартуского епископства. – *TATÜ*, 9: 3, 277–291.
- Молвыгин А. О. 1986.** Нумизматический материал с городища Варбола-Яанлиинн. – *TATÜ*, 35: 4, 377–385.
- Пелда К. 1977а.** Особенности распространения монетных кладов на территории Латвийской ССР в XIII–первой половине XVI века. – *LZAV*, 4 (357), 65–77
- Пелда К. 1977б.** Находки монет XIII – первой половины XVI века в археологических памятниках Латвии. – *LZAV*, 8 (361), 103–113.
- Потин В. 1967.** Топография находках западноевропейских монет X–XIII вв. на территории Древней Руси. – *Тр. Гос. Эрмитажа*, вып. 3. Ленинград, 106–194.
- Спасский И. Г. 1970.** Русская монетная система. Ленинград.

Lisa. Varbola Jaanilinna mündinimistu täiendus

Appendix. Additions to the coin finds from Varbola Jaanilinn

VÄRAVAKÄIK

1. Tartu piiskopkond, penn (*lübische*), s. d. (u 1400–13) AI 5299: 34
2. Tartu piiskopkond, penn (*lübische*), s. d. (u 1415–20) AI 5299: 238
3. Liivi ordu, Tallinn, seestling, s. d. (u 1411–20). AI 5299: 92
4. Riia peapiiskopkond, Brandenburg, killing, 1540–48. AI 5299: 269
5. Rootsi, Stockholm, Johan III, *fyrk*, 1585 AI 5299: 90

ÖUEKAEVAND

6. Rootsi, Svealand, Östra Aros, Sverkersson, penn, 1216–22 ERM, nr 18 (1942)
7. Liivi ordu, Tallinn, Plettenberg, penn, s. d. (1532–34) . . . ERM, nr 3 (1941)
8. Riia vabalinn, killing, 1571 ERM, nr 190 (1942)
9. Riia vabalinn, killing, 1577 ERM, nr 163 (1942)
10. Rootsi, Tallinn, Erik XIV, killing, 1562 ERM, nr 214 (1942)
11. Rootsi, Tallinn, Johan III, killing, s. d. (1572–85) ERM, nr 7 (1941)
12. Rootsi, Stockholm, Johan III, ½ ööri, 1575–92 ERM, nr 183 (1942)
13. Rootsi, Stockholm, Johan III, ½ ööri, 1579 ERM, nr 216 (1942)
14. Rootsi, Stockholm, Johan III, ½ ööri, 1592 ERM, nr 16 (1942)
15. Rootsi, Nyköping, Kristina, ¼ ööri, 1633 ERM, nr 189 (1942)
16. Rootsi, Nyköping, Kristina, ¼ ööri, 1634 ERM, nr 150 (1942)
17. Rootsi, Nyköping, Kristina, ¼ ööri, 1634 ERM, nr 161 (1942)
18. Rootsi, Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1634 ERM, nr 173 (1942)
19. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1635 ERM, nr 107 (1942)
20. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1635 ERM, nr 186 (1942)
21. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1635 ERM, nr 215 (1942)
22. Rootsi, Säter, Kristina, ¼ ööri, 1637 ERM, nr 172:1 (1942)
23. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1633–38. ERM, nr 140 (1942)
24. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1633–38. ERM, nr 172: 2 (1942)
25. Rootsi, Nyköping/Säter/Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1633–44 ERM, nr 141 (1942)
26. Rootsi, Nyköping/Säter/Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1633–44 ERM, nr 143 (1942)
27. Rootsi, Avesta, Karl XI, ¼ ööri, 1675. AI 5458: 2
28. Eesti Vabariik, sent, 1929. AI 5458: 26
29. Eesti Vabariik, sent, 1929. AI 5458: 27

KALMISTU

30. Tartu piiskopkond, penn (*lübische*), s. d. (u 1415–20) AI 3720: 12
31. Liivi ordu, Tallinn, šerff, s. d. (15. saj II p) ERM A 484: 96
32. Liivi ordu, Tallinn, Plettenberg, šerff, s. d. (pärast 1515) AI 3721: 10
33. Riia vabalinn, killing, 1577 AI 3721: 42
34. Rootsi, Tallinn, Johan III, killing, s. d. (u 1572–85). AI 3720: 68
35. Rootsi, Tallinn, Johan III, killing, s. d. (u 1572–85). AI 3721: 39
36. Rootsi, Tallinn, Johan III, killing, s. d. (u 1572–85). AI 3722: 78a
37. Rootsi, Stockholm, Johan III, 2 ööri, 1573 AI 3865: 80
38. Rootsi, Stockholm, Johan III, ööri, 1575–77 AI 4084: 353
39. Rootsi, Stockholm, Johan III, fyrk, 1585 AI 3721: 38
40. Rootsi, Riia, Kristina, killing, s. d. (1635–54) AI 3721: 34
41. Rootsi, Liivimaa, Karl XI, killing, 1660–65 AI 3721: 32
42. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1635 AI 3721: 31
43. Rootsi, Nyköping/Säter, Kristina, ¼ ööri, 1635 AI 3863: 67
44. Rootsi, Säter, Kristina, ¼ ööri, 1641 AI 3863: 20
45. Rootsi, Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1644 AI 3721: 33
46. Rootsi, Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1644 AI 3863: 16
47. Rootsi, Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1644 AI 3863: 66
48. Rootsi, Nyköping/Säter/Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1633–44 AI 3863: 27
49. Rootsi, Nyköping/Säter/Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1633–44 AI 3863: 64
50. Rootsi, Nyköping/Säter/Avesta, Kristina, ¼ ööri, 1633–44 AI 3863: 65
51. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1666. AI 3720: 76
52. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1666 AI 3720: 93
53. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1666 AI 3720: 31
54. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1666. AI 3720: 46
55. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1666. AI 3720: 95
56. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1667 (1677?) AI 3720: 80
57. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1671. AI 3720: 91
58. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1671. AI 3863: 54
59. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1673. AI 3863: 53
60. Rootsi, Avesta, Karl XI, ⅙ ööri, 1675. AI 3720: 94
61. Venemaa, Kolpino (Ižora), Aleksander I, 2 kopikat, 1810 AI 3720: 78
62. Venemaa, Jekaterinburg, Nikolai I, 2 kopikat, 1837 AI 4984: 178
63. Venemaa, Peterburi, Aleksander II, kopikas, 1879 AI 4984: 630
64. Eesti Vabariik, 10 senti, 1931 AI 3722: 78b

Additions to the coin finds from Varbola Jaanilinn*

Mauri Kiudsoo

Summary

Archaeological excavations of Varbola Jaanilinn have produced a total of 233 coins. The earliest of these is a Swedish coin of Johan Sverkersson (1216–1222), which is extremely rare among Estonian finds (Fig.). This is followed by two bracteates from Gotland, minted in 1210/20–1260/70, a type which still circulated in Livonia in the 1st half of the 14th century. Two Lybeck pennies from the 2nd half of the 14th century were also struck as bracteates. Such coins from North German towns prevailed in Livonian currency after 1332, when local minting was discontinued.

Among the finds from Varbola are a large number of coins from Old Livonian mints. The latest date of circulation of coins of Tallinn and Tartu, minted at the turn of the 14th and 15th century, can principally be defined by the monetary reform of 1422–1426. While the Livonian pennies minted since 1426 occur in small numbers even in the coin hoards of the 1530s, it is virtually impossible to say anything definite about the circulation time of the *Scherfs* of low-quality silver of the 2nd half of the 15th century, since the latter are simply absent in the hoards. Among the *Scherfs* of Varbola is a specimen that is of somewhat later date than the others, but also rarer. This *Scherf* of the Master of the Order Wolter von Plettenberg from the mint of Tallinn was struck some time after the monetary reform of 1515.

Since the coins that circulated in Old Livonia during the Livonian War (1558–1583) include many coins of the last quarter of the 15th century, we should always, when dating archaeological layers on the basis of numismatic evidence, consider the possibility that the specimens found might only have fallen into the ground in the 2nd half of the 16th century. Generally, local coins minted before 1561 clearly prevail in Estonian hoards of the 1560s, after which time their share starts to decline. The latest hoards containing single coins of the archdiocese of Riga and the Livonian Order have been deposited in the ground at the beginning of the 17th century.

Although the Lithuanian silver halfgroat, minted in 1495–1566, already appeared in Estonian currency during the first phase of the Livonian War, they occur in large numbers only in the hoards deposited in the first decade of the 17th century. Five such coins from the mint of Vilnius are known from Varbola. Alongside Lithuanian

* See appendix.

half-grosses, a remarkable proportion of the coins from the first period of Polish-Swedish war (1600–1611) consists of *Schillings* from the freetown of Riga (1561–1581). Sixteen of these are hitherto known from Varbola. The share of the coins of the freetown of Riga in our hoards increases abruptly from the 1580s/90s, when the *Schillings* of Erik XIV and Johan III, which prevailed in the 1570s and are represented by nearly 50 specimens in the finds from Varbola, rapidly decrease in number. Nevertheless, coins of low-quality silver, minted in Tallinn by the Swedish government in 1561–1585, occur in small numbers, together with small change from the mint of Stockholm, still in the first decade of the 17th century. The *Schillings* minted in the castle of Dahlen and by Duke Kettler in Jelgava (1575–1577) played a secondary but quite persistent role among the currency of that period. These coins are, however, represented in Varbola by only a few specimens.

Copper coins minted in Sweden after 1624 form a substantial part of the total number of coins found in Varbola. They include a rare one, minted in Nyköping in 1633. The author has found evidence that Swedish copper coins of the 17th century still circulated in Estonia in the period of the Great Northern War (1700–1721): in western Estonia two hoards from the beginning of the 18th century have been discovered, also containing copper coins of Kristina and Karl XI.

It is surprising that the *Schillings* of Sigismund III from Riga (1588–1621) have been found in only small numbers in Varbola. It is known that these coins, spread over a very wide territory, were minted *en masse* in Riga. Perhaps their absence can be explained by the fact that the area was not included in the circulation area of Polish coins. On the basis of the analysis of the known coin hoards, the silver kopek of Mikhail Feodorovitsch (1613–1645) and eight *Schillings* of Riga from 1621–1665 found in Varbola Jaanilinn also appear outside their sphere of influence. Since the numismatic material of hoards and sacrificial sites/cemeteries differs considerably in most places, the analyses of circulation areas should in future also include coins found beyond hoards.

VIII

Coins from Siksälä and the hoards of the neighbourhood

(Ilmumisel)

Kiudsoo, M. Ilmumisel. Coins from Siksälä and the hoards of the neighbourhood. – Siksälä: Community at the frontiers. CCC Papers. Tallinn–Tartu.

COINS FROM SIKSÄLÄ AND THE HOARDS OF THE NEIGHBOURHOOD

Mauri Kiudsoo

1. COINS IN GRAVES AND VOTIVE COINS

CLASSIFICATION

In terms of find context, the numismatic material from Siksälä can be divided into two groups: coins from graves and presumably votive coins connected with a likely chapel site. In the list of coins provided at the end of the article, these two groups have been treated separately. In the text, the subdivisions describing different kinds of coins are based solely on the chronological principle.

ANGLO-SAXON DENAR

The earliest coin found at Siksälä cemetery is a denar (no. 1 in the List (L)) from a cremation burial. V. Sokolovski identified it as having been minted during the reign of Anglo-Saxon king Æthelred II (978–1116) (see Laul 1983, 331).

In Estonia, as in other regions around the Baltic Sea, silver was the medium of payment in the Viking Age (German *Gewichtsgeldwirtschaft*) (Leimus 2004, 1095–1096). Silver cost, and it was not counted but only weighed. Although in England itself, the regular process of exchanging coins (*renovatio monetarum*) already took place at the end of the 1st millennium, it did not in any way affect finance in the Baltic Sea region. In contrast to the post-conquest period, the circulation of money in a later sense did not exist in the Baltic in the last centuries of the Prehistoric Period. Ensuing from *Gewichtsgeldwirtschaft*, we must also consider the possibility that the Anglo-Saxon denar found at Siksälä might have also fallen into the grave at a considerably later time. Investigating the occurrence of such coins in Estonian hoards, we can observe that a considerable amount of Æthelred pennies still circulated as silver in Estonia in at least the mid-12th century (see Leimus & Molvögin 2001, no. 64–68). Since the denar from the cremation burial in Siksälä was an ornamental coin (see p. ..., fig. 23: 2), on the basis of the minting date of this coin we can only establish the earliest possible date of the burial, and nothing else. That is to say, the archaeological material contains evidence that coin pendants were still used as ornaments several centuries after their minting¹.

¹ For example, two coin pendants of different dates were found with a skeleton from the stone grave of Maidla, West Estonia. The earlier one was also an English coin of Æthelred. The minting date of the later coin pendant indicates that the burial cannot be earlier than the turn of the 12th and 13th centuries and, considering its heavy wear, the likely date of the burial might be the 2nd quarter, or even the middle, of the 13th century (Mandel 2003, 56).

BRACTEATES OF TARTU AND TALLINN

The local minting, which began in the 1st quarter of the 13th century, intensified in about 1265 in Tallinn and Tartu (Leimus 2002a, 1601). These Livonian coins – *pfennings* struck as bracteates, depicting a crown in Tallinn and a sword and key in Tartu – are characteristic of all Estonian coin hoards of the late 13th – early 14th centuries (see Leimus 2001, Tab. 1). A total of 16 such local coins minted before 1332 have been found at Siksälä (L: nos. 2–17, 48). In addition to the coins included in the List, indefinite information exists about a fragment of a *pfenning* from Tartu located on a bone comb (Luik 1998, 87–88). In connection with the Livonian bracteates of the 13th–14th centuries, one should also mention a small square silver sheet (L: no. 49), which I have interpreted as a presumable coin blank (Kiudsoo 2004a, 203).

BRACTEATE OF GOTLAND

Since 1265, minting in Tallinn and Tartu apparently met the requirements of the local economy. At the same time, coins of Gotland (Visby) continually circulated here alongside with Livonian coins. This was rendered easy by the similar minting standard of the coins of Visby and Livonia (Leimus 2002a, 1601). A presumable bracteate of Gotland (L: no. 47), minted some time between 1225 and 1288, was found near the supposed chapel site of Siksälä. Such coins appear in currency in Estonia in the 2nd half of the 13th century, and by the mid-14th century they have already disappeared from circulation (Molvögin 1960, 277–290; 1967, 34–71).

BRACTEATES OF NORTH-GERMAN TOWNS

Six bracteates of North-German towns of the 13th–14th centuries have been found at the cemetery part of the Siksälä complex, and one specimen came to light at Kirikumägi Hill. Apart from the coins included in the List (L: 18–23, 50), one bracteate of Lübeck from the 13th–1st half of the 14th centuries was originally situated in grave 2, which is indicated by a leather fragment with a print of such a coin from this burial (Laul 1980, 5).

North German bracteate *pfennings* played an important role in the 14th-century currency of Livonia. These coins prevailed in local circulation after 1332, when coining at the mint of Tallinn was interrupted (Leimus 1998, 83–89). The earliest coins of the type, however, probably already reached Estonia at the turn of the 13th and the 14th centuries, when the contacts between Livonian towns and Lübeck became closer (Leimus 2004, 1100). In any case, the North-German coins still clearly prevailed in the composition of hoards deposited in the 2nd half of 1360s. At the end of the 1370s, however, the amount of such coins decreased considerably (Kiudsoo 2001a, 70), becoming insignificant by the beginning of the 15th century. The main reason for the disappearance of North-German bracteates from circulation lies in the decrees of the Livonian authorities prohibiting the import and circulation of such low-standard coins (Molvögin 1969, 50–51, 58, 63). The necessity for foreign coins had ceased even before that time. In the 1st half of the 1360s, after a hiatus of more than 30 years, minting resumed in both Tallinn and Tartu, and before the end of the 14th century a monetary system, one of the best developed in the region, with three different nominal values, had developed in Livonia (Leimus 2004, 1101).

OLD LIVONIAN COINS

The first to revive minting was the Master of the Livonian Order in Tallinn (1363), who first minted *artigs* (Leimus 1998, 90). Soon (in 1364?) the Bishop of Tartu followed his example (Leimus 2002b, 128). The latest date of circulation of *artigs*, represented in the Siksälä cemetery by single specimens (L: nos. 24–26) should theoretically have been established by the monetary reform of 1422–1426, but such coins occur in small quantities even in late medieval coin hoards: Simuna (Kari 1975, 5; *tpq* 1534), Üksnurme (AM 29147, Leimus 1990, *tpq* 1536) and Mäksa II (AI 5000/169: 3–17; 622, *tpq* 1557). The hoard discovered near the villages of Lelle and Eidapere near Rapla, however, is completely exceptional considering its time of deposition (Kieler 1927; *tpq* 1566) – it even included 17 Tallinn *artigs* of the Livonian Order.

The Landtag in Võnnu in 1422 decided to start minting new *artigs*², and in 1426 also *pfennigs* and *scherfs* (Tender 1937, 510–511).

Schillings and *pfennigs* from the 2nd quarter of the 15th century also occur among the finds from Siksälä cemetery (L: nos. 27–29, 31–36). Their limited circulation even in the 2st quarter of the 16th century is confirmed by the composition of the Üksnurme hoard, deposited after 1536 (Leimus 1990, nos. 300–306).

² People soon began to call them *killingid* (*schillings*).

³ Although the hoard found from the lands of the Koemetsa farm, Vana-Antsla community, Karula parish (AI 5000/132; *tpq* 1577) includes also a Tallinn *scherf* of the Livonian Order from the 2nd half of the 15th century, it is rather an exception in general context.

⁴ Taagepera (*tpq* 1579, AI 5000/465), Kärsu (*tpq* 1583, AI 5000/74), Sangaste II(a) (*tpq* 1592, Sb. GEG 1886, 59–61, 123–125), Laanemetsa (*tpq* 1593, AI 5000/2), Pangodi (*tpq* 1594, Hartmann 1871a, B X: 54).

One *scherf* (L: no. 30) of Henning Scharpenberg, Archbishop of Riga (1424–1448) was also found at Siksälä cemetery. *Scherfs*, which were rarer than *schillings* and *pfennigs* and were minted of silver of considerably lower quality, occur primarily among the finds from cemeteries and offering sites. Since *scherfs* of the 15th century hardly ever occur in the composition of hoards, we have no possibility to establish the period of time during which such coins remained in circulation.³

Two local coins found at the presumable chapel-site were minted during the final period of Old Livonia, more precisely in the second quarter of the 16th century (L: no. 51, 52). The composition of the hoards from the period of the Livonian War (1558–1583) reveals that coins of Old Livonia minted in the first half of the 16th century clearly still prevailed in the 1560s – 1st half of 1570s. Although in subsequent years their share declines considerably, coins of the Livonian Order and the dioceses of Riga and Tartu still occur (0.1–3.8 % of the total of coins) in the coin hoards deposited in the first period (1600–1611) of the Polish-Swedish War (Kiudsoo 2000a, 14).

SCHILLINGS OF TALLINN UNDER SWEDISH RULE

Swedish rule in Estonia was established in June 1561, in the course of the Livonian War. In connection with that, Swedish coins appeared in circulation alongside local ones. Erik XIV (1560–1568), and particularly Johan III (1568–1592) practised extensive devaluation of coins during their reign. Copper *schillings* containing only a few percent silver were minted in 1585 in Tallinn in quite large quantities – about 10 million pieces altogether (Leimus 1995, 44–48). Therefore Swedish *schillings* occur en masse in the hoards deposited in 1570s all over Estonia. In 1580s their share began to decline rapidly, and by the first period of the Polish-Swedish War, only a small number of them were still in circulation (0.2–3.3 % of the total number of coins in a hoard) (Kiudsoo 2000a, 14; 2004b, 83). Two Tallinn *schillings* of Johan III were found at the Kirikumägi of Siksälä (L: no. 62, 63).

SCHILLINGS OF THE FREE TOWN OF RIGA

The town of Riga did not join the subjection pact in 1561, by which the Master of the Livonian Order surrendered to the King of Poland, but acquired the status of free town for two decades. During that period, coins were minted in Riga (Leimus 1995, 55).

Although we can observe an increase in the share and frequency of occurrence of the *schillings* of the free town at the beginning of the 1570s, these coins are particularly numerous in South Estonian hoards of the 1580s and 1590s⁴. Nearly all

coin hoards from the beginning of the Polish-Swedish War (1600–1629) also contain a considerable number of *schillings* of Riga (5.7–80.6 % of the total number of coins) (Kiudsoo 2000a, 13). On a few occasions they remained in circulation even later. In the circulation area of Polish coins, which in the 17th century included Siksälä district, a few specimens of *schillings* of Riga occur in some hoards even until the Great Northern War (1700–1721) (see Ceplite 1968, nos. 1, 5, 7, 11, 27, 40, 46; Kiudsoo 2000a, nos. 54, 65, 73, 118, 120, 145). Seven *schillings* of the free town of Riga have come to light from the Kirikumägi of Siksälä (L: nos. 53–59).

SCHILLINGS OF THE DUCHY OF COURLAND

Apart from the mints of Riga and Dahlen, the mint of Jelgava (Mīitava) also operated on the territory of present-day Latvia in the 1570s. It was there that the last Master of the Livonian Order, Gotthard Kettler, who later became Duke of Courland, had his coins struck. Of the circulation in Livonia, the most important were *schillings* of low value, minted in 1575–1577 (Leimus 1995, 60–61). *Schillings* of Curonia, a few of which were also found at the Kirikumägi of Siksälä (L: nos. 60–61), occur continually, though in a rather small number, ever since the beginning of their minting. The constant share (0.5–10.0 %) of these coins in hoards can still be observed in the first decade of the 17th century (Kiudsoo 2000a, 14).

COINS OF SIGISMUND III (RIGA)

The operation of the mint of Riga during the reign of Sigismund III was very important for the coin circulation of Poland (Mikolajczyk 1988, 61, 68). In 1602–1621 the coins minted there formed as much as 58% of the total of *schillings* minted in the country. They also played an important role in the coin circulation of Estonia in the first quarter of the 17th century, their share in hoards reaching as much as 50–85% by the 1620s (Kiudsoo 2000a, 13, 18). During the archaeological excavation of Siksälä Kirikumägi, four specimens minted in Riga were found (L: nos. 64–67). In addition to these, a two-*pfennig* coin from the mint of Vilnius also came to light there (L: no. 68).

RUSSIAN WIRE KOPEKS⁵

On the basis of the present state of investigation, we can assert that the first Russian *kopeks* and *dengas* appeared in the hoards on the territory of Estonia in the 1570s (Kiudsoo 2003, 160), and

until the end of the Polish-Swedish War the circulation area of Russian *kopeks* covered nearly the whole of Estonia (Kiudsoo 2000a, 14; appendix II: 1). By the mid-17th century, however, the circulation area of Russian coins had shifted eastwards and the hoards of that period, containing *kopeks*, were mostly connected with the Estonian – Russian border areas (Kiudsoo 2000a, 24, 27). The discovery of two 17th-century *kopeks* (L: nos. 234–235) from the Kirikumägi of Siksälä is really quite an interesting fact. Russian *kopeks* are not generally found in graves and offering sites⁶. True enough, in the case of the coin of Alexei Mikhailovich, the gift can be explained with its unusual material (copper)⁷, which was a strange phenomenon, at least for the inhabitants of Livonia, who were accustomed to the extremely high silver content of Russian *kopeks*.

SCHILLINGS OF THE MUNICIPAL AND STATE MINTS OF RIGA UNDER SWEDISH RULE (1621–1665)

Only one coin from the 17th century – a *dreipölder* of Riga from 1624 (L: no. 37) was found in the cemetery part of the Siksälä complex, while the presumable chapel site produced as many as 157 coins from the municipal (1621–1665) and state (1644–1665) mints of Riga (L: nos. 71–227). In addition to the coins minted in Livonia, two fake ones struck in Suczava castle, Romania, in 1662–1664 were also found at Siksälä (L: no. 228–229).

By the mid-17th century, two main circulation areas were established in Estonia: coins minted in the Polish system circulated in the southern part, and Swedish coins in the northern part of Estonia (Kiudsoo 2000a, 22–23).⁸ Relying upon the composition of hoards published in the catalogue of coin finds compiled by Renate Ceplite (1968), we may assert that South Estonia in that period belonged to the same circulation area as present-day Latvia. Although the minting of *schillings* in Riga came to an end in 1665, the production of the mints there still played an important role in the coin circulation of the period of the Great Northern War (Kiudsoo 2002, 41). This is also valid about the two Lithuanian *schillings* of Johann Kasimir from the 1650s – 1660s (L: nos. 69–70) found at Siksälä Kirikumägi.

PRUSSIAN SCHILLINGS OF THE ELECTORATE OF BRANDENBURG

Two *schillings* of the electorate of Brandenburg, minted in Prussia (L: nos. 232, 233) were found at Kirikumägi. Such coins, minted during the reign of Georg Wilhelm (1619–1640) and

⁵ The wire *kopeks* (German *Tropfkopeken*) have got their name according to their peculiar production technology. In late medieval Russia, until the reforms of Peter I, coining followed a completely different pattern than elsewhere. A silver wire of necessary diameter was drawn, cut into pieces with scissors, struck flat with a hammer and only then minted (Spasskii 1970, 99–101).

⁶ Most likely Russian coins were valued very highly because of their high silver quality.

⁷ In connection with the lack of money, caused by wars, the tsar Alexei Mikhailovich started a monetary reform in 1654, which, among others, included the attempt to mint copper coins, equal in value to silver ones. In 1662, Copper Mutiny broke out in Moscow, putting an end to the minting of copper *kopeks* (see for more Melnikova 1989, 196–206).

⁸ These two circulation areas coincided more-or-less with spheres of commercial influence of Riga and Tallinn. (see Dunsdorfs 1962, 299).

Friedrich Wilhelm (1640–1688), also occur in single copies in South Estonian hoards deposited in 1620–1660 (Kiudsoo 2000a, 19, 24). In hoards discovered on the territory of Latvia, these coins are still encountered in small numbers in finds from the early 18th century (Ceplite 1968, nos. 41, 42).

RUSSIAN COPPER COINS

Coin finds from the Siksälä cemetery and presumable chapel site include seven Russian copper coins of the 18th century (L: nos. 38–42, 236–237), which are also the latest coins of the complex. The latest of these is a *kopek* from 1799.

JETONS

Among the finds from Siksälä cemetery are four jetons made in France in the 14th–15th centuries (L: nos. 43–46). Jetons, however, are not a circulating medium of their time; they were used in special abacuses (see Hess 1996, 11). The extremely high piercing percent of such "coins" is evidently connected with their original golden colour.

2. COIN HOARDS OF SOUTHEAST ESTONIA

CLASSIFICATION OF COIN HOARDS

The author of the present paper suggests that there were several reasons for the formation of coin hoards, the most important of which were probably political (hoards deposited under the threat of war), economic (hidden treasure as a custodian bank) and cult motives (e.g. sacrifice). But sacrifice is an act that is difficult to prove, at least regarding coin hoards. In the archival documents and literature we can find many notes about treasures found in marshes⁹, but the character of the find-place alone is insufficient to interpret finds as "votive hoards": it is also necessary to know the folkloric information about the site. Most of the coin hoards discovered at burial sites¹⁰ presumably have a religious background, but even in the case of these we should consider other possible factors of concealment (e.g. randomness).

Due to the fragmentary nature of the hoards reaching the museums (causing the vagueness of *tpq*), it is usually impossible to establish whether the coins were concealed in connec-

tion with some specific military event, or the previously collected treasure remained in the ground owing to the sudden death of the owner.

The economic motive appears most clearly in the context of the relatively stable Middle Ages. The best example of this is the hoard of the third quarter of the 14th century, which came to light from the cultural layer of Olustvere settlement site (northern Viljandimaa). According to Mikhail Nemirowitsch-Dantschenko (1982, 182), it was deposited in the ground in two parts at different dates. The use of the ground as a savings bank can still be observed in the early post-medieval period. For example, the Tõrise hoard from the beginning of the 17th century was supplemented with a large number of coins after 1621 (Kiudsoo 2001b, 43). The II hoard of the Kalju village, Kullamaa, also contains an earlier layer; its later part was deposited after 1645 (Kiudsoo 2000a, no 82).

Apparently we cannot regard most of the hoards hidden during the Livonian War and the first phase of the Polish-Swedish War as banks containing families' savings. These are instead complexes buried because of the threat of war (political motive). I have thus interpreted the abrupt increase in the rate of coin pendants and jewellery in the hoards of that time as the result of the different motive of depositing (Kiudsoo, in print).

THE VIKING AGE (ABOUT 800–1050)

The silver hoards of the 9th–13th centuries should be discussed separately from the coin hoards of the historic period. Before the foreign conquest, Estonia belonged to the area of the so-called *Gewichtsgeldwirtschaft* (Leimus 2004, 1095–1096) and therefore we cannot really speak of coin circulation during that period.

In studying the distribution of coin hoards of the Viking Age in the southeast corner of Estonia, we can observe their concentration near the Võhandu River (Fig. 1). In a wider sense, the Viking Age coin hoards of southeast Estonia¹¹ are mostly related to the ancient waterway connecting Pskov and Tartu (see Friedenthal 1936; Molvõgin 1994). Two hoards found quite near to each other bear witness to the existence of a centre near present-day Võru (Fig. 1: 1–2), at least in the context of

⁹ E.g. Are (*tpq* 1568, AI 5000/340), Penuja (*tpq* 1575, Sb. GEG 1888, 125), Kodavere I (*tpq* 1597, AI 5000/207: 171–175; 652: 5–6), Polli I (*tpq* 1601, Kiudsoo 2000a, Appendix I: no 31), Õru (*tpq* 1624, Kiudsoo 2000a, Appendix I: no 57), Vihavee II (*tpq* 1626, Kiudsoo 2000a, Appendix I: no 60), Vihavee I (*tpq* 1649, Kiudsoo 2000a, no 88), Unakvere (*tpq* 1671, Kiudsoo 2000a, Appendix I: no 125), etc.

¹⁰ An example of this kind is also known from the Vastseliina parish: relying upon the information from the Estonian Literary Museum, the hoard was discovered from a burial ground located on the bank of the Lossina creek in the Lossina village: ... At the village of Lossina Gustav Rätsepp in his boyhood had found Swedish coins in a tin box. When digging, bones were also found there. Old people said that a Russian general was buried there (EKM, EKIA f. 200: 6: 2, 15).

¹¹ The southeastern part of Estonia is a region clearly distinct from the rest of Estonia by its natural features, but also by culture and the dialect. Its northern and western borders are natural: the Emajõgi River, Lake Võrtsjärv and the Väike-Emajõgi River, which in the prehistoric period conceived also the cultural border (Laul 2001, 9).

the 11th century. The earlier of these finds was discovered in the bed of the Võhandu River near the ruins of Kirumpää Castle (Molvögin 1994, no. 150; *tpq* 1038), the other, came to light somewhere on the shore of Tamula Lake (Molvögin 1989, 283–287; *tpq* 1068). The tiny hoard consisting of four Arabian dirhams, found at Rõuge hillfort, has only previously been mentioned by Mare Aun (Aun 1992, 75). This earliest Viking Age Estonian coin hoard (*tpq* 808/809¹²) was published only recently (Leimus & Kiudsoo 2004).

The possibility that a hoard of Arabian coins dating from the Prehistoric Period also came to light in the village of Meeksi, on the border of Livonia and Setomaa, cannot be completely ruled out. It is more likely, however, that it was found on the lands of the Meeksi estate near Mehikoorma, on the shore of Lake Peipsi (see Kiudsoo 2003, 157).

MIDDLE AGES (1227–1558)

The medieval hoards from the southeastern corner of Estonia have been found mainly in the eastern part of the Haanja upland, near the road that connected Kirumpää and Irboska (Fig. 2: 1–4). The distribution of the hoards bears witness to the gradual replacement of water traffic by overland transport.

Two silver hoards deposited in the 1st half of the 14th century have been discovered on the territory of the diocese of Tartu. A clay vessel found in Vastseliina (Fig. 2: 1), which had originally contained bracteates of Tartu (Hartmann 1871a, B V: 16), is kept in the collections of the Institute of History (AI 20). The original purpose of the vessel, made in North Germany in the early 14th century, was as the feeding-bottle of a baby or an invalid¹³.

The other find complex, discovered in the lands of the former Utike village in Vastseliina parish (Fig. 2: 2) in 1871 has baffled researchers. Deciding by the circumstances (Hartmann 1871b, 10; Sb. GEG 1871, 60), this hoard, which consisted of 762 coins (*tpq* 1340) and containing in an ox horn had been dropped, probably sacrificed, into a marsh. Large pieces of silver jewellery (AI 1034; 1740–1742) had been "placed" on the horn. The precise location of the coins of this hoard, however, is presently unknown.¹⁴ Considering the exceptional circumstances and the fact that the Utike (Loosi II) hoard, unlike other Estonian hoards of the Middle Ages, contains jewellery, we should regard it as a votive deposit. As far as I know, only one other medieval (15th century) coin hoard that also contains jewellery (sheet pendants) has been found in the whole of Old Livonia (Pelda 1975, 46–52).

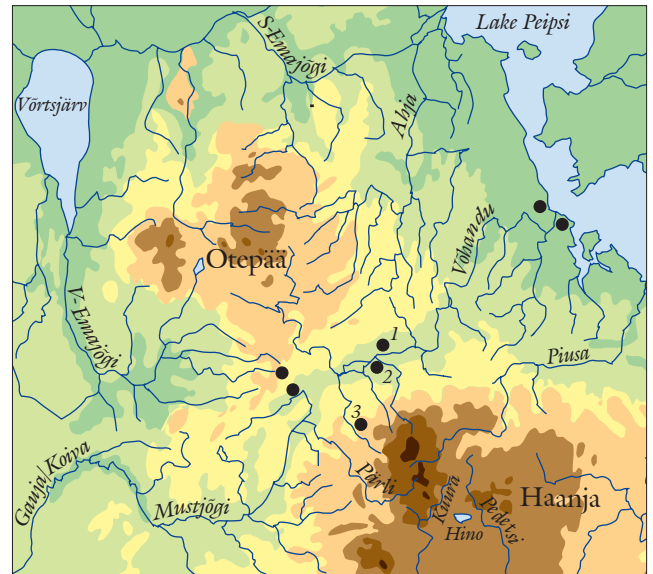


Fig. 1. Viking Age coin hoards at Võhandu water-road. 1 – Kirumpää; 2 – Võru; 3 – Rõuge.

Apart from sheet pendants, bracelets and a penannular brooch from the Utike hoard (AI 1034; 1740–1742), the collections of the Institute of History also contain a plaque (AI 416), which belonged to the coin hoard of Surju (Pärnumaa), that dates from the 2nd half of the 14th century. This, however, is all. Theoretically, the silver hoard, consisting solely of jewellery, found at the castle of Porkuni (Virumaa), may also be connected with the Middle Ages. Among the ornaments found there (AI 2595: 1–29) are bracelets resembling those from Utike¹⁵, as well as sheet pendants with ornamentation close to that of the 12th–13th centuries.

The Utike hoard is also exceptional for its coin composition, also containing, in addition to coins from the late 13th – early 14th century, 11 gotes minted in Gotland after 1340. Therefore we cannot rule out the possibility of two hoards of different dates (Leimus 2001, 47), i.e. the presence of an economic motive.

Two coin hoards from the 3rd quarter of the 14th century, found quite near each other, are known from the vicinity of Vastseliina, although on the territory of the principality of Pskov. These are the hoards of Paiumäe (Rootova) and Puriki (Fig. 2: 3–4). Their possible date of concealment has been suggested to be 1367 (Nemirowitsch-Dantschenko 1982, 197; Kiudsoo 1999, 152), when the grandmaster Wilhelm von Vrimersheim campaigned in the Pskovian Land.

¹² The coins were identified by A. Bõkov.

¹³ Personal comment by Erki Russow. See also Russow 2001, 65.

¹⁴ The coins of the collections of the Learned Estonian Society were partly mixed up during the Second World War.

¹⁵ The bracelet as a type of jewellery ceases to occur in graves of South Estonian village cemeteries in the mid-15th century (Valk 2001, 53).

A medieval (?) hoard has also been discovered in the southerly neighbourhood, in Northeast Latvia (Fig. 2: 5). In the article by Kristīna Pelda about medieval coin hoards, we can just read that the hoard named Kalnmuiza¹⁶ was deposited during the period 1422–1550 (Pelda 1977, 65–77). The same hoard was presumably already briefly mentioned in the *Sitzungsberichte Riga* in 1875 (Sb. Rig 1875, 52). Relying upon the distribution map of hoards published in the article by K. Pelda, the coin hoard was found about 10 km from Siksälä, somewhere near the Vastseliina–Aluksne road.¹⁷ The precise route of this road, which connected the castles erected in the 14th century, is not now known, but we can presume that it coincided with the later route in at least in Estonian part: the castles of Vastseliina – Illi – Viitka – Pältre – Misso – Hino – Rammuka. According to folk tradition, a Swedish war-road ran east of Rammuka village in ancient times.¹⁸ The author has even discovered the remains of an ancient road near the stone called the stone of the Swedish king in a marshy meadow near Rammuka village. A medieval (15th century?) stone cannonball (Kiudsoo 1998) presumably also comes from Rammuka village or its vicinity. The location of a watchtower (*blockhaus*?) on the border of the diocese of Tartu and the principality of Pskov near the village of Kiimago also concurs with the presumable route of the medieval road connecting Aluksne and Vastseliina (see Kiudsoo 2000b; Konsa & Ots 2002, 192). The purpose of the building, meant for the control and observation of traffic on this very site, was probably to supervise the frontier at its most vulnerable section between Suurmägi (Jurnari) and Meeksi brook.

MODERN TIMES (SINCE 1558)

As in the rest of Estonia, hoards concealed after the beginning of extensive military activities in 1558 clearly also prevail among the hoards found in the Haanja uplands and its immediate vicinity. The nearest to Siksälä have come to light from Ruusmäe (Fig. 2: 6; Kiudsoo 2000a, no 105; *tpq* 1656) and Murati (Fig. 2: 7; *tpq* 1657; Accessions, no. 7718; Sb. GEG 1885, 176).

During the hostilities of the Livonian War and the Polish-Swedish War, and as a consequence of crop failures and famines, a large part of the population of Estonia perished (Laur 1999, 47). Therefore, a great amount of derelict treasure remained in the ground. The hostilities, which lasted for nearly seventy years, seriously disrupted the normal operation of the economy, and the savings of people who had survived the war etc. could not be applied appropriately. This situation caused the formation of new unused treasures. I have also connected

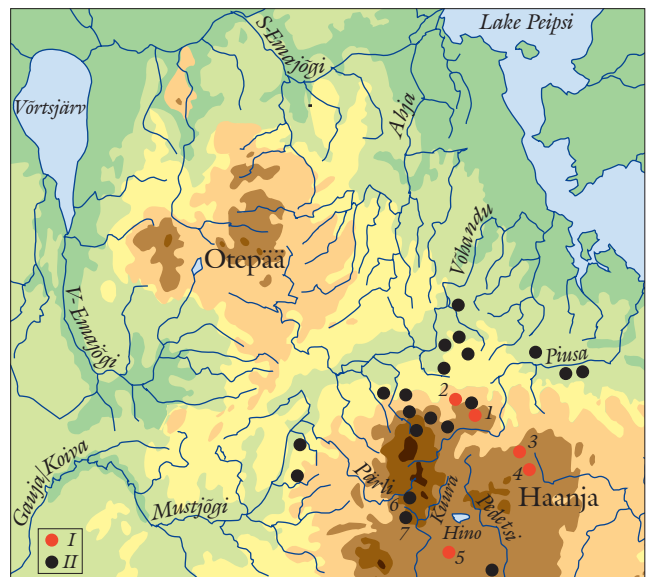


Fig. 2. Medieval and Early Modern times hoards from Haanja uplands and its closest surroundings; I – Medieval; II – Early Modern; 1 – Vastseliina; 2 – Utike (Loosi II); 3 – Paiumäe (Rootova); 4 – Puriki; 5 – Kalnmuiza; 6 – Ruusmäe; 7 – Murati.

the economic breakdown (the disappearance of the basic function of coins) with the rapid increase in the rate of coin pendants among the coins of the 2nd half of the 16th century.

Despite the fact that the hoards of Early Modern Times are concentrated in lands that are more suitable for cultivation, and also in the southeast part of Estonia (Fig. 2), it is my opinion that the discovery of treasures of that time indicates the extent of disaster in the region under study rather than the wealth of the local population. For instance, from Saaremaa, which suffered considerably less from direct hostilities than the mainland of Estonia, I have been able to find information about only six hoards from the 2nd half of the 16th–1st quarter of the 17th century (Kiudsoo 2001c, fig. 2; table).

3. CONCLUSIONS

In the course of archaeological excavations of Siksälä cemetery and the presumable chapel-site beside it, a total of 233 coins and 4 jetons were found. The earliest silver denar was minted in England towards the turn of the I and II millennia. The latest coin is nearly 800 years later and was minted at the end of the 18th century. The coins, connected with votive offerings on the presumable chapel-site, date mostly from the 17th (16th) century, while the majority of finds from the cemetery belongs to a considerably earlier (but also rather solid) period: the late 13th–mid-15th century. Among the "purses"

¹⁶ Relying upon written sources, a bronze coin of Antonius Pius (138–161) had also been found on the lands of Kalnmuiza estate (Sb. Rig 1879, 102).

¹⁷ It is also possible that K. Pelda made a mistake in her article. On the special map of Livonia drawn by C.G. Rücker in 1839, a settlement named Kalnmuiza is located much farther westwards, near Opekalns (Ape).

¹⁸ North of Siksälä, at the hillfort of Kõugumägi, tradition connects this war road with Poles.

found in graves, the most remarkable one consists of eleven bracteates of the diocese of Tartu from the 1st quarter of the 14th century. An entirely unique find is a presumable coin blank of Old Livonia from the 13th–14th centuries.

While the Viking Age hoards found in the southeastern corner of Estonia are invariably related to the waterway along the Võhandu River, the sites of the 14th-century hoards are already clearly concentrated around the road from Kirumpää

to Irboska. As in the rest of Estonia, the overwhelming majority of the hoards found in the Haanja uplands were also deposited after 1558. The zone with a radius of 10–15 km around the Siksälä complex, where no hoards have been found, seems to indicate that the area, which is surrounded by marshes and forests, suffered considerably less than the adjacent territories in the hostilities of the 16th–17th centuries – probably owing to the greater seclusion of the surroundings of Misso during that period.

COINS FROM SIKSÄLÄ KALMETEMÄGI AND KIRIKUMÄGI

A. Kalmetemägi (Cemetery)

1.	AI 5101:527	Anglo-Saxon, Æthelred II (978–1116), penny	grave 25
2.	AI 5101:LXXXI:5a	Denmark, Tallinn, <i>pfennig</i> ca. 1265–1332	grave 81
3.	AI 5101:LXXXI:5b	do.	grave 81
4.	AI 5101:VI:5a	Diocese of Tartu, <i>pfennig</i> , late 13 th /early 14 th c.	grave 6
5.	AI 5101:XLI:15a	do.	grave 41
6.	AI 5101:XLI:15b	do.	grave 41
7.	AI 5101:XLI:15c	do.	grave 41
8.	AI 5101:XLI:15d	do.	grave 41
9.	AI 5101:XLI:15e	do.	grave 41
10.	AI 5101:XLI:15f	do.	grave 41
11.	AI 5101:XLI:15g	do.	grave 41
12.	AI 5101:XLI:15h	do.	grave 41
13.	AI 5101:XLI:15i	do.	grave 41
14.	AI 5101:XLI:15j	do.	grave 41
15.	AI 5101:XLI:15k	do.	grave 41
16.	AI 5101:LXXXI:5c	do.	grave 81
17.	AI 5101:CCXXIII:7	do.	grave 233
18.	AI 5101:VI:5b	Germany, Lübeck, <i>pfennig</i> , 2 nd half of 13 th –1 st half of 14 th c.	grave 6
19.	AI 5101:XLVII:11	Germany, Lübeck, <i>pfennig</i> , 1 st half of 14 th c.	grave 47
20.	AI 5101:XIII:2	Germany, Hamburg, <i>pfennig</i> , 14 th c.	grave 13
21.	AI 5101:CXCV:2	do.	grave 13
22.	AI 5101:CXLIII:5a	Germany, Mecklenburg, <i>pfennig</i> , 1 st half of 14 th c.	grave 143
23.	AI 5101:CXLIII:5b	do.	grave 143
24.	AI 5101:CLXXX:9	Livonian Order, Tallinn, <i>artig</i> , ca 1363–1390	grave 180
25.	AI 5101:CLXXV:13a	Diocese of Tartu, Vyffhusen, <i>artig</i> , ca 1364–1373	grave 175
26.	AI 5101:CLXXV:13b	do.	grave 175
27.	AI 5101:LXIII:1a	Livonian Order, Tallinn, <i>schilling</i> , ca 1422–1449	grave 63
28.	AI 5101:LXXX:3,4a	do.	grave 80
29.	AI 5101:LXXX:3,4b	Diocese of Tartu, Resler, <i>schilling</i> , ca 1422–1441	grave 80
30.	AI 5101:LXXX:3,4c	Archdiocese of Riga, Scharpenberg (1424–1448), <i>scherf</i>	grave 80
31.	AI 5101:LXIII:1b	Diocese of Tartu, Resler, <i>pfennig</i> , ca 1426–1441	grave 63
32.	AI 5101:LXXX:3,4d	do.	grave 80
33.	AI 5101:LXIII:1c	Archdiocese of Riga, <i>pfennig</i> , 2 nd quarter of 15 th c.	grave 63
34.	AI 5101:LXIII:1d	do.	grave 63
35.	AI 5101:LXXX:3,4e	do.	grave 80
36.	AI 5101:LXXX:3,4f	do.	grave 80
37.	AI 5101:CCLX:1	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>dreipölker</i> , 1624	grave 260
38.	AI 5101:IX:2	Russia, Anna Ivanovna, <i>denga</i> , 1739	grave 9
39.	AI 5101:XC:1	Russia, Jelizaveta Petrovna, <i>denga</i> , 1731–1751	grave 91
40.	AI 5101: 1323	Russia, Jelizaveta Petrovna, <i>denga</i> , 1750	stray find
41.	AI 5101:CXLVII:1	Russia, Paul I, <i>kopek</i> , 1798	grave 147
42.	AI 5101:CLXXIX:2	Russia, Paul I, <i>kopek</i> , 1799	grave 179
43.	AI 5101:CCXXXIXa	France, jeton, 14/15 th c.	grave 239
44.	AI 5101:CCXXXIXb	do.	grave 239
45.	AI 5101:CCXXXIXc	do.	grave 239
46.	AI 5101:1833	do.	grave 239 (?)

B. Kirikumägi (Chapel site and cemetery)

47.	TÜ 1317:10	Gotland, <i>pfennig</i> , ca 1225–1288 ?	
48.	TÜ 1230:17	Diocese of Tartu, <i>pfennig</i> , late 13 th /early 14 th c.	grave K-11* ¹
49.	TÜ 1230:48	Blank of a Livonian coin, 13/14 th c.?	grave K-11*
50.	TÜ 1230:47	Germany, Hamburg, <i>pfennig</i> , 1 st half of 14 th c.	grave K-11*
51.	TÜ 1230:40	Livonian Order, Riga, Plettenberg, <i>schilling</i> , 1533	
52.	TÜ 1317:77,78	Livonian Order, Tallinn, Brüggenei, <i>schilling</i> , 1542	
53.	TÜ 1317:69	Free town of Riga, <i>schilling</i> , 1570	
54.	TÜ 1317:47	Free town of Riga, <i>schilling</i> , 157(0?) (1570–79)	
55.	TÜ 1230:44	Free town of Riga, <i>schilling</i> , 1575	
56.	TÜ 1317:112	Free town of Riga, <i>schilling</i> , 1577	
57.	TÜ 1317:197	do.	totally disturbed grave A ²
58.	TÜ 1230:53*	Free town of Riga, <i>schilling</i> , 1578	a suggested grave-pit
59.	TÜ 1317:101	do.	
60.	TÜ 1317:81	Duchy of Curonia, Jelgava, Kettler, <i>schilling</i> , 1576	
61.	TÜ 1317:35	Duchy of Curonia, Jelgava, Kettler, <i>schilling</i> , 1577	
62.	TÜ 1317:39	Sweden, Tallinn, Johan III, <i>schilling</i> , 1572–1585	grave K-16*
63.	TÜ 1317:63	do.	
64.	TÜ 1317:228	Poland, Riga, Sigismund III, <i>schilling</i> , 1588–1607; 1609–21	
65.	TÜ 1317:50	Poland, Riga, Sigismund III, <i>schilling</i> , 1609	
66.	TÜ 1317:11	Poland, Riga, Sigismund III, <i>schilling</i> , 1619	
67.	TÜ 1317:113	Poland, Riga, Sigismund III, <i>schilling</i> , 1620	
68.	TÜ 1317:71	Lithuania, Vilnius, Sigismund III, 2 <i>pfennig</i> , 1621	
69.	TÜ 1317:100	Lithuania, Vilnius, Johann Kasimir, <i>schilling</i> , 1652	
70.	TÜ 1317:208	Lithuania, Ujazdow (?), Johann Kasimir, <i>schilling</i> , 166(1?)	
71.	TÜ 1317:79	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1621–22; 1624–28	
72.	TÜ 1230:42	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1621–22; 24–28; 30–34	
73.	TÜ 1317:20	do.	
74.	TÜ 1317:37	do.	
75.	TÜ 1317:60a	do.	
76.	TÜ 1317:60b	do.	
77.	TÜ 1317:99	do.	
78.	TÜ 1317:96	do.	grave K-19*
79.	TÜ 1317:114	do.	
80.	TÜ 1317:211	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1626	grave K-17
81.	TÜ 1317:130	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1627	
82.	TÜ 1317:134	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1630–34	
83.	TÜ 1317:151	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1631	grave K-21*
84.	TÜ 1317:182	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1632	grave K-19*
85.	TÜ 1317:219	do.	grave K-19*
86.	TÜ 1317:236	do.	
87.	TÜ 1317:226	Sweden, Riga, Gustav II Adolf, <i>schilling</i> , 1633	grave K-19*
88.	TÜ 1317:233	do.	
89.	TÜ 1317:3	Sweden, Riga/Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1635–54	
90.	TÜ 1317:90	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1635–39	
91.	TÜ 1230:20	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1635–54	
92.	TÜ 1230:32	do.	
93.	TÜ 1317:2	do.	
94.	TÜ 1317:36	do.	
95.	TÜ 1317:126	do.	
96.	TÜ 1317:191	do.	
97.	TÜ 1317:239	do.	
98.	TÜ 1317:194	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1638	grave K-21*
99.	TÜ 1317:45	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1639	
100.	TÜ 1317:88	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1644 or 1654	
101.	TÜ 1230:7	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1645	

¹ * means unclear find context. Coins may have been thrown into grave filling, or these may be earlier votive coins from the chapel, mixed into the grave soil while digging.

² The grave had a round brooch (TÜ 1317: 214; see fig.)

102.	TÜ 1230:19	do.	
103.	TÜ 1317:185	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 164(5?)	
104.	TÜ 1317:179	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1646	
105.	TÜ 1230:46	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1649	
106.	TÜ 1317:231	do.	grave K-17
107.	TÜ 1317:232	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1650	grave K-16
108.	TÜ 1230:25	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1650–1654	
109.	TÜ 1230:34	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1651	
110.	TÜ 1230:49	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1652	
111.	TÜ 1317:223	do.	
112.	TÜ 1317:51	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1653	
113.	TÜ 1317:136	do.	
114.	TÜ 1317:150	do.	
115.	TÜ 1317:72	Sweden, Riga, Kristina, <i>schilling</i> , 1654	
116.	TÜ 1317:24	do.	
117.	TÜ 1230:8	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1644–45; 47–54	
118.	TÜ 1230:26	do.	
119.	TÜ 1230:57	do.	grave K-12
120.	TÜ 1317:7	do.	
121.	TÜ 1317:18	do.	
122.	TÜ 1317:38	do.	
123.	TÜ 1317:46	do.	
124.	TÜ 1317:57	do.	
125.	TÜ 1317:94	do.	
126.	TÜ 1317:190	do.	grave K-21*
127.	TÜ 1317:221	do.	
128.	TÜ 1230:39	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1645	
129.	TÜ 1317:62	do.	
130.	TÜ 1230:40	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1647	
131.	TÜ 1230:51	do.	grave K-12*
132.	TÜ 1230:52	do.	
133.	TÜ 1317:5	do.	
134.	TÜ 1317:55	do.	
135.	TÜ 1317:128	do.	
136.	TÜ 1230:21	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1648	
137.	TÜ 1317:87	do.	
138.	TÜ 1317:171	do.	
139.	TÜ 1317:12	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1649	
140.	TÜ 1317:103	do.	
141.	TÜ 1230:56	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1650	grave K-13
142.	TÜ 1317:181	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1650–54	
143.	TÜ 1317:74	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1652	
144.	TÜ 1317:187	do.	
145.	TÜ 1317:1	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1653	
146.	TÜ 1317:19	do.	
147.	TÜ 1317:75	do.	
148.	TÜ 1317:83	do.	grave K-21*
149.	TÜ 1317:125	do.	
150.	TÜ 1230:29	Sweden, Livonia, Kristina, <i>schilling</i> , 1654	
151.	TÜ 1317:21	do.	
152.	TÜ 1317:229	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1654	
153.	TÜ 1230:23	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1654–60	
154.	TÜ 1317:14	do.	
155.	TÜ 1317:52	do.	
156.	TÜ 1317:106	do.	
157.	TÜ 1317:121	do.	
158.	TÜ 1317:238	do.	
159.	TÜ 1317:61	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1655	
160.	TÜ 1317:117	do.	grave K-20*
161.	TÜ 1317:237	do.	

162.	TÜ 1317:33	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 165(5?)	grave K-21*
163.	TÜ 1230:54	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1657	
164.	TÜ 1317:8	Sweden, Riga, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1660	
165.	TÜ 1317:66	do.	
166.	TÜ 1230:37	Sweden, Livonia, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1654–58; 59-60	
167.	TÜ 1317:15	do.	
168.	TÜ 1317:73	do.	grave K-21*
169.	TÜ 1317:98	do.	
170.	TÜ 1317:192	do.	grave K-16
171.	TÜ 1317:234	do.	grave K-16
172.	TÜ 1317:44	Sweden, Livonia, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1655	
173.	TÜ 1317:115	do.	
174.	TÜ 1230:12	Sweden, Livonia, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1656	
175.	TÜ 1317:129	Sweden, Livonia, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1657	
176.	TÜ 1317:48	Sweden, Riga/Livonia, Karl X Gustav, <i>schilling</i> , 1657	
177.	TÜ 1230:38	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1661	
178.	TÜ 1317:28	do.	
179.	TÜ 1317:37	do.	
180.	TÜ 1317:138	do.	
181.	TÜ 1230:22	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1661–1665	
182.	TÜ 1230:31	do.	
183.	TÜ 1230:9	do.	
184.	TÜ 1317:6	do.	
185.	TÜ 1317:31	do.	
186.	TÜ 1317:41	do.	
187.	TÜ 1317:42	do.	
188.	TÜ 1317:86	do.	
189.	TÜ 1317:107	do.	
190.	TÜ 1317:118	do.	
191.	TÜ 1317:183	do.	
192.	TÜ 1230:6	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1662	
193.	TÜ 1230:27	do.	
194.	TÜ 1230:35	do.	
195.	TÜ 1317:91	do.	
196.	TÜ 1317:127	do.	grave K-16*
197.	TÜ 1230:24	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1663	
198.	TÜ 1317:4	do.	
199.	TÜ 1317:29	do.	
200.	TÜ 1317:53	do.	
201.	TÜ 1230:45	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1664	
202.	TÜ 1230:11	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1665	
203.	TÜ 1230:36	Sweden, Riga, Karl XI, <i>schilling</i> , 1665	
204.	TÜ 1317:124	do.	
205.	TÜ 1317:220	do.	grave K-19*
206.	TÜ 1317:111	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1660	
207.	TÜ 1230:10	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1660–1665	
208.	TÜ 1230:15	do.	
209.	TÜ 1230:30	do.	
210.	TÜ 1230:50	do.	
211.	TÜ 1230:16	do.	
212.	TÜ 1317:9	do.	
213.	TÜ 1317:17	do.	
214.	TÜ 1317:40	do.	
215.	TÜ 1317:196	do.	
216.	TÜ 1230:1	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1661	
217.	TÜ 1317:23	do.	
218.	TÜ 1317:26	do.	
219.	TÜ 1317:89	do.	
220.	TÜ 1317:225	do.	
221.	TÜ 1230:14	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1662	
222.	TÜ 1317:56*	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1663	
223.	TÜ 1317:227	do.	grave K-19*

224.	TÜ 1230:13	Sweden, Livonia, Karl XI, <i>schilling</i> , 1664	
225.	TÜ 1230:43	do.	
226.	TÜ 1317:230	do.	grave -17
227.	TÜ 1230:55	Sweden, Riga, <i>schilling</i> , 1621–1665	destroyed grave B* ³
228.	TÜ 1317:49	Suczava, imitation of a schilling of Riga, 1662–64	
229.	TÜ 1317:116	do.	grave K-19*
230.	TÜ 1230:41	coin, 17 th c. (?)	
231.	TÜ 1317:13	<i>schilling</i> , 17 th c. (?)	
232.	TÜ 1317:85	Electorate of Brandenburg, Georg Wilhelm, <i>schilling</i> , 1633	
233.	TÜ 1317:76	Electorate of Brandenburg, Friedrich Wilhelm, <i>shilling</i> , 1640–1688	grave K-21*
234.	TÜ 1317:43	Russia, Novgorod (?), Boris Godunov, <i>kopek</i> , 1599–1605	
235.	TÜ 1317:132	Russia, Moscow (?), Aleksei Mihhailovitch, <i>kopek</i> , 1654–1663	
236.	TÜ 1317:224	Russia, Ekaterinburg, Jekaterina II, <i>denga</i> , 1767	grave K-19
237.	TÜ 1230: 60	Russia, Anna Ivanovna, <i>denga</i> , 17(3?)4	grave K-7

³ This grave had a rectangular brooch (TÜ 1317: 222; see fig.).

LITERATURE

Accessions. Accessions-Katalog der Münzsammlung der Gelehrten Estn. Gesellschaft. (Numismatical archives of AI).

Aun 1992 = Аун М. 1992. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н.э. в Юго-Восточной Эстонии и Галлинэя

Ceplite, R. 1968. Laikā no 1621. līdz 1701. gadam Rīgā kaltā sīknauda un tāš apgrozība. Numismātika. Rīga.

Dunsdorfs, E. 1962. *Latvijas vēsture 1600–1710.* Uppsala.

Friedenthal, A. 1936. Baltische Münzfunde des 9. bis 12. Jahrhunderts an der Hand einer Münzfundkarte. Sb. Riga 1936, 142–154.

Hartmann, H. E. 1871a. Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft und das Central-Museum vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Verh. GEG, VI, 3/4.

Hartmann, H. E. 1871b. Loosi vl. Utika tl. rahaleiu kirjeldus. (Manuscript in the archaeological archives of AI).

Hess, W. 1996. Rechnung Legen mit Rechenpfennigen. – Numismatisches Nachrichtenblatt, April 1996, 45. Jahrgang, 11–21.

Kari, R. 1975. Tüpoloogiline ülevaade Simuna peitleiu müntidest Rakvere rajoonidevahelises koduloomuseumis. Tartu. (Numismatical archives of AI).

Kieler, E. 1927. Ein estländischer Münzfund. – Sb. GEG 1926. Anfang, 1–16.

Kiudsoo, M. 1998. Aruanne inspektsioonist Võrumaal, Vastseliina khk., Misso vl., Rammuka kl. (Manuscript in the archaeological archives of AI).

Kiudsoo, M. 1999. The coin hoard from Puriki, Setumaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Field Works in Estonia 1998. Tallinn, 147–154.

Kiudsoo, M. 2000a. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö [B.A. Thesis]. Tartu. (Manuscript in the chair of archaeology of TÜ).

Kiudsoo, M. 2000b. Inspektsioon Vastseliina kihelkonnas Kiimago külas Haapala tornimäel. (Manuscript in the archaeological archives of AI).

Kiudsoo, M. 2001a. Parivere teine aardeleid. – Eesti Ajaloomuseum. Töid ajaloo alalt, 3. Studia numismatica, II. Festschrift Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. Tallinn, 66–74.

Kiudsoo, M. 2001b. Tõrise leiukompleks – kas kaks eriaegset aaret? – EAA, 5: 1, 37–46.

Kiudsoo, M. 2001c. Tõrise aardeleid. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat, 1999–2000. Kuressaare, 58–64.

Kiudsoo, M. 2002. Kihnu mündiaarde dateeringust. – Pärnumaa ajalugu, 5. Artiklite kogumik, 3. Pärnu, 34–42.

Kiudsoo, M. 2003. Setumaa mündiaarded. 14.–18. sajandil käibinud rahad. – Setumaa kogumik, 1. Uurimusi arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 155–182.

Kiudsoo, M. 2004a. New interesting coin finds in 2003. – Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia 2003. Tallinn, 201–205.

Kiudsoo, M. 2004b. Täiendusi Varbola Jaanlinna müntide osas. – Linnusest ja linnast. MT, 14. Tartu – Tallinn, 77–93.

Kiudsoo, M. In print. Kesk- ja uusaegsetest ehtemüntidest Eesti arheoloogilises materjalis.

Konsa, M., Ots, M. 2002. 2001. aastal avastatud muistised – Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia 2001. Tallinn, 192–199.

Laul, S. 1980. Aruanne kaevamistest Võru rajoonis, Misso k/n, Siksali kl. ja Siksali tl. maal asuval kalmistul 30. juunist 1. augustini 1980. (Manuscript in the archaeological archives of AI).

Laul 1983 = Лаул С. 1983. Поселенияя Могильникяя Сиксалияя-ЯТТЬ, Я2:Я, Я30–33Я

Laul, S. 2001. Raaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.). MT, 9. Tallinn.

Laur, M. 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn.

Leimus, I. 1990. Ein spätmittelalterlicher Münzschatz von Üksnurme. – TATÜ, 39: 4, 463–467.

Leimus, I. 1995. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). Stockholm Studies in Numismatics, 1. Stockholm.

Leimus, I. 1998. Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. – Vana Tallinn, VIII (XII). Tallinn, 83–95.

Leimus, I. 2001. Das Münzwesen Livlands in der frühen Hansezeit 13. Jahrhundert und erste Hälfte des 14. Jahrhunderts. – Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehung und -wege im europäischen Rahmen. Lüneburg, 41–69.

Leimus, I. 2002a. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – Akadeemia, 8, 1588–1604.

Leimus, I. 2002b. Vom Münzgebrauch Livlands, insbesondere in Dorpat in der 2. Hälfte des 14. Jh. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology, II. Tartu, 127–132.

Leimus, I. 2003. Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Koostanud M. Mägi. Tallinn, 43–68.

Leimus, I. 2004. Inflatsioon Eestis aastail 1000–1700 ehk kuidas veeringust sai peenraha. – Akadeemia, 5, 1093–1111.

Leimus, I., Kiudsoo, M. 2004. Koprad ja hõbe. – Tuna, 4, 31–47.

Leimus, I., Molvõgin, A. 2001. Estonian collection. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and later British Coins. – Sylloge of Coins of the British Isles, 51. New-York – Oxford.

Luik, H. 1998. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. MT, 6. Tallinn.

Mandel, M. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. – Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt, 5. Tallinn.

Melnikova 1989 = Мельникова А. С. 1989я Русск, ея моне2ыя о2я Иванаыя Грозногоя доя Пе2рая Первогоя Москваэя

Mikolajczyk, A. 1988. Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Biblioteka Museum Archeologicznego W Lodzi, nr. 22. Lodz.

Molvõgin 1960 = Молвыгин А. 1960я Оя класс, ф, кац, , я , я да2, ровкея ранн, эя брак2еа2овя Тар2ускогояп, скопс2ва. – ТАТÜ, 9: 3, 277–291.

Molvõgin 1967 = Молвыгин А. 1967я Денежное обращение и монетное дело территории Эстонии в XIII – первой половине XVI вв. Candidate dissertation. Tallinn. (Manuscript in the library of AI).

Molvõgin, A. 1969. Über die Münz- und Geldgeschichte Estlands vom Beginn der einheimischen Münzprägung bis zum II. Viertel des 15. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1969, 37–65.

Molvõgin, A. 1989. Der Münzschatz von Võru (Werro) und estnische Olof Skötkonung-Münzfunde. – Festschrift till Lars O. Lagerqvist. Numismatiska Meddelanden, 37. Stockholm, 283–287.

Molvõgin, A. 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien, 10. Hamburg.

Nemirowitsch-Dantschenko, M. 1982. Zur Datierung estländischer Schatzfunde aus dem dritten Viertel des 14. Jahrhunderts. – Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1981, 179–199.

Pelda, K. 1975. Saulkrastu XV gs. livonijas monētu un rotu depoziits. – LZAV, 8 (337), 46–52.

Pelda 1977 = Пелда К. 1977я Особеннос2, я распрос2ранен, яя моне2ныяя кладовя ная 2ерр, 2ор, , я Ла2в, йскойяССРявяяХIIIя–япервойяполов, неяяХVIя века. – LZAV, 4 (357), 65–77.

Russow, E. 2001. Importkeraamika Lääne-Eestis ca 1225–1650. M.A. Thesis. Tallinn – Tartu. (Manuscript in the chair of archaeology of TÜ).

Spasskii 1970 = Спасский И. 1970я Русскаяя моне2наяяя, с2емаэяЛен, нградэя

Tender, E. 1937. Müntide ja mõõtude areng Eestis. – Eesti majandusajalugu, I. Tartu, 511–542.

Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 A.D. CCC Papers, 3. Visby – Tartu.